

Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki

Tom XV

Turystyka w badaniach geograficznych

Redaktor serii: ZYGMUNT MŁYNARCZYK

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
SERIA TURYSTYKA I REKREACJA – STUDIA I PRACE NR 15

Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki

Tom XV

Turystyka w badaniach geograficznych

Praca zbiorowa pod redakcją
ZYGMUNTA MĘYNARCZYKA I ALINY ZAJADACZ

BOGUCKI WYDAWNICTWO NAUKOWE
POZNAŃ 2015

ABSTRACT. Zygmunt Młynarczyk, Alina Zajadacz (eds), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom XV – Turystyka w badaniach geograficznych [Tourist development: determinants and plans. Volume XV – Tourism in geographical research]*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2015. Seria Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace nr 15. Pp. 153, tables and figures. ISBN 978-83-7986-064-7. ISSN 2080-6795. Texts in Polish.

The volume includes articles on various subjects with a common theme of references to the tourist area: its imaging as a system of signs – ideograms (tourist maps), methods of assessment, environmental, social and economic factors influencing its diversity, and also a change of attitude towards its use associated with the change of style of travel, as shown in the example of tourism of the Polish.

Zygmunt Młynarczyk – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Katedra Turystyki i Rekreacji, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań, e-mail: zygmunt@amu.edu.pl

Alina Zajadacz – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Katedra Turystyki i Rekreacji, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań, e-mail: alina@amu.edu.pl

Recenzent: prof. dr hab. Jerzy Wyrzykowski

© Copyright by Katedra Turystyki i Rekreacji Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2015

Projekt okładki: Jarosław Bogucki
Fotografia: Alina Zajadacz

ISBN 978-83-7986-064-7
ISSN 2080-6795

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań
www.bogucki.com.pl e-mail: biuro@bogucki.com.pl

Wydanie I
Druk i oprawa: Uni-druk

Spis treści

<i>Andrzej Kowalczyk</i>	
Kartografia turystyczna – problemy metodologiczne i metodyczne	9
<i>Roman Rudnicki, Mirosław Męczekalski, Anna Dubownik</i>	
Obręb geodezyjny jako jednostka przestrzenna badań geograficzno-turystycznych – przykład powiatu suwalskiego	33
<i>Czesław Koźmiński, Bożena Michalska, Agnieszka Mąkosza</i>	
Klimatyczne uwarunkowania długości sezonu turystycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku	53
<i>Sylwia Kulczyk</i>	
Krajobraz w geografii turystyki – stan i kierunki badań	73
<i>Teresa Brzezińska-Wójcik, Ewa Skowronek, Piotr Kondraciuk</i>	
Możliwości wykorzystania dziedzictwa ośrodków kamieniarskich Roztocza w turystyce	91
<i>Małgorzata Durydiwka</i>	
Funkcja turystyczna obszarów wiejskich w Polsce w badaniach geograficznych	109
<i>Jolanta Wojciechowska</i>	
Badania nad polską agroturystyką w łódzkim ośrodku geograficznym	127
<i>Florian Plit</i>	
Normalność? Turystyka polska od peryferii, przez krajoznawstwo do taniej rozrywki	143

*Geografia turystyki bada wpływ środowiska przyrodniczego
i społeczno-ekonomicznego na rozwój turystyki, sam ruch turystyczny
oraz wpływ rozwoju turystyki na przemiany zachodzące w środowisku
przyrodniczym i społeczno-ekonomicznym.
(Kurek, Mika 2007: 20)¹*

Tom XV serii *Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace* obejmuje artykuły o zróżnicowanej tematyce, dla których wspólnym wątkiem są odniesienia do przestrzeni turystycznej: jej zobrazowania w postaci systemu znaków – ideogramów (map turystycznych), metod oceny, czynników przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych wpływających na jej zróżnicowanie czy także zmiany podejścia do jej wykorzystania wynikające ze zmiany stylu podróżowania, przedstawionej na przykładzie turystyki Polaków.

W pierwszym z artykułów A. Kowalczyk zwrócił uwagę na szereg problemów metodycznych, związanych z tworzeniem map turystycznych, do których należy m.in. fakt, że „często powstają one bez konsultacji ze specjalistami w zakresie turystyki, przez co zdarza się, że są przeładowane treścią, nie zawierają aktualnych informacji itp., co z kolei sprawia, iż są one mało użyteczne dla turystów”. Opracowania określane mapami turystycznymi nie zawsze uwzględniają zalecenia teorii i praktyki kartografii, sporządzane są przez zawodowych grafików, informatyków, nie mających elementarnej wiedzy z zakresu kartografii i geografii turystyki. Problem ten powinien stanowić istotne wyzwanie dla kartografów i specjalistów z zakresu geografii turystyki, by przy dynamicznym rozwoju map cyfrowych zagwarantować rzetelność przekazu informacji, z uwzględnieniem potrzeb różnych typów turystów.

W kolejnym opracowaniu przedstawiono propozycję analizy przestrzennej zróżnicowania uwarunkowań rozwoju agroturystyki z uwzględnieniem pola podstawowego oceny, jakim jest obręb geodezyjny (R. Rudnicki, M. Meczkański, A. Dubownik). Propozycja ta jest alternatywą wobec dotychczas wykorzystywanych podejść, biorących pod uwagę podział administracyjny, pola geometryczne (m.in. siatka kwadratów o określonych rozmiarach) czy jednostki przestrzenne, wydzielone w oparciu o kryteria fizycznogeograficzne.

Do aktualnych problemów badań geografii turystyki, o dużym znaczeniu aplikacyjnym, należą badania zmian klimatu i długości sezonu turystycznego. Przedstawione w artykule C. Koźmińskiego, B. Michalskiej i A. Makosza analizy danych dla polskiego wybrzeża Bałtyku wykazały, że w ciągu ostatnich kilku dekad nastąpiły zmiany klimatu, sprzyjające wydłużaniu sezonu turystycznego. Wnioski te mogą zachęcać inwestorów do rozwoju infrastruktury i oferty turystycznej w

¹ Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

polskich miejscowościach nadmorskich, dostarczają także istotnej wiedzy na temat cech bioklimatu, warunkującego rozwój turystyki wypoczynkowej oraz zdrowotnej.

Następny artykuł, autorstwa S. Kulczyk, ma charakter przeglądowy i dotyczy kompleksowych badań krajobrazu w ramach geografii turystyki. Wskazano w nim na różne cele tego typu badań, związane z traktowaniem krajobrazu w aspekcie zasobów, walorów turystycznych oraz atrakcji o określonej wartości (w kontekście usług ekosystemowych). Zwrócono przy tym uwagę na wielość ról pełnionych przez turystę w krajobrazie (jako „użytkownika”, ale także „twórcy” krajobrazu poprzez fizyczną w nim obecność oraz aktywność prowadzącą do jego zmian).

Także wyniki kompleksowych badań przyrodniczo-kulturowych przybliżono w artykule poruszającym temat możliwości wykorzystania ośrodków kamieniarskich Roztocza w tworzeniu unikatowych produktów turystycznych (T. Brzezińska-Wójcik, E. Skowronek, P. Kondraciuk). Wykazano w nim, że zróżnicowane dziedzictwo kamieniarskie (obiekty sepulkralne, figury i krzyże przydrożne, budowle sakralne i świeckie) może być rdzeniem dla kreowania oryginalnych produktów turystycznych z zakresu m.in. turystyki kulturowej, edukacyjnej czy geoturystyki.

Dwa kolejne opracowania odnoszą się do turystyki na obszarach wiejskich – w szerokim ujęciu, w kontekście badań geograficznych funkcji turystycznej terenów wiejskich w Polsce (M. Durydiwka) oraz w węższym zakresie badań nad polską agroturystyką, podejmowanych w łódzkim ośrodku geograficznym (J. Wojciechowska).

Tom zamyka artykuł F. Plita, przedstawiający zmiany w stylu podróży turystycznych Polaków w szerokim, historycznym zarysie. Rozważania te dopełniają opisu podstawowych uwarunkowań rozwoju turystyki, do których niewątpliwie oprócz czynników przyrodniczych i kulturowych należy zaliczyć sytuację polityczną oraz ekonomiczną danego społeczeństwa. Analiza ewolucji turystyki Polaków od „peryferyjnej”, przez „krajoznawczą”, „reglamentowaną” po „rozrywkową” prowadzi do wniosku dotyczącego współczesności, w której „przestaliśmy być peryferią, izolowaną wyspą, mamy w szkołach możliwość normalnego nauczania geografii i historii, jesteśmy częścią Europy i sytuacja, także w turystyce, staje się normalna. Inna rzecz, czy potrafimy tę normalność wykorzystać?” (F. Plit).

Redaktorzy

Poznań, lipiec 2015 r.

Andrzej Kowalczyk

Kartografia turystyczna – problemy metodologiczne i metodyczne

Zadaniem kartografii turystycznej jest przedstawianie obszarów turystycznych z uwzględnieniem informacji ważnych dla planowania wypoczynku oraz dla spędzania czasu podczas pobytu. Globalizacja oznacza, że te same mapy są wykorzystywane przez turystów z różnych kontynentów i różnych kultur. Wielu z nich nie ma doświadczeń geograficznych i umiejętności posługiwania się mapą. Jednym z ważniejszych problemów kartografii turystycznej jest generalizacja. Generalizacja, niekiedy zbyt duża w przypadku map turystycznych, nie może w żadnym stopniu pomijać informacji ważnych dla turystów. Celem artykułu jest przedstawienie poglądów dotyczących redagowania map turystycznych uwzględniających różne formy turystyki i zawierających różne informacje dla ich użytkowników.

Słowa kluczowe: kartografia, turystyka, mapa, generalizacja, znaki

Wprowadzenie

Kartografia turystyczna jest działem kartografii, który ma wiele wspólnych cech z jej resztą, ale też wiele cech rozłącznych. Głównym problemem związanym z mapami turystycznymi jest to, że znaczna część ich użytkowników nie ma odpowiedniego przygotowania, a często i doświadczenia, w posługiwaniu się mapami. Ważnym zagadnieniem z punktu widzenia kartografii turystycznej jest również fakt, że w dobie globalizacji ta sama mapa może być wykorzystywana przez ludzi z innych kręgów kulturowych, inaczej odbierających te same znaki, posługujących się różnymi alfabetami itp.

W ostatnich latach w kartografii turystycznej coraz większego znaczenia nabierają mapy cyfrowe. W mapy takie zaczynają być wyposażane telefony komórkowe czy znajdujące się w samochodach urządzenia nawigacyjne (GPS). Niestety często są one sporządzane przez informatyków i grafików nie mających odpowiedniego przygotowania kartograficznego, podobnie jak i odbiorcy takich map.

Istota kartografii turystycznej – zarys problemu

Jednym z pierwszych kartografów, który zastanawiał się nad tym, co to jest kartografia, był Eckert, który – zwracając uwagę na fakt, że kartografia różni się zarów-

no od dziedzin *stricte* technicznych, jak i przyrodniczych – stwierdził: „Z pytaniem o istotę map jest ściśle związana sprawa ich wartości artystycznej” (Eckert 1908: 346)¹. W tym miejscu można przywołać spostrzeżenie McCleary’ego Jr. (2009: 2), który 100 lat potem, zajmując się kartografią turystyczną, zauważył, że często mapy przeznaczone dla turystów uprawiających turystykę wypoczynkową (wspomniany autor nazywa ją *recreational tourism*) przypominają swoją szatą graficzną rysunki w komiksach czy ilustracje w książkach dla dzieci.

Poglądy Eckerta stały się punktem wyjścia dla podjętych kilkadziesiąt lat później rozważań Wrighta, który zajął się szerzej problemem obiektywizmu i subiektywizmu kartografii i który uznał, że mapa nie może być ani w pełni obiektywna, ani w pełni subiektywna (Wright 1942: 527). Wright oparł swoje wywody m.in. na tezie, że zabiegi polegające na generalizacji są głównym argumentem przemawiającym za traktowaniem mapy jako efektu „upodobań i poczucia harmonii”² kartografa (Wright 1942: 541–542).

Nieprzypadkowo zawarte w przedstawianym tekście wywody na temat istoty kartografii turystycznej poprzedziło przytoczenie poglądów Eckerta i Wrighta. Z tego, co wyżej napisano, jasno wynika, że redakcja mapy, a zwłaszcza dylematy związane z generalizacją oraz estetyka mapy, są jednymi z ważniejszych kwestii w kartografii. Chociaż dotyczy to całej kartografii, zagadnienia te są szczególnie istotne dla kartografii turystycznej, przede wszystkim z dwóch powodów. Po pierwsze, mapy turystyczne są adresowane do osób, które mogą mieć nikłe doświadczenie w posługiwaniu się mapami. Po drugie, mapy turystyczne – w odróżnieniu od innych rodzajów map – służą indywidualnym użytkownikom, a nie instytucjom w rodzaju wojsko (mapy topograficzne), administracja publiczna (mapy topograficzne i mapy tematyczne), oświata (mapy ogólnogeograficzne i mapy tematyczne), instytucje naukowo-badawcze (mapy topograficzne i mapy tematyczne). O ile instytucjonalni użytkownicy często nie mają możliwości dokonania wyboru i muszą korzystać z jedynych map, które są im oferowane, o tyle indywidualni odbiorcy map – a przede wszystkim do takich osób są adresowane mapy turystyczne – pragną posługiwać się mapami, które pozwolą im zaspokoić ich oczekiwania, gdyż w przeciwnym razie mogą z nich zrezygnować. Oznacza to, że mapy turystyczne są bliskie spełnieniu wszystkich wymogów produktu oferowanego nabywcom w warunkach gospodarki rynkowej. Turyści mogą z nich korzystać, ale nie muszą. Komercjalizacja segmentu rynku map turystycznych sprawia, że takie kwestie, jak ich czytelność, kolorystyka, informacje dodatkowe, okładka – a nie tylko treść – są dla odbiorców równie ważne, jak cena. To z kolei powoduje, że stosunkowo rzadko zainteresowany danym obszarem turysta ma możliwość skorzystania tylko z jednej mapy przedstawiającej ten teren. Na ogół może on wybierać spośród wielu map, które oczywiście różnią się nieco od siebie treścią, skalą oraz innymi elementami. Dlatego też przyjmując za prawdziwe stwierdzenie Wrighta, że mapa jest efektem „upodobań i poczucia harmonii” kartografa, w przypadku kartografii turystycznej należy uwzględnić fakt, że naby-

¹ Ang. „Closely allied to the question of the nature of maps is that of their artistic value”.

² Ang. „... map makers’s taste and sense of harmony”.

cie konkretnej mapy i posługiwanie się nią jest zależne od „upodobań i poczucia harmonii” turysty.

Jedną z zasadniczych cech map turystycznych jest to, że chociaż są one *ex definitione* przeznaczone dla osób uprawiających turystykę, to jednak z racji wieloznaczności tego pojęcia nie mają praktycznie wyraźnie określonego adresata. Wynika z tego kilka kwestii.

Po pierwsze, wśród osób posługujących się tymi samymi mapami turystycznymi mogą znaleźć się zarówno osoby od lat uprawiające turystykę, jak i takie, których doświadczenia turystyczne są niewielkie. Po drugie, użytkownicy tej samej mapy turystycznej mogą mieć bądź duże doświadczenie w korzystaniu z map, bądź też ich kontakt z mapą zakończył się na etapie szkoły podstawowej. Po trzecie, z tej samej mapy mogą niekiedy korzystać osoby uprawiające tzw. turystykę aktywną (turystykę kwalifikowaną) oraz osoby, które podczas wyjazdów turystycznych preferują bierny wypoczynek. Po czwarte, ta sama mapa turystyczna może w niektórych sytuacjach służyć zarówno osobom wykazującym się wyższym poziomem wykształcenia, dysponującym szeroką wiedzą ogólną itp., a tym samym posiadającym lepsze predyspozycje do przyswajania nowych informacji, jak i osobom słabo wykształconym. Po piąte wreszcie, w dobie globalizacji tą samą mapą turystyczną mogą posługiwać się turyści z różnych krajów, posługujący się różnymi językami ojczystymi i nie znający innych języków, reprezentujący różne kręgi kulturowe, posługujący się różnymi formami pisma, mający różne doświadczenia w podróżowaniu do innych krajów itp. Wspomina o tym MacEachren (1995: 160), którego zdaniem różnice kulturowe oznaczają m.in. możliwość wystąpienia problemów ze stosowaniem kolorów na mapach używanych w różnych kontekstach kulturowych oraz różny odbiór tych samych kolorów na mapach o zasięgu międzynarodowym (np. na mapach turystycznych)³.

Kartografia turystyczna – problemy metodologiczne

Według Kaprowskiego (1973: 46) mapa turystyczna powinna wykazywać następujące cechy: dawać dostateczną orientację w terenie, dostarczać informacje o urządzeniach turystycznych, podkreślać walory krajobrazowe terenu.

Jak twierdzi McCleary (2009): „Kartografia turystyczna, z racji ścisłych powiązań teorii z praktyką, jest prawdopodobnie najbardziej złożoną dziedziną kartografii”⁴. Jednak niekiedy można spotkać opinię, że kartografia turystyczna jest częścią kartografii tematycznej. Jak pisze Leszczyńska (2003: 41): „W ogólnej systematyce map, mapy turystyczne należą do tematycznych, uwzględniających zarówno elementy środowiska naturalnego, jak i wybrane zagadnienia społeczno-ekonomiczne”. Jednak dalej ta sama autorka twierdzi: „Mapy turystyczne oprócz

³ Wolne tłumaczenie. W oryginale: „This cultural difference suggests potential problems in trying to select colors for maps used in cross-cultural contexts or default colors in mapping systems for a multinational market (e.g. tourist maps)”.

⁴ Wolne tłumaczenie. W oryginale tekst ten brzmi następująco: „Tourist mapping is probably the most complex area in which to work with the concepts and processes of cartography”.

elementów topograficznych, zawierają informacje o walorach i urządzeniach turystycznych” (Leszczyńska 2003: 41–42). Nieco mniej kategorycznie wypowiada się Medyńska-Gulij (2007b: 139), która stwierdza: „Mapa turystyczna jest specyficzną mapą tematyczną ze względu na trudność jednoznacznego rozdzielenia treści tematycznej od podkładowej oraz dlatego, że istnieją bardzo zróżnicowane jej koncepcje graficzne”.

Nie wnikając, czy rozumienie przez Leszczyńską określenia „mapa turystyczna” jest słuszne, nasuwa się pytanie: jakie są relacje między mapami turystycznymi a mapami tematycznymi i mapami topograficznymi? Wydaje się, że kwestię tę przesądza cytowana już Medyńska-Gulij, która zauważa: „Podstawową treścią mapy turystycznej jest warstwa topograficzna, która uzupełniona zostaje poprzez dodanie elementów niezbędnych jej użytkownikowi, czyli turyście” (Medyńska-Gulij 2003: 95). To sformułowanie nie jest przypadkowe, gdyż w następnym zdaniu ta sama autorka pisze: „Nie jest możliwe jednoznaczne wyodrębnienie elementów należących do tematu mapy, ponieważ można przyjąć, że cała treść topograficzna jest przydatna w orientowaniu się w terenie”.

Zajmując się związkami występującymi między mapą topograficzną a mapami turystycznymi Roszczyńska i Zalewski (2003: 17) uznali, że szczególne znaczenie mają dwie kwestie: jak powinien wyglądać podkład zaczerpnięty z mapy topograficznej dla map turystycznych, a także jakie elementy map topograficznych powinny być wykorzystywane przy sporządzaniu podkładu dla różnych rodzajów map turystycznych. Odnosząc się do tych zagadnień, należy zauważyć, że z punktu widzenia kartografii turystycznej, która nie może ignorować preferencji turystów, szczególnie istotne jest drugie pytanie, gdyż w zależności od potrzeb turystów podkład zaczerpnięty z mapy topograficznej może być bardzo ważnym elementem mapy dla uprawiania turystyki pieszej, turystyki wspinaczkowej czy turystyki wodnej, mniej istotnym dla turystów zainteresowanych różnymi formami turystyki kulturowej, a wręcz marginalnym lub nawet zbędnym dla osób uprawiających tzw. turystykę zakupową (*shopping tourism*). Oznacza to, że w pierwszej kolejności należy określić, jaka kategoria turystów ma być głównym odbiorcą mapy, a dopiero potem zastanowić się, jakie elementy z mapy topograficznej powinny być uwzględnione na mapie turystycznej.

Jak twierdzi cytowany już McCleary (2009), każda mapa turystyczna powinna być rozpatrywana z uwzględnieniem jej „tekstu” (*text*), „podtekstu” (*subtext*) i „kontekstu” (*context*). „Tekstem” mapy jest jej przewodni temat (główna treść), pod pojęciem „podtekst” McCleary rozumie wszystko, co wiąże się z redagowaniem mapy, stosowanymi znakami itp., natomiast „kontekstem” jest cel, dla którego wykorzystywana jest mapa (McCleary 2009: 1–2). Według cytowanego autora w przypadku kartografii turystycznej szczególnie ważny jest „podtekst”, gdyż często nadmiar różnych znaków kartograficznych, z którymi przeciętny turysta nie jest obeznany, powoduje, że ma on poważne trudności z czytaniem mapy.

Powołując się na Clawsona⁵, McCleary (2009: 2) wyróżnia kilka sytuacji, w których turyści posługują się mapami: (1) etap pojawienia się myśli o wyjeździe (*anticipation stage*), (2) etap planowania wyjazdu (*planning stage*), (3) etap wyjazdu do wybranego miejsca (*travel-to stage*), (4) etap pobytu w wybranym miejscu (*on-site activities stage*), (5) etap powrotu (*travel-from stage*) oraz (6) etap wspomnień z wyjazdu (*recollection stage*).

Niezależnie od kontekstu, w jakim turyści posługują się mapą, Forrest i Castner wyróżniają w procesie jej czytania trzy etapy. W pierwszym etapie odbiorca zauważa, że mapa zawiera jakąś treść, drugi etap polega na dostrzeżeniu, że treść mapy jest zróżnicowana, natomiast w etapie trzecim użytkownik potrafi odczytać przekaz, jaki zawierają poszczególne znaki, z których składa się mapa (Forrest, Castner 1985: 12). Jak twierdzą cytowani autorzy szczególne znaczenie ma trzeci etap czytania mapy, gdyż dopiero on dostarcza potrzebne turystom informacje.

Na rycinie 1 przedstawiono relacje zachodzące między obszarem, który ma za soby turystyczne i jego percepcją przez potencjalnych turystów oraz kartografów (obie kategorie oceniają ten obszar jako atrakcyjny pod względem turystycznym), a następnie relacje między turystami (ujawniającymi określone preferencje) i wykonaną przez kartografów mapą, która pozwala turystom uprawiać na danym terenie wybrane przez nich formy turystyki.

Według Trafasa (2003: 7) mapy turystyczne można podzielić, uwzględniając kilka kryteriów: (1) cel (charakter) i rodzaj uprawianej turystyki, (2) skalę, (3) metodę przedstawienia treści, (4) rodzaj podkładu, (5) prezentowany obszar, (6) typ materiału kartograficznego oraz (7) formę użytkową czy edytorскую⁶.

Wydaje się, że szczególnie istotne jest pierwsze spośród wyróżnień poczynionych przez Trafasa. Kałamucki (2003: 11) wyróżnia wśród map o tematyce turystycznej wydawanych w Polsce – na podstawie ich tytułów – następujące rodzaje: mapy turystyczne, mapy turystyczno-przyrodnicze, mapy topograficzno-turystyczne, mapy geologiczno-turystyczne, mapy atrakcji turystycznych, mapy walorów turystycznych, mapy dla turystów, mapy dla żeglarzy, mapy turystyczne szlaku rowerowego, mapy turystyczne szlaku kajakowego, a także turystyczne mapy tematyczne (mapy zamków, mapy kempingów i mapy ośrodków kultury religijnej). Z kolei cytowany już Kaprowski (1973: 46) wyróżniał następujące rodzaje map turystycznych: mapy do turystyki pieszej, mapy do turystyki wodnej, mapy szlaków wodnych, mapy narciarskie oraz mapy dla turystyki kołowej (?). Jednak obecnie liczba rodzajów map służących turystom uległa znacznemu zwiększeniu. W ostatnich latach coraz większą popularnością cieszą się m.in.

⁵ Marion Clawson (właściwie Robert Marion Clawson, 1905–1998) był na przełomie lat 50./60. XX w. jednym z czołowych amerykańskich ekonomistów zajmujących się teoretycznymi podstawami turystyki i rekreacji (http://www.foresthistory.org/ead/Clawson_Marion.pdf; dostęp: 15.11.2014).

⁶ Piszący te słowa proponuje natomiast podział map i atlasów turystycznych według: (1) skali (wielko-, średnio- i małoskalowe), (2) treści (ogólnoturystyczne i specjalistyczne), (3) formy przekazu (analogowe i cyfrowe), (4) założeń edytorskich (pojedyncze i seryjne), (5) sposobu dystrybucji (płatne i bezpłatne), (6) sposobu użytkowania (używane w warunkach kameralnych i używane w terenie) oraz (7) języka (jednojęzyczne, wielojęzyczne).

i in. (1988: 126), według których: „Pojęcie «redakcja» odnosi się do gromadzenia i zestawiania różnorodnych danych geograficznych, które mają być przedstawione na mapie. «Zestawianie» oznacza lokalizowanie różnych danych z zachowaniem ich właściwego położenia, zgodnie z odwzorowaniem i skalą mapy”. W przypadku map turystycznych, mających często podkład w postaci mapy topograficznej, zbieranie informacji dotyczy nie tylko gromadzenia danych na temat walorów turystycznych (które często są uwzględniane na mapach topograficznych), ale różnorodnych danych o zagospodarowaniu turystycznym. Gromadzenie tego rodzaju danych powinno być przeprowadzane niedługo przed rozpoczęciem prac związanych z wykonywaniem mapy, gdyż istotą map turystycznych jest to, aby przedstawiana na nich treść była jak najbardziej aktualna.

Wracając do poglądów Robinsona i in. (1988: 396–397) odnośnie do redagowania map, autorzy ci wyróżniają w procesie projektowania mapy trzy etapy. Pierwszy etap związany jest z pojawieniem się u kartografa wyobrażenia przyszłej mapy i opracowaniem jej ogólnej koncepcji. W drugim etapie autor mapy najpierw opracowuje szczegółowy plan graficzny, który następnie koryguje, tworząc ostateczny projekt mapy. Trzeci etap sprowadza się do wykonania przyjętego wcześniej projektu. Otóż wydaje się, że w przypadku kartografii turystycznej należy wyróżnić cztery etapy projektowania map – przed pierwszym etapem według Robinsona i in. powinien wystąpić etap polegający na rozpoznaniu potrzeb przyszłego użytkownika mapy turystycznej, czyli określeniu, dla jakiego rodzaju turystyki będzie to mapa. Dopiero po ustaleniu, kim będzie jej odbiorca, kartograf powinien zająć się swoją wizją przyszłej mapy. Oznacza to, że na wczesnym etapie projektowania mapy turystycznej niezbędna jest ścisła współpraca kartografów ze specjalistami w zakresie geografii turystyki, którzy – po dokonaniu waloryzacji i oceny atrakcyjności miejscowych zasobów turystycznych – są w stanie wskazać kartografowi, jakie formy turystyki mogą być uprawiane na danym obszarze i jakie informacje o terenie są niezbędne dla turystów. Przedstawione wyżej stanowisko zostało w sposób pośredni wyrażone już ponad ćwierć wieku temu przez Ostrowskiego i Ostrowskiego odnośnie do planów miast. Autorzy ci twierdzili wówczas: „Mimo że plany miast są używane zarówno przez turystów, jak i nieturystów, zakres informacji potrzebnych turystom jest najszerszy, a poza tym w znacznym stopniu pokrywa się z interesami innych grup użytkowników. Dlatego też **potrzeby turystów mogą stanowić punkt wyjścia w ustalaniu zakresu treści** [podkreślenie – A.K.] planów miast” (Ostrowski, Ostrowski 1975: 7).

Czynnikami określającymi projektowanie graficzne mapy są: przeznaczenie mapy, charakter zjawisk geograficznych, skala mapy, odbiorca, ograniczenia techniczne (Robinson i in. 1988: 401–403). Zdaniem Robinsona i in. (1988: 404–417) na graficzne elementy projektowania mapy składają się: (1) jasność i czytelność, (2) kontrast wizualny, (3) równowaga wizualna, (4) figura i tło, a także (5) porządkowanie hierarchiczne. Dwa pierwsze elementy nie wymagają rozwinięcia, natomiast należy wyjaśnić, że pod pojęciem „równowaga wizualna” Robinson i in. (1988: 407) rozumieją takie umieszczanie różnych elementów na mapie „... aby związki między nimi wydawały się logiczne lub, inaczej mówiąc, w taki sposób, aby nie oddziaływały one niekorzystnie na świadomość lub podświadomość

odbiorcy. W dobrze zrównoważonej koncepcji nic nie jest za jasne ani za ciemne, za długie ani za krótkie, niewłaściwie usytuowane, zbyt przybliżone do ramki mapy, za małe ani za duże”. Warto także poświęcić nieco więcej uwagi sformułowaniu „figura i tło”, które to zagadnienie zostało szeroko omówione przez Bertina (1996: 255), gdyż jego zdaniem stanowi istotę problemu odbioru (percepcji) mapy przez jej użytkowników, co z kolei oznacza, że kartografowie powinni korzystać z doświadczeń tzw. psychologii postaci (*Gestaltpsychologie*). W polskiej literaturze przedmiotu temat ten został rozwinięty przez Medyńską-Gulij (2012: 135). Zdaniem cytowanej autorki przy opracowywaniu map należy dążyć do zachowania kontrastu, czemu mają sprzyjać: stosowanie różnych barw, kształtów i wielkości, zróżnicowanie jasności i ziarnistości, wyróżnienie figury względem tła, a także stosowanie konturu w celu nadawania elementom punktowym większego kontrastu wobec elementów liniowych i powierzchniowych. Zalecenia te dotyczą oczywiście całej kartografii, ale w przypadku kartografii turystycznej są szczególnie istotne. Wśród badaczy uważających, że gestaltyzm powinien być uwzględniany przy projektowaniu map turystycznych jest m.in. wspomniana Medyńska-Gulij (2007b), która w swoim artykule proponuje wykorzystanie zasad gestaltyzmu do tworzenia legend na mapach turystycznych. Od kilkunastu lat propagatorką idei gestaltyzmu w kartografii jest Moura, która w jednej ze swoich prac wykazała ścisłe związki między zasadami przyjętymi w psychologii postaci a koncepcją zmiennych wizualnych Bertina (Carvalho, Moura 2008).

KSZTAŁT	[	Zamki
			Pałace
KOLOR	[	Szlak niebieski
			Szlak czerwony
JASNOŚĆ	[	Baseny głębokie (ponad 1,5 m)
			Baseny płytkie (poniżej 1,5 m)
WIELKOŚĆ	[	Kościóły
			Kaplice
ORIENTACJA	[	Kopalnie i sztolnie czynne
			Kopalnie i sztolnie nieczynne
ZIARNISTOŚĆ	[	Sawanna krzewiasta
			Sawanna trawiasta

Ryc. 2. Propozycje znaków na mapach turystycznych uwzględniających koncepcję zmiennych wizualnych Bertina

Uwaga: znaki przedstawiające zamki, pałace, kościoły oraz kopalnie i sztolnie zostały użyte przez Ciołkosz-Styk.

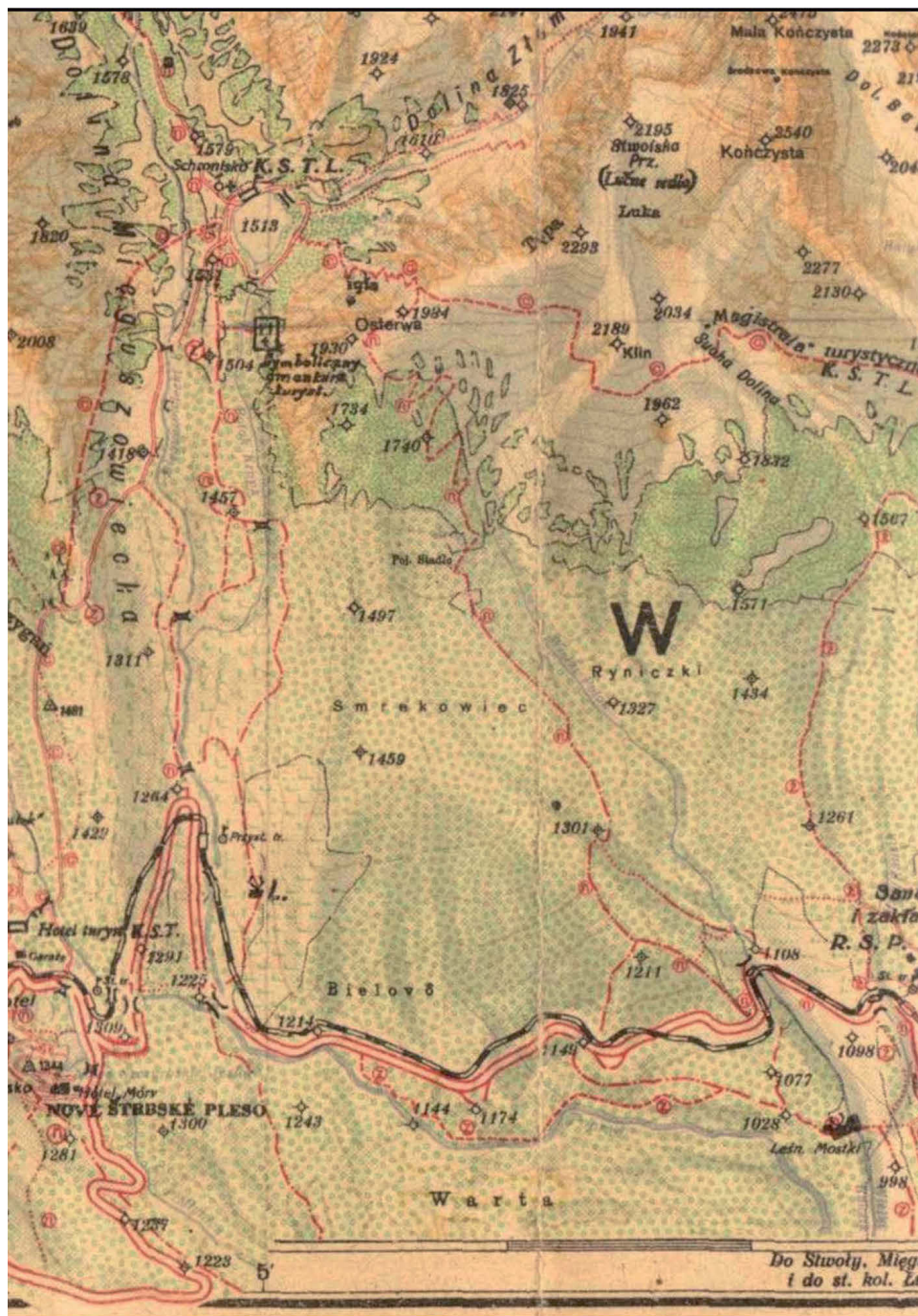
Źródło: opracowanie własne.

Prawidłowo zaprojektowana mapa turystyczna powinna pod względem graficznym stanowić kompozycję zamkniętą i zrównoważoną, co oznacza, że powinna stwarzać podczas odbioru ogólne wrażenie statyczności i porządku (Medyńska-Gulij 2012: 133). Aby tak się stało, należy zadbać o zachowanie hierarchii wizualnej mapy (porządkowania hierarchicznego). Kwestia hierarchii wizualnej mapy jest szczególnie ważna dla kartografii turystycznej, gdyż jej odbiorcy – jak już kilka razy wspomniano – często mający nikłe doświadczenia w korzystaniu z map mogą podczas czytania mapy poprzestać jedynie na najwyższym poziomie hierarchicznym. Problem ten w polskiej literaturze przedmiotu dostrzegli wiele lat temu Ostrowski i Ostrowski, którzy nawet stwierdzili, że forma znaków na planach miast powinna być na tyle łatwa w odbiorze, aby ich użytkownik nie musiał korzystać z legendy (Ostrowski, Ostrowski 1975: 10). Podobnie uważają Medyńska-Gulij (2007b) i Żyszkowska (1993), która stwierdziła, że w przypadku tzw. map komunikacyjnych (za takie należy uznać mapy turystyczne) grafika mapy powinna być uproszczona poprzez optymalizowanie treści mapy (Żyszkowska 1993: 122). Należy przyjąć, że na mapach turystycznych stopień złożoności (rozumianej jako przeciwieństwo jasności i czytelności) powinien być możliwie

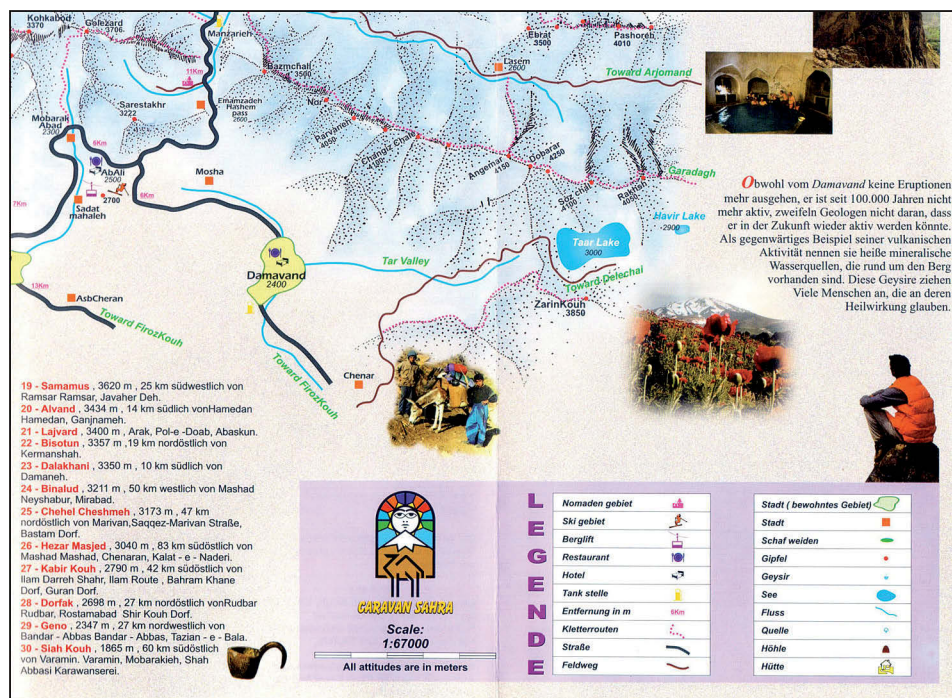
Ryc. 3. Fragment mapy drogowej Włoch z 1937 r.

Źródło: *Stato delle strade d'Italia*, skala 1:1 000 000, Reale Automobile Club d'Italia, Roma, 1937.

Ryc. 5. Fragment mapy turystycznej Tatr z 1948 r. (tzw. mapa Zwolińskiego)

Źródło: *Tatry. Mapa turystyczna*, skala 1:50 000, 1:50 000, Zakopane, 1948.

Ryc. 6. Fragment mapy turystycznej gór Demawend (Iran) z 2001 r.

Źródło: *The guide maps of Damavand & AlamKouh (Takht-e Soleiman)*, skala 1:67 000, Caravan Sahara Tour & Travel Agency Co. Ltd., Tehran, Iran, 2001.

niewielki, podobnie jak na mapach szkolnych (Żyszkowska 2000b: 151⁷). Dotyczy to zwłaszcza map drogowych, gdyż jak píše MacEachren (1995: 95), możliwość szybkiego odczytywania mapy jest szczególnie ważna właśnie w przypadku map drogowych.

Z tego, co wyżej napisano, wynika, że jednym z najważniejszych etapów w projektowaniu mapy turystycznej jest odpowiednia generalizacja. Według Robinsona i in. (1988: 218–219) podczas generalizacji kartograficznej należy uwzględnić:

- przeznaczenie mapy,
- skalę mapy,
- ograniczenia graficzne, na które składają się możliwości systemu komunikacyjnego mapy oraz możliwości percepcyjne jej użytkownika,
- jakość danych, co oznacza zarówno ich wiarygodność, jak i szczegółowość.

Zdaniem Ratajskiego (1973a) należy wyróżnić trzy rodzaje generalizacji: jakościową, ilościową oraz odbiorczą. Ponieważ kwestie związane z generalizacją doczekały się w polskiej literaturze przedmiotu obszernego omówienia (Ratajski 1973a, Ostrowski 2008, Medyńska-Gulij 2012, Żyszkowska i in. 2012), w kontekście rozważań nad kartografią turystyczną warto odnieść się do propozycji Ro-

⁷ W tym miejscu Żyszkowska powołuje się na von Sydowa (nazwanego w tekście von Sydow) i Romera.

binsona, który wyróżnia cztery rodzaje generalizacji, a wśród nich tzw. indukcję. Choć wspomniany Ostrowski (2008: 86, 89) ma wątpliwości, czy „indukcja” (rozumiana „... jako efekt logicznego wnioskowania, rozszerzająca informację wprowadzoną przy opracowaniu mapy”⁸) mieści się w zakresie pojęciowym terminu „generalizacja” (rozumianym jako redukcja, uproszczenie i uogólnienie treści mapy), to jednak warto nieco więcej uwagi poświęcić stanowisku Robinsona i in. (1988: 226), zdaniem których: „Indukcja, która wynika z działań podejmowanych w trakcie opracowania mapy, może odbywać się poza świadomością kartografa. Użytkownik mapy wykorzystując swoją wiedzę może dalej indukcyjnie rozszerzać informacje przedstawione na mapie. (...) Możliwość zastosowania indukcji w odniesieniu do mapy sugeruje, że nie należy przeładowywać mapy treścią, ponieważ prowadzić to może do zmniejszenia możliwości indukcji, zmniejszając tym samym efektywność przekazu kartograficznego. Potencjalne możliwości indukcji są większe, gdy mapa jest prosta i przejrzysta. Dzięki indukcji użytkownicy map często odkrywają hipotezy, które nie mogłyby powstać w inny sposób. Jest to jedna z podstawowych korzyści płynących z wykorzystywania map”. Odnosząc się do stanowiska Robinsona i polemizując z poglądem Ostrowskiego, autor poniższego tekstu pragnie zwrócić uwagę na fakt, że „indukcja” jako jeden z rodzajów generalizacji jest bliska temu, co Ratajski nazywał generalizacją odbiorczą (Ratajski 1973a: 223–224).

Trzecim zagadnieniem, które postanowiono poruszyć w tej części prezentowanego tekstu, jest forma użytkowa map turystycznych. Najogólniej mapy turystyczne, tak jak i inne mapy, można podzielić na analogowe oraz cyfrowe. Według Medyńskiej-Gulij (2012: 27): „Mapa analogowa jest graficzną postacią prezentacji danych przestrzennych na stałych nośnikach materialnych lub niematerialnych”. Najczęściej mapa analogowa ma postać wydruku na papierze, rzadziej jest przedstawiana na monitorze lub na ekranie. Natomiast: „Mapa cyfrowa jest modelem przestrzeni geograficznej zapisanym w postaci cyfrowej zachowującym informację o położeniu i cechach obiektów” (Medyńska-Gulij 2012: 27).

Wśród turystycznych map analogowych można wyróżnić kilka ich rodzajów:

- mapy i plany wydawane w seriach,
 - mapy i plany wydawane pojedynczo,
 - atlasy turystyczne,
 - mapy i plany zamieszczane w publikacjach dotyczących turystyki (głównie w przewodnikach),
 - mapy i plany w bezpłatnych folderach, na pocztówkach, w postaci ulotek, na biletach wstępu itp.,
 - mapy i plany na tablicach informacyjnych lub w postaci odrębnych tablic.
- Natomiast turystyczne mapy cyfrowe najczęściej są zamieszczane:
- na stronach internetowych,
 - na płytach CD lub DVD czy w postaci audiobooków,
 - w telefonach komórkowych.

⁸ W. Ostrowski (2008: 89).

Odnosząc się do podanych wyżej różnych kategorii map turystycznych, należy stwierdzić, że o ile mapy analogowe wydawane w seriach oraz znaczna część map i planów wydawanych pojedynczo są tworzone zgodnie z zasadami kartografii, to niektóre mapy i plany w publikacjach turystycznych, a zwłaszcza w bezpłatnych folderach, na ulotkach itp. pozostają często w niezgodzie z podstawowymi założeniami kartografii. Dotyczy to nie tylko, mającego często miejsce, braku orientacji mapy, niepodawania skali, braku legendy czy niepodawania roku sporządzenia mapy, ale nawet niezachowywania odległości między punktami, niedbania o właściwe relacje przestrzenne między obiektami itd. Można wręcz powiedzieć, że znaczna część tego rodzaju „map” i „planów” jest *de facto* anamorficzna, mimo że ich twórcy wcale nie mieli takiego zamiaru (gdyż można przyjąć, że pojęcie anamorficzności mapy było im obce). Chociaż do wszystkich map można odnieść stwierdzenie, że: „Każde wydawnictwo kartograficzne ma swoją indywidualną manierę graficzną dla tego rodzaju map [chodzi o mapy turystyczne – przyp. A.K.]” (Medyńska-Gulij 2007b: 139), to w przypadku map i planów wydawanych w formie folderów, ulotek czy biletów wielość „wydawnictw” powoduje, że stosowana przez nie „indywidualna maniera graficzna” staje się niekiedy utrudnieniem dla odbiorców map, gdyż w procesie percepcji często nie są oni w stanie korzystać z wcześniejszych doświadczeń. Zdarza się, że taki sam lub bardzo podobny znak oznacza na różnych mapach coś innego. Jako przykład może posłużyć często używany znak literowy „H”, który na niektórych mapach i planach oznacza szpital, a na innych hotel.

Opisany wyżej problem przybrał na sile po pojawieniu się map cyfrowych. Dostrzegł to przed laty Pawlak, który w jednym ze swoich artykułów wyraził swoje zastrzeżenia pod adresem tzw. map komputerowych (czyli map cyfrowych), uważając, że część z nich jest co prawda dziełem geografów-kartografów i geodetów-kartografów, ale wiele jest przygotowywanych przez informatyków-grafików (Pawlak 2000: 100). „Dla tej skrajnej orientacji nie kartografów, lecz «infografików» zbędna jest metodyka kartografii, bo jest ona zawarta w użytkowanych programach, zbędna jest też poprawna terminologia kartograficzna, ponieważ wcześniej poznali oni terminologię informatyczną” (Pawlak 2000: 101). Problem wykonywania map przez niekartografów dostrzega również Medyńska-Gulij (2007a), nazywając te działania „kompilowaniem kartograficznym”, a także Kukułka i Gotlib (2014), pisząc o tzw. neokartografii i jej wpływie na rozwój serwisów internetowych z mapami.

Chociaż zastrzeżenia Pawlaka oraz refleksje Medyńskiej-Gulij, a także Kukułki i Gotliba odnoszą się do całej kartografii, wydaje się, że zauważone przez nich zjawisko szczególnie dotyka kartografii turystycznej (oraz tzw. kartografii prasowej), gdyż po pierwsze – jest ona znacznie bardziej skomercjalizowana niż np. kartografia topograficzna, a pod drugie – dla sporządzania map topograficznych należy jednak posiadać wiedzę nie tylko w zakresie informatyki i grafiki.

Mimo tych uwag wobec turystycznych map cyfrowych, obecnie uważa się, że analogowe mapy turystyczne nie są w stanie zaspokoić wszystkich potrzeb wszystkich turystów, gdyż ich preferencje są na tyle zróżnicowane, że na tradycyjnych mapach nie ma wielu atrakcji, które budzą zainteresowanie współczesnych

turystów (Grabler i in. 2008: 1). Jak twierdzą cytowani autorzy, mapy analogowe mają trzy zasadnicze wady: (1) prezentowane na nich obiekty nie są przedstawiane zgodnie z ich rzeczywistym wyglądem, (2) inne obiekty – które mogą pomóc dotrzeć turyście do wybranego celu – często w ogóle nie są na nich przedstawiane, (3) w trakcie procesu generalizacji często usuwane są obiekty, które mogą pomóc turyście w dotarciu do celu, a pozostawiane takie, które obniżają czytelność mapy (Grabler i in. 2008: 1–2). W związku z powyższym Grabler i in. (2008) proponują skorzystać podczas redagowania planów miasta w wersji cyfrowej z koncepcji mapy wyobraźniowej miasta autorstwa Lyncha, który wyróżnił w przestrzeni miejskiej znaki (*landmarks*), ścieżki (*paths*), obszary (*districts*), węzły (*nodes*) oraz krawędzie (*edges*). Dodatkowo – kierując się badaniami Sorrows i Hirtle’a (1999: 45–46) – postanowili oni podzielić znaki na trzy kategorie: znaki semantyczne (kognitywne, *semantic landmarks* lub *cognitive landmarks*), znaki wizualne (*visual landmarks*) oraz znaki strukturalne (*structural landmarks*). Według propozycji Grabler i in. (2008) pierwsza kategoria obejmuje obiekty istotne przede wszystkim z powodu ich znaczenia kulturowego. Do drugiej grupy należy zaliczyć obiekty wyróżniające się swoim wyglądem. Natomiast trzecia kategoria obejmuje obiekty, które są zapamiętywane z racji ich specyficznego położenia. Wydaje się, że propozycja Grabler i in. jest interesująca ze względu na jej osadzenie w teorii percepcji przestrzeni, a także możliwość – z uwagi na zapis cyfrowy – tworzenia różnych warstw tematycznych zgodnych z potrzebami turystów.

Kartografia turystyczna – problemy metodyczne

Chociaż teoretycznie w kartografii turystycznej mogą być stosowane wszystkie metody i techniki prezentacji kartograficznej, w rzeczywistości przy tworzeniu map turystycznych wykorzystuje się mniej środków przekazu graficznego niż w kartografii tematycznej. Tym samym kartografia turystyczna jest bliższa kartografii topograficznej.

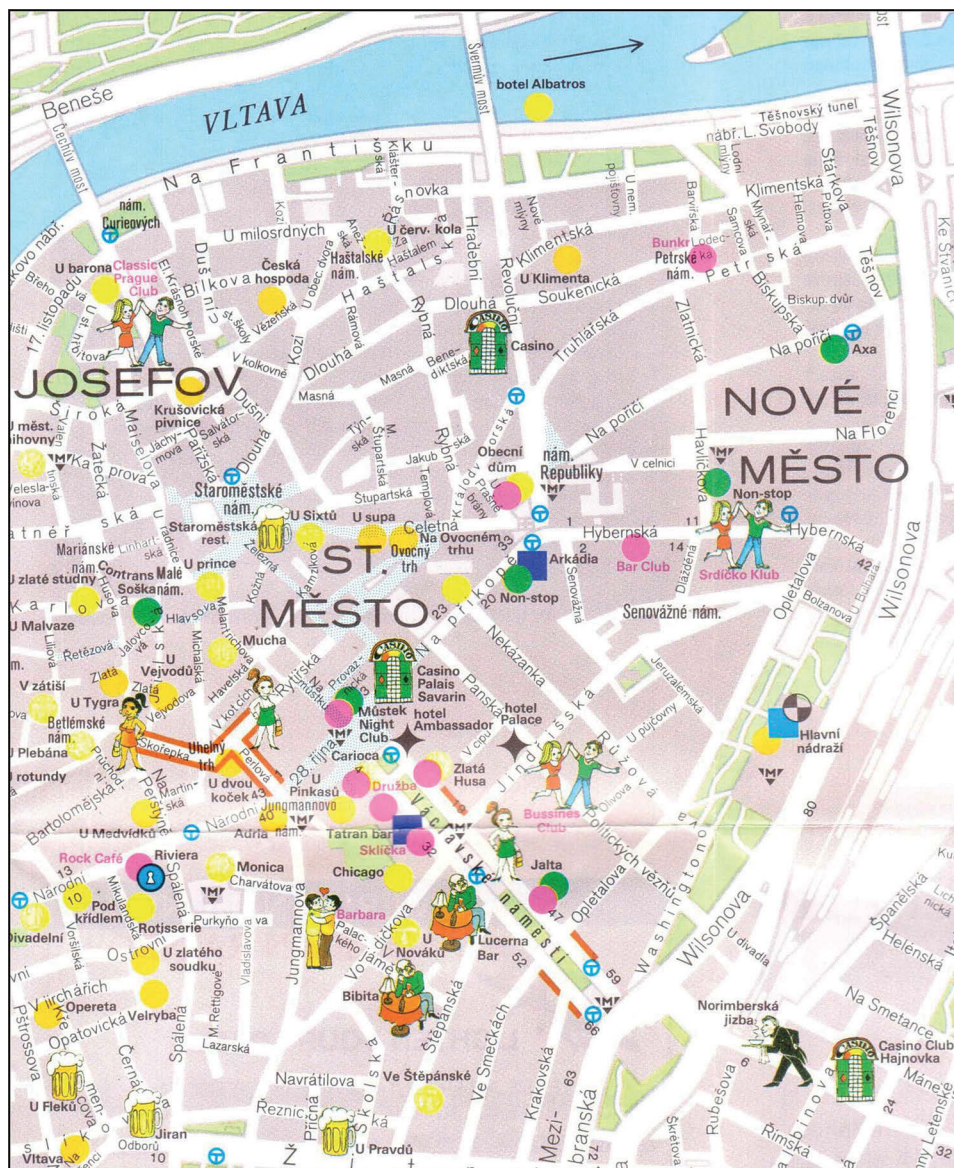
Zdaniem Robinsona: „Mapa jest kompozycją wizualną i jej zaplanowanie jest podobne, jak pisanie artykułu”⁹ (Robinson 1952: 55). Chociaż w dalszej części swojej książki autor ten stwierdza, że „... przy projektowaniu mapy kartograf nie ma takiej samej swobody wyboru, jak artysta, czy człowiek zajmujący się projektowaniem ogłoszeń...”¹⁰ (Robinson 1952: 65), niektóre współczesne mapy turystyczne zaprzeczają tej tezie (ryc. 7, 8).

Badania przeprowadzone przez Pearce i Blacka (1984) dowiodły, że jednym z głównych zagadnień w kartografii turystycznej jest właściwy dobór znaków. Według Markowskiej (1973: 70–71) znaki na mapach turystycznych można podzielić na trzy główne grupy: (1) znaki przedstawiające walory krajoznawcze, (2)

⁹ Ang. „A map is a visual composition and its planning is like that of a written paper”. Teza ta została rozwinięta w książce *Podstawy kartografii* (Robinson i in. 1988: 396).

¹⁰ Ang. „... the cartographer does not have the same freedom of choice in his designing of a map as does the artist or advertising layout man...”.

znaki obrazujące zagospodarowanie turystyczne, (3) inne znaki. W pierwszej grupie można wyróżnić znaki przedstawiające elementy przyrodnicze (przyrody żywej i nieożywionej) oraz dotyczące elementów historyczno-kulturalnych (historyczne, zabytki architektury, zbiory dzieł sztuki). Drugą grupę tworzą: baza noclegowa, baza żywieniowa, inne punkty usługowe i turystyczne szlaki komuni-

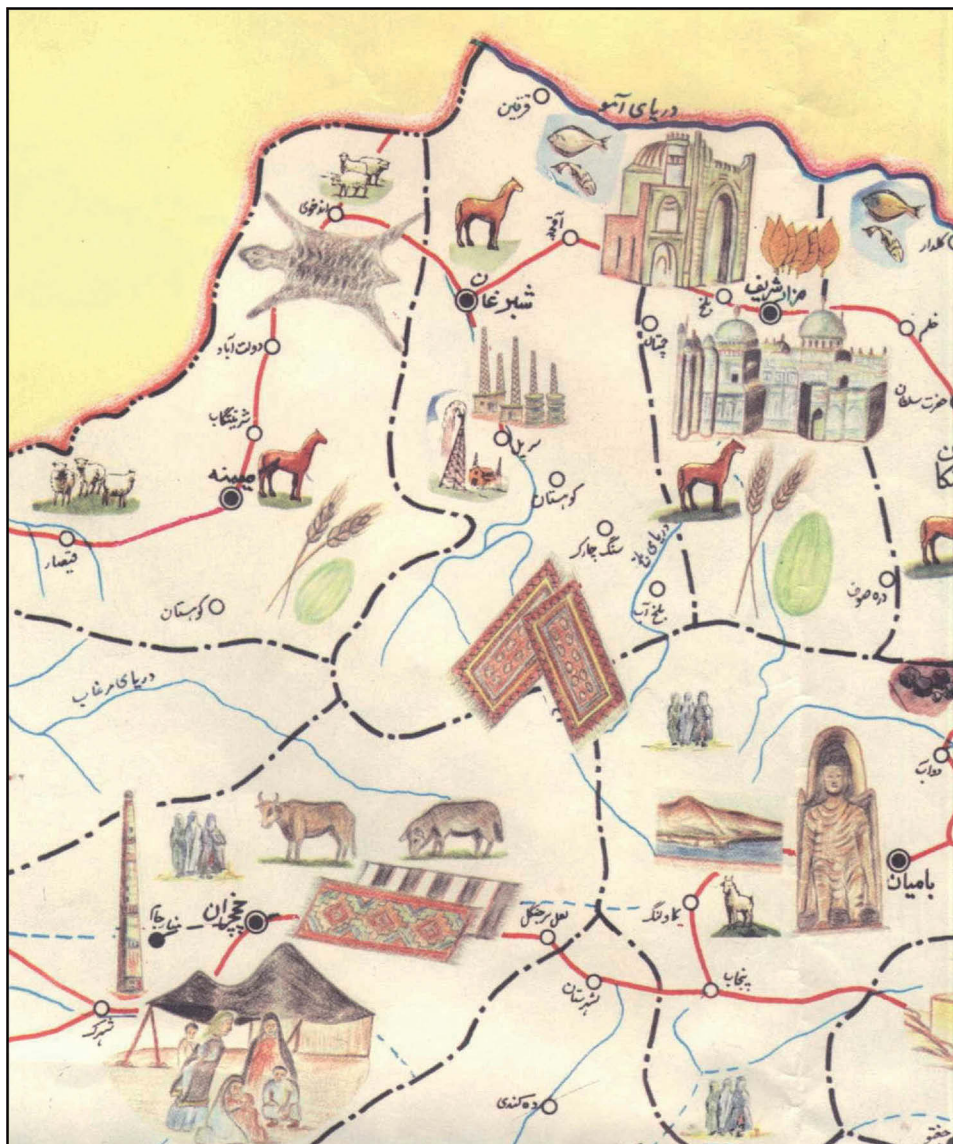

Ryc. 7. Fragment planu Pragi (Czechy) z 1993 r.

Źródło: *Praha v noci*, skala 1:10 000, Kartografie Praha, Praha, 1993.

kacyjne. Do trzeciej grupy należą obiekty nie wchodzące bezpośrednio w zakres zagospodarowania turystycznego. Cytowana autorka twierdzi, że przy proponowaniu znaków należy uwzględnić następujące zasady (Markowska 1973: 72):

- znaki powinny nawiązywać formą do obiektów, które mają przedstawiać,
- znaki powinny być proste i czytelne (łatwe w percepcji),

Ryc. 7. Fragment mapy turystycznej Afganistanu z 1965/1966 r.

Źródło: *Afghanistan*, skala 1:3 000 000, Da Afghanistan Kartografi Muassasah, Kabul.

- znaki przedstawiające elementy należące do danej grupy klasyfikacyjnej powinny mieć co najmniej jeden wspólny element graficzny.

Trzeba ponadto dążyć do tego, aby mapy turystyczne należące do tej samej serii miały jednakową skalę oraz zawierały takie same znaki i miały w ten sam sposób konstruowaną legendę.

Jak już wcześniej wspomniano, współczesna turystyka jest zjawiskiem o zasięgu ogólnosiwiatowym i turyści odwiedzający dany obszar wywodzą się często z różnych kultur, dlatego szczególnie ważnym zagadnieniem jest standaryzacja znaków kartograficznych. Według Ratajskiego (1973b: 74) przy dążeniu do standaryzacji znaków na mapach turystycznych można napotkać problemy wynikające z:

- konfrontacji znaków turystycznych z ogólnymi systemami znaków kartograficznych,
- lokalnych – w zakresie metod prezentacji kartograficznej – tradycji i przyzwyczajzeń,
- szybkiego rozwoju międzynarodowego ruchu turystycznego, a tym samym konieczności opracowania map zrozumiałych dla różnych grup turystów zagranicznych,
- zasad semiotyki i charakteru procesów percepcyjnych.

Zdaniem cytowanego autora znaki stosowane na mapach turystycznych można podzielić na (Ratajski 1973b: 76):

- powierzchniowe, reprezentujące obszary zainteresowania turystów i treści uzupełniające, które mogą w rzeczywistości występować w sposób ciągły lub wyspowy, np. parki narodowe, duże rezerваты,
- liniowe, które dotyczą szlaków i treści występujących liniowo, np. szlaki turystyczne,
- punktowe dla małych obiektów turystycznych oraz tej części treści uzupełniającej, która jest rozmieszczona punktowo, np. hotele, miejsca widokowe.

Na ogół na mapach turystycznych stosowane są wszystkie wymienione przez Ratajskiego znaki jednocześnie. Spośród nich szczególne znaczenie mają znaki punktowe, które coraz częściej są przedstawiane w postaci znaków obrazkowych (piktogramów), ponieważ są one z powodzeniem wykorzystywane w różnych urządzeniach i usługach turystycznych (np. w katalogach hotelowych, folderach i ulotkach, na tablicach informacyjnych przy szlakach turystycznych, szosach itp.). Problemowi znaków obrazkowych – który jest ważnym krokiem w dążeniach do standaryzacji znaków na mapach turystycznych – dużo uwagi poświęcają Gerber i in. (1990: 102), których zdaniem przy kartograficznym przedstawianiu walorów i urządzeń turystycznych powinno się w jak największym stopniu korzystać ze znaków opracowywanych komputerowo.

Jak twierdzą Forrest i Castner (1985: 14), przytaczając wyniki badań przeprowadzonych przez Kilkoynę, użytkownicy map preferują znaki obrazkowe, gdyż znaki geometryczne nie dają pewności, że zostały dobrze odczytane. Nic więc dziwnego, że już od dłuższego czasu są one powszechnie stosowane zarówno w kartografii turystycznej, jak i podczas oznaczania w terenie atrakcji turystycznych, urządzeń zagospodarowania turystycznego itp. Jedną z instytucji publicz-

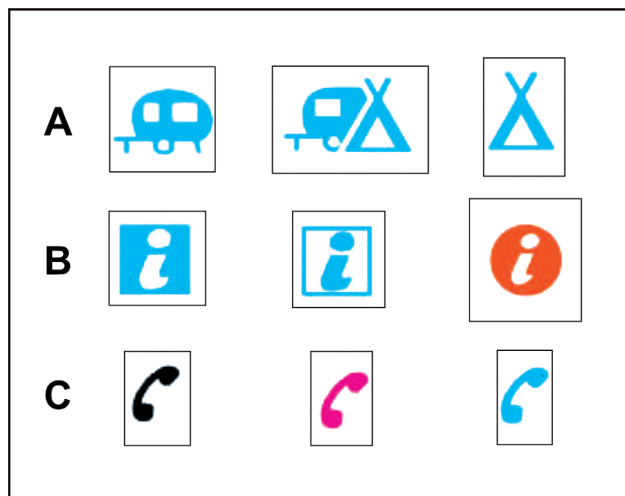
nych, która od lat z powodzeniem używa znaków obrazkowych na mapach oraz w celu oznaczania obiektów w terenie, jest Federalny Zarząd Parków Narodowych w Stanach Zjednoczonych. Chociaż znaki stosowane przez U.S. National Park Service są znane wielu turystom i nie sprawiają większych trudności w odczytywaniu, MacEachren (1995: 317–318), powołując się na badania Johnsona dotyczące ich percepcji na wydawanych przez tę instytucję mapach, zwraca uwagę na fakt, że niekiedy na tyle mało różnią się one między sobą, iż odbiorcy map myślą np. znak „latarnia morska” ze znakiem „stacja benzynowa”.

Jak podaje Ratajski, przy opracowywaniu znaków do map turystycznych szczególnie ważne jest przestrzeganie zasady izomorfizmu. Dotyczy to zarówno izomorfizmu postaci, jak i merytorycznego¹¹. Należy ponadto dążyć, aby była uwzględniana zasada operatywności znaków, która oznacza możliwość łączenia znaków i ich elementów w celu uzyskania rozbudowanej treści informacyjnej znaku oraz w celu uzyskania jak największej oszczędności miejsca na mapie. Przede wszystkim należy przyjąć taki kształt przewodni znaku, aby łączenie znaków spełniało wymogi estetyki i miało sens logiczny. Trzon znaku powinien tworzyć rdzeń (morfem główny), to znaczy postać znaku, która, zachowując ten sam sens semantyczny, mogłaby być powtarzana w różnych kombinacjach rysunkowych. Rdzeń znaku powinien być wzbogacony o afiks (morfem poboczny), pod którym to terminem należy rozumieć element graficzny znaku uzupełniający jego morfem główny oraz nadający mu dodatkową treść znaczeniową (ryc. 9). W zależności od położenia afiksu w stosunku do znaku przewodniego można mu umownie przypisać odpowiednie znaczenie (może on być w górę od rdzenia, w dół itd.) (Ratajski 1973b: 77–78).

Ważnym elementem każdej mapy jest legenda. Chociaż wspomniani Ostrowski i Ostrowski (1975: 10) twierdzili, że użytkownik dobrze opracowanej mapy może korzystać z niej, nie zapoznając się z legendą, na ogół mapy turystyczne mają legendy. Są one niekiedy bardzo rozbudowane i mogą mieć więcej znaków niż mapy topograficzne. Dotyczy to zwłaszcza map wielko- i średnioskalowych wydawanych dla turystów uprawiających turystykę pieszą, na których poza znakami zaczerpniętymi z podkładowej mapy topograficznej są znaki *stricte* turystyczne (dotyczące np. atrakcji kulturowych zagospodarowania turystycznego itp.).

Zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez Zyszkowską i in. (2012: 23–25) w kartografii turystycznej można stosować różne rodzaje legend (ryc. 10). Niektóre z przyjętych w kartografii legend są rzadko stosowane w kartografii turystycznej, co nie oznacza, że nie są one używane na mapach tematycznych przedstawiających np. stan zagospodarowania turystycznego (kategorie C, E i F na ryc. 10).

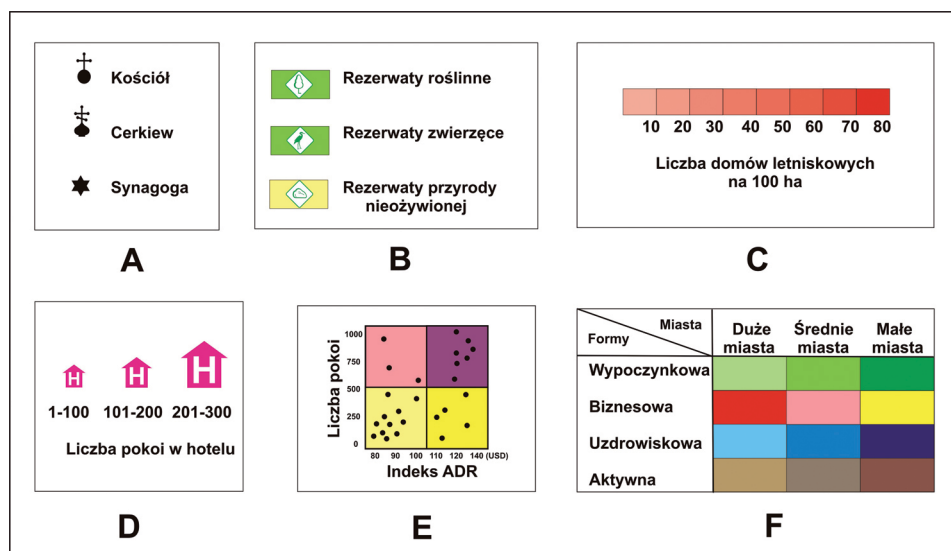
¹¹ Izomorfizm postaci zakłada, że podstawową zasadą powinno być, aby najwyższemu hierarchicznie stopniowi odpowiadały znaki najprostsze w formie oraz najbardziej abstrakcyjne. Im niższy stopień hierarchiczny, tym znak jest bardziej złożony w rysunku i zbliża się do postaci znaku obrazkowego. Wielka różnorodność faktów kategorii najniższej będzie reprezentowana przez znaki przypominające postać obserwowaną w rzeczywistości, a więc wykluczającą niepewność odczytania. Z kolei izomorfizm merytoryczny oznacza, że różnym grupom faktów powinny odpowiadać grupy znaków różniące się między sobą wyraźnie dostrzegalnym, różnym kształtem (lub kolorem) przewodnim (Ratajski 1973b:77).

Ryc. 9. Rozwiązania graficzne związane z zastosowaniem zasady operatywności w znakach punktowych obrazkowych używanych współcześnie na mapach turystycznych w skali 1:25 000 (OS 25K) wydawanych w Wielkiej Brytanii

Objaśnienia: A – przykład wykorzystania w znaku kombinowanym (środkowym) innych znaków, B – wykorzystanie jako afiksów kształtu oraz koloru, C – wykorzystanie jako afksu koloru

Źródło: opracowano na podstawie <http://www.ordnancesurvey.co.uk/docs/legends/25k-raster-legend.pdf> (dostęp: 30.10.2014).

Ryc. 10. Przykłady różnych legend możliwych do zastosowania na mapach turystycznych

Objaśnienia: A – słownik, B – układ prostokątów, C – skala, D – zestaw figur, E – wykres, F – macierz

Uwaga: znaki przedstawiające kościół, cerkiew i synagogę, znaki punktowe oznaczające rezerwy roślinne, zwierzęce i przyrody nieożywionej oraz znak hotelu zostały użyczone przez A. Ciołkosz-Styk.

Źródło: opracowanie własne.

Jednak niewątpliwie najczęściej stosowanymi rozwiązaniami w legendach na mapach turystycznych są legendy-słowniki oraz legendy-układ prostokątów (kategorie A i B na ryc. 10).

Oczywiście problemów metodycznych, istotnych z punktu widzenia kartografii turystycznej, jest znacznie więcej. Wśród ważniejszych należy wymienić kwestię umieszczania napisów na mapie, sprawy związane z kolorystyką mapy, zakres dołączonych do treści kartograficznej dodatkowych informacji itp. Jednak wydaje się, że to, co wyżej napisano, jest szczególnie istotne wśród wielu problemów natury metodycznej.

Podsumowanie

Mapa – traktowana jako system znaków-ideogramów (Ratajski 1973b) – jest jednym z głównych sposobów przekazu nie tylko w turystyce, ale i w wielu innych dziedzinach życia społecznego. W przypadku turystyki rola mapy jest szczególnie istotna, gdyż nie tylko ułatwia, ale niekiedy wręcz umożliwia jej uprawianie.

Istotnym problemem jest to, że ta sama mapa często służy turystom wywodzącym się z różnych kręgów kulturowych i posługującym się różnymi językami, jak również wykazującym różne doświadczenia w posługiwaniu się mapami i planami.

Warte podkreślenia jest też to, że nierzadko mapy powstają bez konsultacji ze specjalistami w zakresie turystyki, przez co często są przeładowane treścią, nie zawierają aktualnych informacji itp., co z kolei sprawia, że są mało użyteczne dla turystów. Mimo dużej złożoności wiele map turystycznych nie spełnia swojego głównego celu, to znaczy nie są one w stanie dostarczyć odpowiednich informacji o rozmieszczeniu zjawisk ważnych z punktu widzenia turystyki, a także – zwłaszcza wtedy, gdy nie mają podanej skali i orientacji – o zachodzących między nimi relacjach przestrzennych.

Innym problemem jest to, że wiele opracowań kartograficznych (czy może *quasi*-kartograficznych) nie uwzględnia zaleceń teorii i praktyki kartografii. Dotyczy to szczególnie map zamieszczanych w wydawnictwach promocyjnych, na ulotkach itp., które częściej pełnią funkcję ozdobników graficznych niż map lub planów w ścisłym znaczeniu. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest fakt, że bardzo często są one sporządzane przez zawodowych grafików lub osoby zajmujące się grafiką komputerową, a nie kartografów.

Literatura

- Belbin J.A., 1996, Gestalt theory applied to cartographic text, [w:] C.H. Wood, C.P. Keller (red.), *Cartographic design: theoretical and practical perspectives*, John Wiley & Sons, Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore, s. 253–269.
- Carvalho G.A., Moura A.C.M., 2008, *Aplicação das teorias Gestalte e semiologia grafica como sistemas de leitura de apoio à cartografia temática*, Anais do II Simpósio Brasileiro de Ciências

- Geodésicas e Tecnologias da Geoinformação, CTG/UFPE, 8–11 de setembro 2008, Recife (http://www.ufpe.br/cgtg/SIMGEOII_CD; dostęp: 20.07.2014).
- Eckert M., 1908, On the nature of maps and map logic, *Bulletin of the American Geographical Society*, 40, 6: 344–351.
- Forest D., Castner H.W., 1985, The design and perception of point symbols for touristic maps, *The Cartographic Journal*, 22, 1: 11–19.
- Gerber R., Burden P., Stanton G., 1990, Development of public information symbols for tourism and recreational mapping, *The Cartographic Journal*, 27: 92–103.
- Grabler F., Agrawala M., Sumner R.W., Pauly M., 2008, Automatic generation of tourist maps, *ACM Transactions on Graphics (TOG) – Proceedings of ACM SIGGRAPH*, 27, 3 (August), 100, 100:1–100:11 (<http://vis.berkeley.edu/papers/tmaps/tmaps-SIG08.pdf>; dostęp 26.07.2014).
- Kałamucki K., 2003, Analiza zakresu treści map turystycznych w różnych skalach, [w:] *Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii*, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24: 11–16.
- Kaprowski W., 1973, Potrzeba opracowania map turystycznych na podkładzie mapy topograficznej, [w:] *Problemy kartografii turystycznej*. Kraków 2–4.X.1970 r., Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków–Warszawa, t. 2: 46–51.
- Kukułka M., Gotlib D., 2014, Wpływ zjawiska neokartografii na rozwój serwisów internetowych udostępniających informacje przestrzenne, *Polski Przegląd Kartograficzny*, 46, 1: 34–46.
- Leszczyńska M., 2003, Rola mapy turystycznej udostępnionej w Internecie w promocji regionu, [w:] *Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii*, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24: 40–43.
- Markowska D., 1973, Stan prac nad ujednoczeniem znaków kartograficznych na polskich mapach turystycznych, [w:] *Problemy kartografii turystycznej*. Kraków 2–4.X.1970 r., Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków–Warszawa, t. 2: 70–73.
- McCleary Jr. G.F., 2009, Confronting the tourist map: divergent purposes and disparate users, *Proceedings of the 24th International Cartographic Conference*, Santiago de Chile, Chile, 15–21 November 2009 (http://icaci.org/files/documents/ICC_proceedings/ICC2009/html/nonref/23_3.pdf; dostęp 26.07.2014).
- Medyńska-Gulij B., 2003, Wizualizacja treści map turystycznych, [w:] *Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii*, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24: 95–98.
- Medyńska-Gulij B., 2007a, *Pragmatyczne podstawy kompilowania kartograficznego*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Geografia, 75, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Medyńska-Gulij B., 2007b, Legenda i zasady gestaltyzmu w graficznym projektowaniu treści mapy, *Polski Przegląd Kartograficzny*, 39, 2: 137–145.
- Medyńska-Gulij B., 2012, *Kartografia i geowizualizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- MacEachren A.M., 1995, *How maps work: representation, visualization, and design*, The Guilford Press, New York–London.

- Ostrowski W., 2008, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Ostrowski J., Ostrowski W., 1975, Zakres treści i rozwiązania graficzne turystycznych planów miast, *Polski Przegląd Kartograficzny*, 7, 1: 7–13.
- Pawlak W., 2000, Problemy i zagrożenia współczesnej kartografii, [w:] W. Pawlak (red.), *Złożoność, modelowanie, technologia. Główne problemy współczesnej kartografii 2000*, Uniwersytet Wrocławski, Pracownia Atlasu Dolnego Śląska i Zakład Kartografii, Wrocław, s. 99–116.
- Pearce P.L., Black N., 1984, Dimensions of national park maps: a psychological evaluation, *Cartography*, 13, 3: 189–203.
- Ratajski L., 1973a, *Metodyka kartografii społeczno-ekonomicznej*, Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa.
- Ratajski L., 1973b, Problematyka międzynarodowej unifikacji znaków kartograficznych i jej zastosowanie do map turystycznych, [w:] *Problemy kartografii turystycznej. Kraków 2–4.X.1970 r.*, Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Kartograficznych, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków–Warszawa, t. 2: 74–78.
- Robinson A.H., 1952, *The look of maps. An examination of cartographic design*, The University of Wisconsin Press, Madison, wydanie 3, 1985.
- Robinson A., Sale R., Morrison J., 1988, *Podstawy kartografii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Roszczevska M., Zalewski W., 2003, Mapa topograficzna jako podkład map turystycznych, [w:] *Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii*, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24: 17–27.
- Sorrows M.E., Hirtle S.C., 1999, The nature of landmarks for real and electronic spaces, [w:] Ch. Fraksa, D.M. Mark (red.), *Spatial information theory, cognitive and computational foundations of Geographic Information Science*, International Conference COSIT'99, Stade, Germany, August 25–29, 1999, Proceedings, Lecture Notes in Computer Science 1661, Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg–New York, s. 37–50.
- Trafas K., 2003, Typy i rodzaje map turystycznych, [w:] *Kartografia w turystyce – turystyka w kartografii*, XXIX Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna – Kraków 2003, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, 24: 7–10.
- Wright J.K., 1942, Map makers are humans: comment on the subjective in maps, *Geographical Review*, 32, 4: 527–544.
- Żyszkowska W., 1993, Złożoność jako właściwość obrazu kartograficznego i jej wpływ na odbiór mapy, *Polski Przegląd Kartograficzny*, 25, 3: 116–123.
- Żyszkowska W., 2000b, Pojęciowa i wizualna złożoność mapy, [w:] W. Pawlak (red.), *Złożoność, modelowanie, technologia. Główne problemy współczesnej kartografii 2000*, Uniwersytet Wrocławski, Pracownia Atlasu Dolnego Śląska i Zakład Kartografii, Wrocław, s. 151–157.
- Żyszkowska W., Spallek W., Borowicz D., 2012, *Kartografia tematyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Summary

Tourist cartography – methodological and methodical problems

The tourist cartography make possible the tourist a general vision of the tourist areas, with the information that will be important for the planning of visit activities and to organize leisure during those visits. The globalization means that the same maps are used by tourist from different continents and different cultures. A lot of them have not geographical experiences and have not map reading skills. On of the most important issue in tourist cartography is a generalization. The generalization, sometimes violent in touristic mapping, cannot mask in any way the information that would be vital to the tourist. The purpose of an article is to establish some specifications and parameters, that allow the design of an appropriate tourist maps for different types of tourism and with different information for users.

Key words: cartography, tourism, map, generalization, signs

Andrzej Kowalczyk
Zakład Geografii Turyzmu i Rekreacji
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski
e-mail: akowalczyk@uw.edu.pl

Obręb geodezyjny jako jednostka przestrzenna badań geograficzno-turystycznych – przykład powiatu suwalskiego

W artykule przedstawiono możliwości badań geograficzno-turystycznych w oparciu o podział jednostek administracyjnych na obręby geodezyjne. Poprzez mikroskalową ocenę walorów turystycznych, zarówno przyrodniczych, jak i antropogenicznych oraz inwentaryzację zagospodarowania turystycznego, podjęto próbę określenia czynników rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim. Obszar badań jest jednym z najpopularniejszych i największych regionów agroturystycznych w Polsce. Do czynników decydujących o jego atrakcyjności turystycznej należą przede wszystkim unikatowe walory przyrodnicze oraz wysoka jakość środowiska przyrodniczego. Ze względu na bogatą historię regionu powiat wyróżniają zróżnicowane walory antropogeniczne, będące odbiciem wielokulturowości jego mieszkańców. Rolniczy charakter powiatu przy mało korzystnych warunkach przyrodniczych do rozwoju rolnictwa oraz występującym tam przeludnieniu agrarnym zmuszają mieszkańców wsi do poszukiwania dodatkowych źródeł dochodu poprzez różnicowanie działalności gospodarczej, w tym rozwój gospodarstw agroturystycznych.

Posługując się standardową metodą bonitacji punktowej oraz konstrukcją wskaźników syntetycznych, dokonano oceny walorów oraz zagospodarowania turystycznego, ze szczególnym uwzględnieniem istniejącej bazy agroturystycznej. Na tej podstawie obliczono wskaźnik uwarunkowań rozwoju agroturystyki, który umożliwił przeprowadzenie typologii obrębów, wyznaczając obszary predysponowane do rozwoju funkcji agroturystycznych. Podział powiatu na 305 obrębów geodezyjnych ukazał szereg nowych możliwości badawczych, które mogą okazać się przydatne w planowaniu rozwoju lokalnego gmin i powiatów w Polsce.

Słowa kluczowe: agroturystyka, wskaźnik rozwoju agroturystyki, obręb geodezyjny, powiat suwalski

Wprowadzenie

Badania geograficzne odnoszą się do różnorodnych jednostek przestrzennych. W geografii społeczno-ekonomicznej są to zazwyczaj kraje lub ich jednostki administracyjne, w Polsce województwa, powiaty lub gminy. W niniejszym artykule przedstawiono możliwości badań geograficzno-turystycznych w oparciu o podział jednostek administracyjnych na obręby geodezyjne (ewidencyjne) na przykładzie powiatu suwalskiego.

Obręb geodezyjny jest jednostką powierzchniową podziału kraju wyodrębnioną dla celów ewidencji gruntów i budynków. Podziału na obręby ewidencyjne i określenia ich granic dokonuje starosta, po zasięgnięciu opinii właściwych miejscowo organów do spraw zagospodarowania przestrzennego oraz jednostki statystyki publicznej. Granice obrębów projektowane są przy uwzględnieniu podziału na rejon statystyczne i obwody spisowe, przy czym powinny być zgodne z granicami administracyjnymi wsi, sołectw lub dzielnic i w miarę możliwości pokrywać się z naturalnymi granicami wyznaczonymi w szczególności przez cieki, linie kolejowe i inne obiekty fizjograficzne. Obręb stanowi część składową jednostki ewidencyjnej. Definicje i objaśnienia terminów obręb i jednostka ewidencyjna znajdują się w Rozporządzeniu Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków (Dz.U. nr 38, poz. 454).

W tekście podjęto próbę określenia czynników rozwoju agroturystyki na atrakcyjnym przyrodniczo i kulturowo obszarze powiatu suwalskiego. W opracowaniu dokonano oceny walorów turystycznych badanego obszaru, który jest unikatowy z uwagi na wysoką jakość środowiska przyrodniczego oraz zróżnicowane walory antropogeniczne wynikające z wielokulturowości jego mieszkańców. Przeprowadzona została również inwentaryzacja i ocena zagospodarowania turystycznego ze szczególnym uwzględnieniem istniejącej bazy agroturystycznej, co dało podstawy do obliczenia wskaźnika uwarunkowań rozwoju agroturystyki oraz przeprowadzenia typologii i zidentyfikowania terenów szczególnie predysponowanych do rozwoju funkcji agroturystycznej. Jako podstawę analizy powiatu suwalskiego przyjęto 305 obrębów geodezyjnych, w literaturze określanych także jako jednostki ewidencyjne gruntów. W związku z wielkością analizowanych jednostek (od 70 ha w obrębie Jodoziory (gm. Rutka-Tartak) do ponad 3 tys. ha w obrębie Przerośl), badanie miało unikatowy mikroskalowy charakter.

Artykuł nawiązuje do procedury badawczej, wypracowanej w Katedrze Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu, Wydziału Nauk o Ziemi UMK w Toruniu, zwłaszcza na potrzeby prac licencjackich i magisterskich. W pracy wykorzystano materiały oraz wyniki badań terenowych przeprowadzonych w 2013 r. przez N. Orchowską w ramach pracy magisterskiej realizowanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Romana Rudnickiego.

Materiały i metodyka postępowania badawczego

Temat podjęty w niniejszym artykule wymagał zapoznania się z podstawową literaturą (Lijewski i in. 2002, Kożuchowski 2005, Drzewiecki 2009), przedstawiającą opisywane zagadnienia i problematykę zarówno w ujęciu ogólnym, jak i odnoszącą się do konkretnego obszaru badań. Największe znaczenie miały jednak materiały i informacje prezentujące dane statystyczne dotyczące gmin i obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego pochodzące z urzędów i instytucji, m.in. Głównego Urzędu Statystycznego, Urzędu Statystycznego w Białymstoku, Wydziału Geodezji, Katastru, Gospodarki Nieruchomościami Starostwa Powiatowego w Suwałkach, stowarzyszeń agroturystycznych działających na terenie powia-

tu, Ośrodków Doradztwa Rolniczego w Szepietowie i Suwałkach. Istotne okazały się również strategie, raporty i plany rozwoju lokalnego poszczególnych gmin.

Postępowanie badawcze składało się z kilku etapów. Zastosowano szereg metod i technik, wybranych w taki sposób, by najlepiej odzwierciedlały przedstawione problemy i przyczyniły się do realizacji podstawowych celów.

W opracowaniu poddano analizie walory turystyczne (przyrodnicze i kulturowe), zagospodarowanie turystyczne oraz bazę agroturystyczną. Na podstawie dostępnych materiałów i danych wydzielono cechy diagnostyczne decydujące o różnicowaniu walorów oraz stanu zagospodarowania turystycznego i agroturystycznego. Posłużono się standardową metodą bonitacji punktowej, polegającą na przyznaniu odpowiedniej ilości punktów cechom, w zależności od ich rangi i wielkości. Cechy te zostały poddane procedurze standaryzacji, dzięki czemu stały się ujednolicone i porównywalne przy średniej równej 0 i odchyleniu standardowym równym 1 (Racine, Raymond 1977). Za pomocą tej metody możliwe było przedstawienie zespołu cech w formie syntetycznych wskaźników. Analiza objęła poszczególne komponenty, które zbadano w aspekcie obszarów różniących się między sobą poziomem walorów i stanem zagospodarowania turystycznego. Na podstawie przeprowadzonej delimitacji z jednej strony walorów, a z drugiej zagospodarowania turystycznego i agroturystycznego, skonstruowano wskaźnik uwarunkowań rozwoju agroturystyki, który powstał w wyniku obliczenia różnicy między tymi komponentami analizy. Podjęto również próbę przeprowadzenia typologii obrębów z uwagi na relacje między wybranymi cechami, określając w końcowym etapie 5 typów wskaźnika rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim, co umożliwiło wyznaczenie obszarów predysponowanych do rozwoju funkcji agroturystycznych.

Szczegóły postępowania badawczego zostały opisane w dalszej części artykułu. Wszystkie zebrane dane uporządkowano, pogrupowano i zgeneralizowano, dzięki czemu możliwe było sporządzenie rycin prezentujących wyniki badań.

Walory przyrodnicze i ich syntetyczna ocena

Czynniki przyrodnicze mają znaczący wpływ na uprawianie i rozwój turystyki na danym obszarze. W niniejszym opracowaniu wzięto pod uwagę pięć poniżej scharakteryzowanych składników, istotnych, zdaniem autorów, dla oceny walorów przyrodniczych badanego obszaru.

Ukształtowanie terenu

Na podstawie opracowania Stelmacha i in. (1990) przypisano dla poszczególnych obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego dominujący charakter rzeźby terenu, wyróżniając 6 typów krajobrazu: A – równinny, B – równinny i falisty, C – równinny i pagórkowaty, D – falisty, E – falisty i pagórkowaty, F – pagórkowaty. W większości obrębów występuje rzeźba pagórkowata (w tym typ F, E, C). Wyraźny jest podział całego powiatu na część północną – z przewagą pagórkowatych

typów krajobrazu – i część południową – o zdecydowanie bardziej równinnym charakterze. Zróżnicowane krajobrazowo obręby geodezyjne, zwłaszcza cechujące się dużymi różnicami wysokości względnej, są potencjalnie bardziej atrakcyjne dla agroturystyki.

Udział lasów w ogólnej powierzchni obrębu

Zbiorowiska leśne mają szczególne znaczenie dla turystyki i rekreacji. Powiat suwalski cechuje się lesistością poniżej średniej krajowej – lasy zajmują 18,6% jego całkowitej powierzchni, jednak zdecydowana większość ośrodków i miejscowości turystycznych położona jest wśród lasów lub w ich bliskim sąsiedztwie. Zróżnicowanie udziału lasów w powierzchni całkowitej poszczególnych obrębów geodezyjnych jest duże i waha się od poniżej 1% do powyżej 50% w 30 obrębach geodezyjnych, osiągając najwyższe wartości w obrębach: Wólka (gm. Bakałarzewo) – 79,3%, Krukówek (gm. Raczki) – 81%, a nawet 89,7% w obrębie Płociczno-Tartak (gm. Suwałki), leżącym na terenie Wigierskiego Parku Narodowego.

Udział wód powierzchniowych w ogólnej powierzchni obrębu

Wody powierzchniowe, zwłaszcza jeziora i rzeki, są kolejnym elementem przyrodniczym decydującym o wartości turystycznej i rekreacyjnej regionów czy poszczególnych miejsc. Główną osią hydrograficzną badanego powiatu jest rzeka Czarna Hańcza, odgrywająca istotną rolę w turystyce opisywanego obszaru, podobnie jak malownicza Rospuda. W powiecie suwalskim znajdują się też liczne jeziora, w tym 111 o powierzchni ponad 1 ha (powierzchnia 47 jezior przekracza 20 ha) (Choiński 2006). Poza jeziorem Wigry do największych należą: Szelmęt Wielki, Hańcza, Wiżajny i Pierty. Do oceny walorów przyrodniczych wzięto pod uwagę powierzchnię wód powierzchniowych w stosunku do powierzchni całkowitej poszczególnych obrębów geodezyjnych omawianego powiatu (bez stawów i rowów melioracyjnych). Analiza danych pozwala stwierdzić duże zróżnicowanie występowania wód powierzchniowych. W 13 obrębach, w których występują największe jeziora, odsetek powierzchni zajmowanej przez wody wynosi ponad 20%, osiągając maksymalne wartości w obrębach Magdalenowo I Wigry (gm. Suwałki) – 94,2%, Stankuny (gm. Wiżajny) – 51,9%, Tartak (gm. Suwałki) – 51,5%, Supienie (gm. Filipów) – 51%. Jednak warto zwrócić uwagę na fakt, że aż w 116 obrębach wody powierzchniowe nie występują wcale. Bardzo niski ich udział procentowy (poniżej 1%) jest obserwowany w prawie 70% obrębów.

Udział użytków zielonych w ogólnej powierzchni obrębu

Łąki i pastwiska pochodzenia synantropijnego, a w jeszcze większym stopniu naturalne i półnaturalne zbiorowiska roślinne, stanowią istotny element walorów przyrodniczych, sprzyjając wypoczynkowi oraz wielu rodzajom aktywnych form turystyki, takich jak: wędrówki piesze, turystyka rowerowa czy jazda konna. W powiecie suwalskim użytki zielone stanowią 17,1% ogólnej powierzch-

ni, jednak w 46,2% obrębów powierzchnia użytków zielonych zajmuje powyżej 20%. Porównanie danych z poszczególnych obrębów badanego obszaru pozwala zlokalizować jednostki o największym udziale procentowym użytków zielonych. Wyróżniają się tu pojedyncze obręby w gminach Wiżajny (Wiżgóry – 49,5%, Rogoźajny Wlk. – 46,4%) oraz Jeleniewo (Błaskowizna – 48,1%), Szypliszki (Żyrwiny – 43,7%) i Suwałki (Potasznia – 37,6%). Tylko w jednym obrębie – Dubowo Pierwsze (gm. Suwałki) – nie występują łąki i pastwiska. Największym procentowo udziałem łąk i pastwisk wyróżniają się obręby położone w północnej części powiatu oraz w dolinach głównych rzek: Czarnej Hańczy i Rospudy.

Występowanie form ochrony przyrody

Ochronę przyrody realizuje się przez prawne ustanowienie obszarów chronionych, na których cała przyroda lub pewne jej elementy podlegają rygorom opieki konserwatorskiej. Celem takich działań jest zachowanie naturalnych walorów przyrodniczych danego terenu, ale obszary chronione pełnią również szereg innych różnorodnych funkcji: kulturową, wychowawczą, naukową, wypoczynkową i rekreacyjną (Kozuchowski 2002). Zgodnie z ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, w Polsce przewidziano 10 form ochrony przyrody, zarówno powierzchniowych, jak i indywidualnych. Ich występowanie na danym obszarze z pewnością podnosi jego atrakcyjność turystyczną. Dla potrzeb analizy tego zagadnienia w układzie obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego wzięto pod uwagę 7 występujących w jego granicach form ochrony przyrody, tj.: Wigierski Park Narodowy, Suwalski Park Krajobrazowy, 5 rezerwatów przyrody, 3 obszary chronionego krajobrazu, 11 użytków ekologicznych, 101 pomników przyrody. Uwzględniono również 6 obszarów ochrony przyrody Natura 2000, których celem jest zachowanie określonych typów siedlisk przyrodniczych oraz zagrożonych gatunków. Przyjęto kryterium ilościowe poszczególnych form ochrony przyrody, nadając im współczynniki wagowe określające stopień ich atrakcyjności dla potrzeb turystyki. Według tego ujęcia wartość przyrodnicza poszczególnych obrębów wynika z liczby występujących w nich form ochrony przyrody. W wyniku przeprowadzonej waloryzacji zlokalizowano obręby geodezyjne, które są najbardziej atrakcyjne pod względem odnotowanych na ich terenie form ochrony przyrody. Zaliczają się do nich przede wszystkim obręby znajdujące się w czterech gminach położonych na terenie Suwalskiego Parku Krajobrazowego: Wiżajny (obręby Dzierwany i Mierkinie), Jeleniewo (obręby Szurpiły, Wodziłki, Łopuchowo, Czajewszczyzna i Bachanowo), Przerośl (obręby Hańcza i Przełomka) oraz Rutka-Tartak (obręb Kleszczówek). Wyróżnione obręby osiągnęły wartość zwaloryzowanego wskaźnika powyżej 0,45. Aż w 215 obrębach odnotowano występowanie form ochrony przyrody. Stanowi to 70,5% wszystkich obrębów geodezyjnych powiatu, co odpowiada 56% ogólnej powierzchni podlegającej różnym formom ochrony. Bliskość rezerwatów przyrody i obszarów chronionych jest wskazywana jako jeden z walorów pierwszoplanowych decydujących o wyborze miejsc wypoczynku (Drzewiecki 2009). Obecność Suwalskiego Parku Krajobrazowego oraz ponad 100 pomników przyrody wpływa na atrakcyjność przyrodniczą i turystyczną powiatu.

W celu zsyntetyzowania wyników badań i sumarycznej oceny walorów przyrodniczych powiatu obliczono dla poszczególnych obrębów geodezyjnych średni znormalizowany wskaźnik walorów przyrodniczych. Pod uwagę wzięto pięć scharakteryzowanych powyżej cech środowiska przyrodniczego, tj.: powierzchnię użytków zielonych, lasów i wód powierzchniowych, rzeźbę terenu oraz występowanie różnych form ochrony przyrody. Dla trzech pierwszych cech wykonano standaryzację, zaś dla rzeźby terenu i form ochrony przyrody dobrano współczynniki wagowe. Przyjęto, że wartość współczynnika wagowego dla obszarów mających dominujący typ rzeźby równinny wynosi 0 pkt, falisty – 0,1 pkt oraz pagórkowaty – 0,2 pkt. Dla typów pośrednich wartość współczynnika wynosi średnią arytmetyczną zasadniczych typów rzeźby (np. typ rzeźby falisty i pagórkowaty – 0,15 pkt itd.).

Dla oceny form ochrony przyrody zastosowano subiektywną punktację wartościującą poszczególne formy ochrony: park narodowy – 0,3 pkt, rezerwat przyrody – 0,3 pkt, park krajobrazowy – 0,2 pkt, użytek ekologiczny – 0,07 pkt, pomnik przyrody – 0,05 pkt, obszar chronionego krajobrazu – 0,05 pkt, obszar Natura 2000 – 0,02 pkt. Po zwaloryzowaniu wszystkich omawianych komponentów środowiska obliczono średni znormalizowany wskaźnik walorów przyrodniczych dla poszczególnych obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego.

Końcowym etapem oceny walorów przyrodniczych badanego obszaru było podzielenie poszczególnych obrębów geodezyjnych według uzyskanej wartości wskaźnika na 5 różnych poziomów, dzięki czemu możliwa była przestrzenna ocena walorów przyrodniczych powiatu. Uzyskane wyniki pozwalają stwierdzić ich znaczne zróżnicowanie terytorialne, jednak zdecydowaną przewagą (82%) zyskują obręby geodezyjne dysponujące co najmniej średnim poziomem wskaźnika walorów przyrodniczych. Najwyższe walory przyrodnicze posiadają obręby: Magdalenowo I Wigry (gm. Suwałki) – 1,47, Stankuny (gm. Wiżajny) – 1,12, Tartak (gm. Suwałki) – 0,98, Supienie (gm. Filipów) – 0,83 i Mierkinie (gm. Wiżajny) – 0,75. Są one zlokalizowane głównie na obszarze Wigierskiego Parku Narodowego (gmina Suwałki) oraz w północnej części powiatu – w rejonie Suwalskiego Parku Krajobrazowego, który jest położony na terenie gmin: Jeleniewo, Wiżajny, Przerośl i Rutka-Tartak.

Przyjęta metoda pozwala na wskazanie konkretnych obrębów geodezyjnych, a więc stosunkowo małych powierzchniowo jednostek, które są najbardziej atrakcyjne przyrodniczo i stanowią najlepszą lokalizację dla inwestycji ukierunkowanych na rozwój różnych form turystyki, w tym agroturystyki.

Walory kulturowe i ich syntetyczna ocena

Poza unikatowym środowiskiem przyrodniczym Suwalszczyzna wyróżnia się urozmaiconą i bogatą w wydarzenia historyczne przeszłością, która w znacznym stopniu wynika z geograficznego położenia tych ziem. Rozmaitość wpływów narodowych, kulturowych i religijnych decyduje o znacznej heterogeniczności tego obszaru. Analizy walorów kulturowych poszczególnych obrębów geodezyjnych

powiatu suwalskiego dokonano w oparciu o czynniki odgrywające decydującą rolę w ocenie ich wartości kulturowej. Zaliczono do nich zdaniem autorów: liczbę zabytków architektury (występowanie budownictwa sakralnego, dworów, pałaców, parków i innych zabytkowych obiektów), ilość zabytków archeologicznych i liczbę obiektów muzealnych. Uwzględniono także typ zabudowy wsi, przy czym przewagę zabudowy charakterystycznej dla typu wsi rozproszonej uznano za destymulantę rozwoju agroturystyki obniżającą sumaryczną wartość wskaźnika walorów kulturowych.

Syntetyczną analizę atrakcyjności kulturowej dla poszczególnych obrębów przeprowadzono, stosując średni znormalizowany wskaźnik walorów kulturowych. Podstawą do jego konstrukcji były dwie cechy: liczba nieruchomości zabytków architektonicznych znajdujących się w rejestrze i ewidencji służb konserwatorskich oraz gęstość zabytków archeologicznych na 1 km². Oceniając liczbę zabytków architektonicznych, zastosowano następującą subiektywną punktację, uznając wyższość rejestru nad ewidencją zabytków: dla każdego obiektu nieruchomości znajdującego się w rejestrze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przyznano 6 pkt, z kolei dla każdego obiektu znajdującego się w ewidencji 2 pkt. Po zsumowaniu ilości punktów dla każdego obrębu geodezyjnego oraz obliczeniu gęstości występowania zabytków archeologicznych na 1 km² wykonano standaryzację obydwu analizowanych cech.

Dodatkowo zostały uwzględnione trzy kolejne elementy mające wpływ na ocenę walorów kulturowych obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego, którym przyznano następujące współczynniki wagowe: 0,2 pkt za każdy zabytek archeologiczny w rejestrze, 0,4 pkt za każdy istniejący obiekt muzealny oraz -0,2 pkt za dominujący typ rozproszonej zabudowy wsi.

Po obliczeniu wartości średniego wskaźnika walorów kulturowych dla każdego obrębu geodezyjnego powiatu dokonano kategoryzacji wyników według 5-stopniowej skali: bardzo niski (poniżej -0,2), niski (od -0,2 do 0), średni (od 0 do 0,2), wysoki (od 0,2 do 0,5) oraz bardzo wysoki (powyżej 0,5). Analizując rozkład przestrzenny wskaźnika walorów kulturowych, należy zauważyć niewielką koncentrację obrębów o wysokich i bardzo wysokich wartościach wskaźnika. Ich procentowy udział w całym powiecie wynosi 16%. Znajdują się one w każdej gminie i są to przede wszystkim obręby związane terytorialnie z siedzibami gmin lub miejscowościami, w których występuje duża ilość zabytkowych obiektów architektury drewnianej lub duża gęstość zabytków archeologicznych. Najwyższe wartości wskaźnik osiąga w obrębach: Raczki (1,75) w gm. Raczki, Smolniki (1,15) i Postawełe (0,96) w gm. Rutka-Tartak, Krzywółka (1,03) i Bejceły (1,0) w gm. Szypliszki oraz Szurpiły w gm. Jeleniewo (0,95). Należy zwrócić jednak uwagę na fakt, że większość obrębów – prawie 62% – cechują niskie i bardzo niskie wartości wskaźnika walorów kulturowych. Porównując uzyskane wyniki z wartościami wskaźników walorów przyrodniczych, trzeba stwierdzić, że na obszarze powiatu suwalskiego występuje dominacja walorów przyrodniczych nad kulturowymi.

Syntetyczny wskaźnik walorów turystycznych oraz relacja przestrzenna między walorami przyrodniczymi i kulturowymi

W celu dokonania syntetycznej oceny atrakcyjności turystycznej poszczególnych obrębów powiatu suwalskiego skonstruowano sumaryczny wskaźnik walorów turystycznych, który powstał na zasadzie bonitacji punktowej opisywanych wcześniej walorów przyrodniczych i kulturowych. Wartości końcowe uzyskano przez uśrednienie sumy wskaźników obydwu walorów.

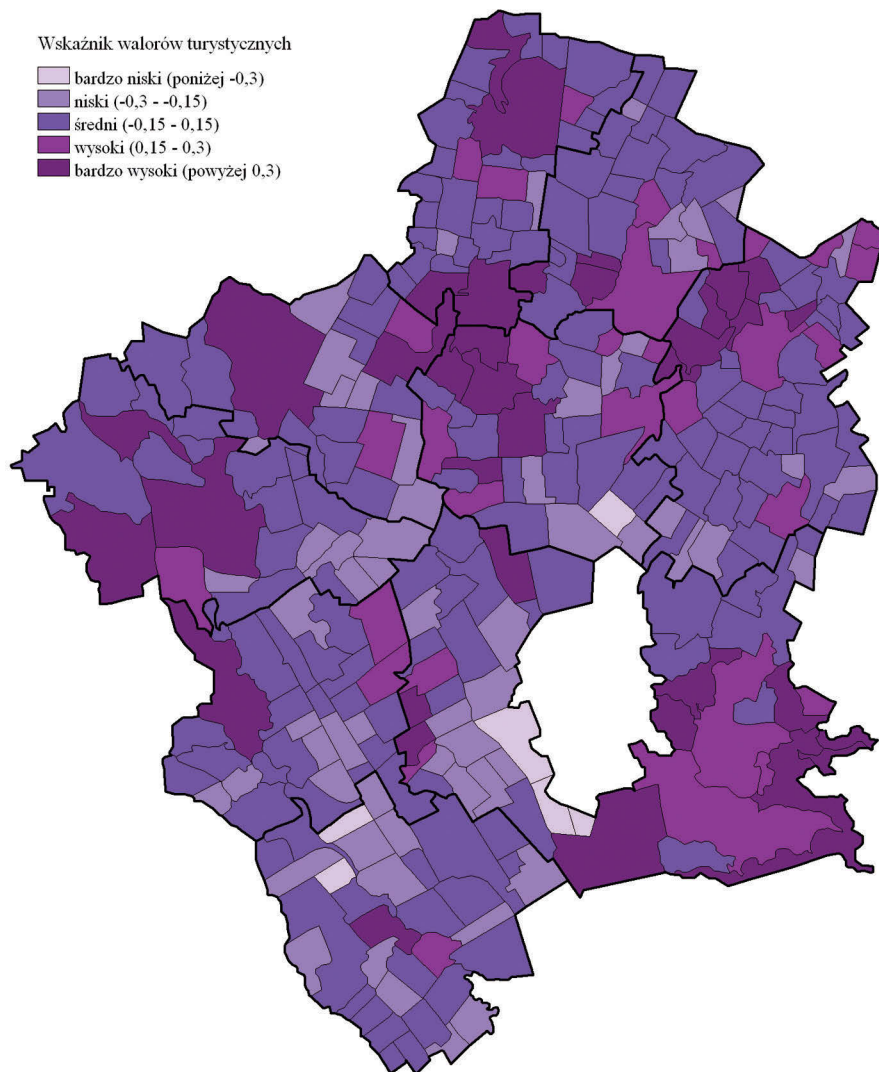
Na podstawie uzyskanych wyników przypisano poszczególne obręby geodezyjne do pięciu kolejnych poziomów świadczących o stopniu ich atrakcyjności turystycznej: bardzo niski (wartość wskaźnika poniżej $-0,3$), niski (od $-0,3$ do $-0,15$), średni (od $-0,15$ do $0,15$), wysoki (od $0,15$ do $0,3$) oraz bardzo wysoki (powyżej $0,3$). W ten sposób otrzymano przestrzenny rozkład wartości wskaźnika walorów turystycznych dla wszystkich obrębów geodezyjnych powiatu suwalskiego (por. ryc. 1). Uzyskane wyniki wskazują, że 22% obrębów geodezyjnych cechuje wysoki lub bardzo wysoki sumaryczny wskaźnik walorów turystycznych. Znajdują się one w każdej z dziewięciu gmin powiatu, sąsiadując najczęściej ze sobą, tworząc zwarte obszary. Jednocześnie w każdej gminie powiatu występują obręby wyróżniające się wartościami niskimi i bardzo niskimi tego wskaźnika. Świadczy to o bardzo dużym zróżnicowaniu przestrzennym walorów turystycznych na stosunkowo małym obszarze, jakim jest gmina. Najlepszym przykładem takich dysproporcji są gminy Suwałki oraz Raczki, gdzie odnotowano największą rozpiętość wartości wskaźnika. Odpowiednio w gminie Suwałki najwyższe walory turystyczne ma obręb Magdalenowo I Wigry – 1,09 (jest to jednocześnie rekordowo wysoka wartość dla całego powiatu), zaś obręby o najniższych w powiecie wartościach wskaźnika to: Dubowo Pierwsze ($-0,44$), Dubowo Drugie ($-0,37$) i Zielone Kamedulskie ($-0,36$). Z kolei w gminie Raczki analizowany wskaźnik waha się od $-0,33$ (Ludwinowo i Rabalina) do $0,62$ (Raczki).

W końcowej fazie oceny walorów przyrodniczych i kulturowych powiatu suwalskiego określono rodzaj relacji zachodzących pomiędzy nimi, uzyskując w ten sposób typy walorów turystycznych badanego obszaru. Wyróżniono 9 typów walorów turystycznych, tj.:

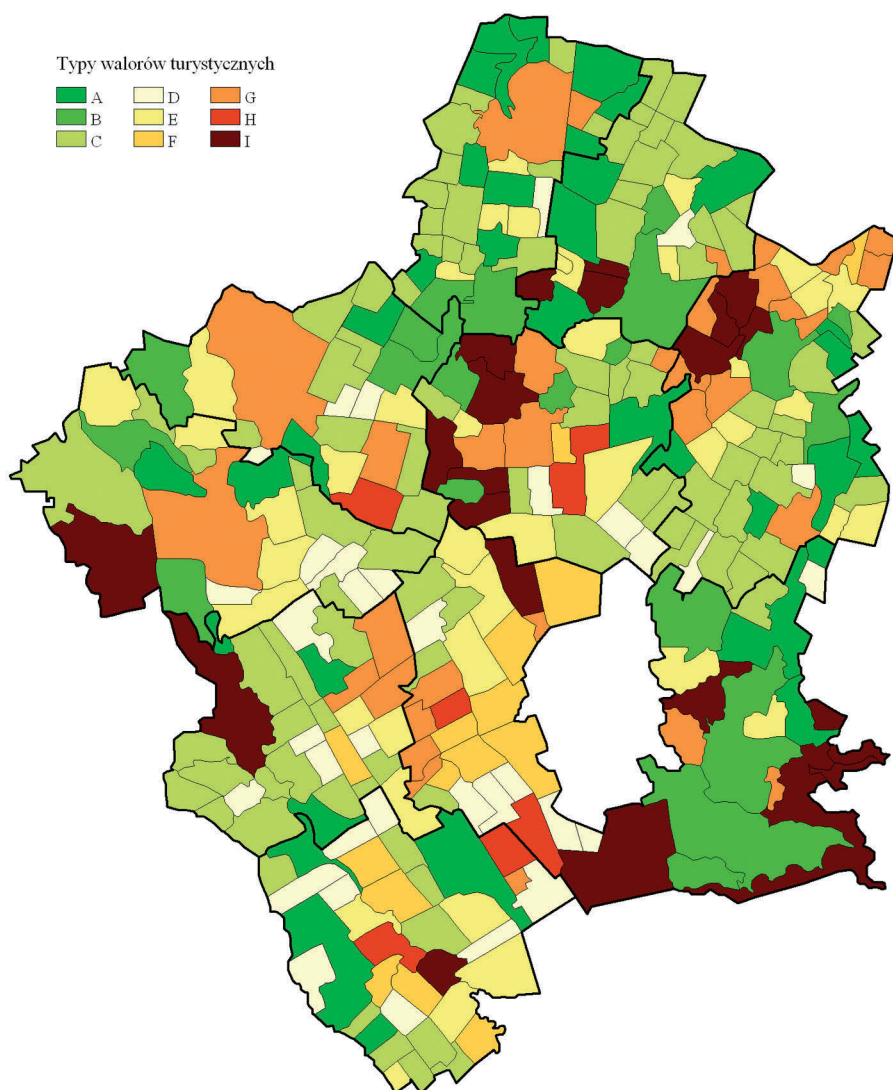
- A – wysokie walory przyrodnicze i niskie walory kulturowe,
- B – wysokie walory przyrodnicze i średnie walory kulturowe,
- C – średnie walory przyrodnicze i niskie walory kulturowe,
- D – niskie walory przyrodnicze i kulturowe,
- E – średnie walory przyrodnicze i kulturowe,
- F – niskie walory przyrodnicze i średnie walory kulturowe
- G – średnie walory przyrodnicze i wysokie walory kulturowe,
- H – niskie walory przyrodnicze i wysokie walory kulturowe
- I – wysokie walory przyrodnicze i kulturowe (por. ryc. 2).

Najkorzystniejsze z punktu widzenia atrakcyjności turystycznej są typy B, G oraz I. Takie typy obrębów występują we wszystkich gminach powiatu, stano-

wiąc odpowiednio: typ B – około 7% wszystkich obrębów, typ G – 10%, typ I – ponad 7%. Większość obrębów najbardziej atrakcyjnych dla rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim znajduje się w gminie Suwałki, tj.: Magdalenowo I Wigry, Burdeniszki, Czerwony Folwark, Mała Huta, Piertanie, Płociczno-Tartak i Potasznia oraz w gminie Jeleniewo: Łopuchowo, Malesowizna, Okrągłe, Podwyżokie Jeleniewskie i Wodziłki. Pozostałymi obrębami dysponującymi najlepszymi walorami turystycznymi są: Becejły, Białobłota, Krzywólka i Przejma Wysoka

Ryc. 1. Wskaźnik walorów turystycznych powiatu suwalskiego według obrębów geodezyjnych
Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska (2013).

Ryc. 2. Typy walorów turystycznych w poszczególnych obrębach geodezyjnych
Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska 2013 r.

w gminie Szypliszki, Lizdejki, Postawełe, Smolniki w gminie Rutka-Tartak oraz Bakałarzewo, Dowspuda (gm. Raczki) i Mieruniszki (gm. Filipów). Obszary te są szczególnie predisponowane do rozwoju agroturystyki.

Ocena zagospodarowania turystycznego oraz typy relacji przestrzennych między walorami a poziomem zagospodarowania turystycznego

Poza walorami przyrodniczymi i kulturowymi istotnym czynnikiem wyboru miejsca wypoczynku jest stan infrastruktury turystycznej, na którą składają się obiekty, urządzenia i instytucje tworzące materialną bazę turystyki (Lijewski i in. 2002).

Oceny zagospodarowania turystycznego powiatu suwalskiego w układzie obrębów geodezyjnych dokonano na podstawie analizy trzech poniżej scharakteryzowanych elementów, istotnych, zdaniem autorów, dla zapewnienia odpowiednich warunków do uprawiania turystyki:

1) Liczba miejsc noclegowych w stosunku do liczby mieszkańców danego obszaru (tzw. wskaźnik rozwoju funkcji turystycznej Baretje-Deferta).

O wysokim poziomie infrastruktury turystycznej można mówić wtedy, gdy wskaźnik Baretje-Deferta przekracza wartość 100. Na badanym obszarze taki poziom wskaźnika osiąga 18 obrębów (liczba miejsc noclegowych przekracza liczbę mieszkańców), uzyskując rekordowe wartości w obrębach Szelment (gm. Szypliszki) – 3966%, Dowspuda (gm. Raczki) – 752% oraz Magdalenowo I Wigry (gm. Suwaki) – 456%. Rozkład tego wskaźnika w skali całego powiatu jest jednak bardzo nierównomierny, bo aż w 178 obrębach (58%) nie odnotowano miejsc noclegowych.

2) Liczba obiektów gastronomicznych na 100 mieszkańców.

Bazę gastronomiczną badanego obszaru należy uznać za słabo rozwiniętą. W 91,8% obrębów geodezyjnych powiatu nie stwierdzono obiektów gastronomicznych. Najwyższą wartość wskaźnika ilości takich obiektów na 100 mieszkańców osiąga, podobnie jak w przypadku bazy noclegowej, obręb Szelment (gm. Szypliszki) – 33,3%. Najgorsza sytuacja występuje w atrakcyjnie położonej gminie Jeleniewo, gdzie funkcjonują jedynie 3 obiekty gastronomiczne. Dużą szansą dla poprawy takiego stanu rzeczy są gospodarstwa agroturystyczne, które oferują nocleg z wyżywieniem.

3) Gęstość szlaków turystycznych na jednostkę powierzchni. Badania i analizę danych przeprowadzono dla poszczególnych obrębów geodezyjnych.

Jako ostatni element przyjęto wskaźnik długości szlaków i tras turystycznych w odniesieniu do obrębów geodezyjnych i w przeliczeniu na km². Pozwala on na zilustrowanie możliwości różnych form turystyki aktywnej.

W celu syntetycznego ukazania poziomu zagospodarowania turystycznego dla wszystkich obrębów geodezyjnych powiatu opracowano syntetyczny średni znormalizowany wskaźnik zagospodarowania turystycznego, który określa poziom rozwoju infrastruktury turystycznej badanego obszaru. Trzy opisane wyżej elementy poddano waloryzacji, przyznając każdemu z nich odpowiednią ilość punktów w skali od 1–5. Dla bazy noclegowej (wskaźnik rozwoju funkcji turystycznej Baretje-Deferta) przyjęto następującą punktację: do 25% – 1 pkt, 25–50% – 2 pkt, 50–75% – 3 pkt, 75–100% – 4 pkt, powyżej 100% – 5 pkt. W przypadku

bazy gastronomicznej ustalono punktację: poniżej 0,5 obiektu/100 mieszk. – 1 pkt, 0,5–1 obiektu/100 mieszk. – 2 pkt, 1–5 obiektów/100 mieszk. – 3 pkt, 5–10 obiektów/100 mieszk. – 4 pkt, powyżej 10 obiektów/100 mieszk. – 5 pkt. Dla gęstości szlaków turystycznych przyjęto następującą punktację: poniżej 0,2 km/km² – 1 pkt, 0,2–0,5 km/km² – 2 pkt, 0,5–1 km/km² – 3 pkt, 1–2 km/km² – 4 pkt, powyżej 2 km/km² – 5 pkt. W przypadku braku w danym obrębie któregoś z analizowanych elementów przyznano 0 pkt. Po zsumowaniu ilości punktów odpowiadających poszczególnym elementom zagospodarowania turystycznego i zastosowaniu standaryzacji otrzymano wynik w postaci średniego znormalizowanego wskaźnika zagospodarowania turystycznego dla powiatu suwalskiego według obrębów geodezyjnych. Analiza uzyskanych wyników prowadzi do wniosku, że ww. rozkład jest bardzo zróżnicowany (por. ryc. 3). W 44 obrębach jego wartość jest wysoka (0,3–0,6), a w kolejnych 14 bardzo wysoka (powyżej 0,6), osiągając maksimum w 4 obrębach: Dowspuda (gm. Raczki), Smolniki (gm. Rutka-Tartak), Szelmant (gm. Szypliszki) po 1,16 oraz Gawrych Ruda (gm. Suwałki) – 1,04. Obręby wyróżniające się dobrze rozwiniętą infrastrukturą turystyczną położone są w północnej części powiatu (gm. Wiżajny, częściowo Jeleniewo i Rutka-Tartak), w południowo-wschodniej części powiatu (nad jeziorem Wigry) oraz wzdłuż Doliny Rospudy. Należy jednak podkreślić, że w całym powiecie występuje słabe zagospodarowanie turystyczne, o czym świadczy niska i bardzo niska wartość wskaźnika zagospodarowania turystycznego odnotowana dla 184 obrębów, co stanowi ponad 60% wszystkich obrębów geodezyjnych.

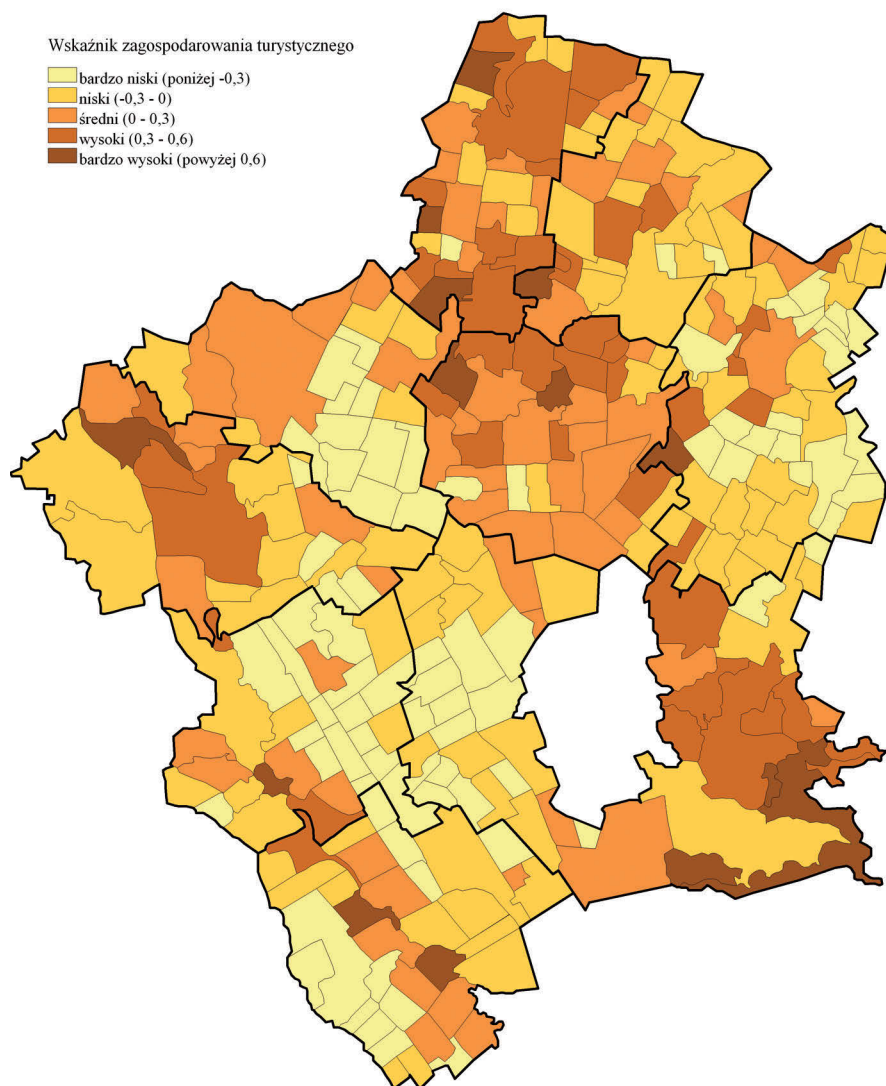
Kolejnym krokiem postępowania badawczego było wyodrębnienie typów relacji zachodzących między walorami turystycznymi (przyrodniczymi i kulturowymi – razem) a poziomem zagospodarowania turystycznego. Wyodrębniono 9 typów strukturalnych (por. ryc. 4).

W ujęciu obrębów geodezyjnych na obszarze powiatu przeważa typ C (występuje w 33,8% wszystkich obrębów) – taki typ relacji dominuje w gminie Szypliszki. Kolejnymi pod względem częstości występowania są typy A (17,4%) – najczęściej spotykany w gminie Raczki oraz D (10,8%) – dominujący w gminie Wiżajny. Najkorzystniejszy dla potrzeb turystyki typ relacji I występuje w 8,2% wszystkich obrębów geodezyjnych, a największy ich procentowy udział odnotowuje się w gminach Suwałki i Wiżajny.

Przeprowadzona analiza umożliwiła wskazanie obrębów (wsi), charakteryzujących się z jednej strony wysokimi walorami przyrodniczymi i kulturowymi, a z drugiej strony niskimi parametrami zagospodarowania turystycznego (typ F). Jednostki te są szczególnie predystynowane do rozwoju bazy turystycznej, zwłaszcza w formie gospodarstw agroturystycznych.

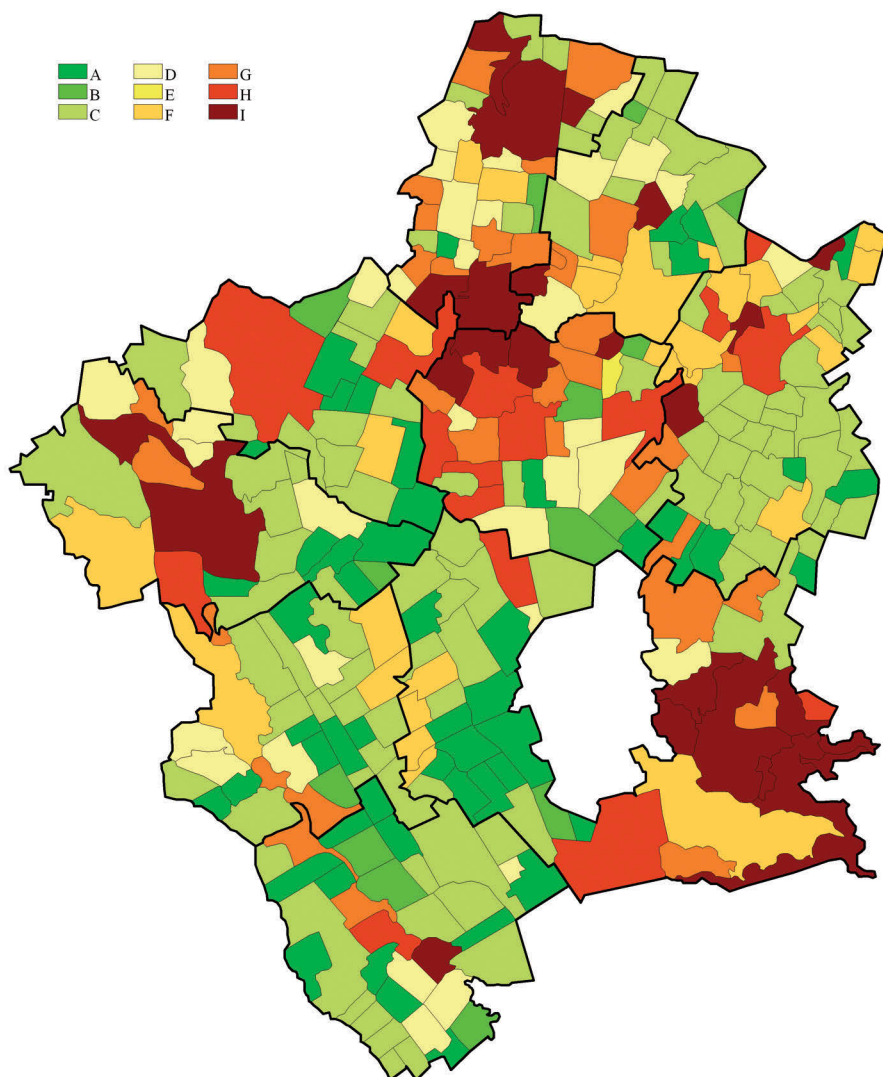
W powiecie suwalskim występuje bardzo duże zróżnicowanie zarówno pod względem walorów i infrastruktury turystycznej, jak i typów wzajemnych relacji między tymi elementami. Pozwala to wskazać obszary i miejscowości, w których poziom rozwoju funkcji turystycznych jest wystarczający, jak te, które są predystynowane do planowania ich dalszego rozwoju. W całym powiecie w 28 obrębach geodezyjnych odnotowano wysokie wskaźniki walorów turystycznych i niskie zagospodarowanie turystyczne (typ F relacji). Najwięcej takich obrębów

występuje w gminach Szypliszki (17% obrębów geodezyjnych), Rutka-Tartak (14,3%), Bakałarzewo (12,9%) i Suwałki (10,6%). Obręby te są położone na atrakcyjnych przyrodniczo terenach (w pobliżu jezior: Hańcza, Wiżajny, Wigry, Szelment Wielki i Mały oraz rzeki Rospudy) i powinny stać się w przyszłości obszarami znaczących inwestycji w infrastrukturę turystyczną, z uwzględnieniem rozwoju agroturystyki.

Ryc. 3. Wskaźnik zagospodarowania turystycznego w powiecie suwalskim według obrębów geodezyjnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska (2013).

Ryc. 4. Typy relacji między walorami turystycznymi i zagospodarowaniem turystycznym

A – niskie walory turystyczne i niski poziom zagospodarowania turystycznego,
 B – niskie walory turystyczne i średni poziom zagospodarowania turystycznego,
 C – średnie walory turystyczne i niski poziom zagospodarowania turystycznego,
 D – średnie walory turystyczne i średni poziom zagospodarowania turystycznego,
 E – niskie walory turystyczne i wysoki poziom zagospodarowania turystycznego,
 F – wysokie walory turystyczne i niski poziom zagospodarowania turystycznego,
 G – średnie walory turystyczne i wysoki poziom zagospodarowania turystycznego,
 H – wysokie walory turystyczne i średni poziom zagospodarowania turystycznego,
 I – wysokie walory turystyczne i wysoki poziom zagospodarowania turystycznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska (2013).

Zagospodarowanie agroturystyczne

W powiecie suwalskim dominują tereny o słabym i średnim wskaźniku zagospodarowania turystycznego, dlatego celowy jest rozwój funkcji turystycznych, w szczególności na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych i kulturowych. Stwarza to szansę dla gospodarstw agroturystycznych, które mogą w krótkiej perspektywie czasowej poprawić infrastrukturę turystyczną powiatu.

W celu dokonania oceny aktualnego stanu zagospodarowania agroturystycznego w obrębach badanego powiatu uwzględniono trzy poniżej scharakteryzowane cechy:

1) Liczba gospodarstw agroturystycznych na 1 km².

Analiza wykazała, że przestrzenna koncentracja gospodarstw agroturystycznych na badanym obszarze jest niewielka. Świadczy o tym wartość ww. wskaźnika wynosząca 0,13 dla całego powiatu. Wskazuje to na duże możliwości podniesienia liczby gospodarstw agroturystycznych. Omawiany wskaźnik zaledwie w 8 obrębach geodezyjnych osiąga wartość 1 obiekt/km² i więcej, najwięcej w obrębach: Burniszki (gm. Wiżajny) – 2,3, Cimochowizna (gm. Suwałki) – 1,65, Bachanowo (gm. Jeleniewo) – 1,41 oraz Rospuda (gm. Raczki) – 1,17.

2) Liczba miejsc noclegowych w obiektach agroturystycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców.

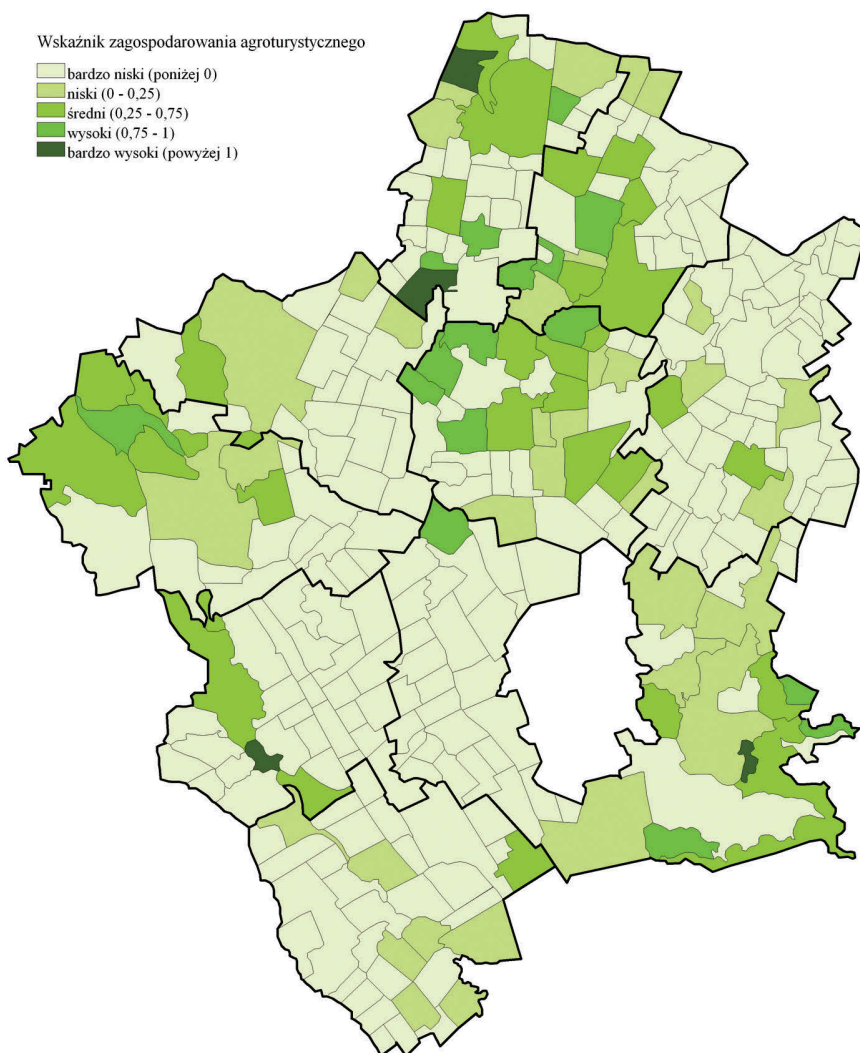
Poziom zagospodarowania agroturystycznego w innym ujęciu obrazuje liczba miejsc noclegowych w obiektach agroturystycznych w przeliczeniu na 100 mieszkańców stałych. Tylko w 2 obrębach geodezyjnych, położonych w gminie Wiżajny (Mierkinie i Burniszki), ilość miejsc noclegowych jest wyższa od liczby mieszkańców, zaś w kolejnych 11 przekracza wartość 50. W skali całego powiatu wskaźnik ten osiąga średnią wartość zaledwie 5,91 miejsca noclegowe na 100 mieszkańców.

3) Udział dużych gospodarstw agroturystycznych, oferujących 11 i więcej miejsc noclegowych w ogólnej liczbie wszystkich obiektów agroturystycznych.

Strukturę wielkościową gospodarstw agroturystycznych powiatu przedstawiono za pomocą procentowego wskaźnika udziału obiektów, które mają 11 i więcej miejsc noclegowych. W 26 obrębach geodezyjnych występują wyłącznie tego rodzaju obiekty, zaś aż w 257 (84,3%) obrębach nie ma ich wcale, co świadczy o dużym rozdrobieniu gospodarstw agroturystycznych. W wypadku tego wskaźnika należy stwierdzić, że indywidualne preferencje turystów decydują o tym, czy wolą odpoczywać w małych gospodarstwach w bardziej intymnych warunkach, czy w większej grupie w dużych obiektach.

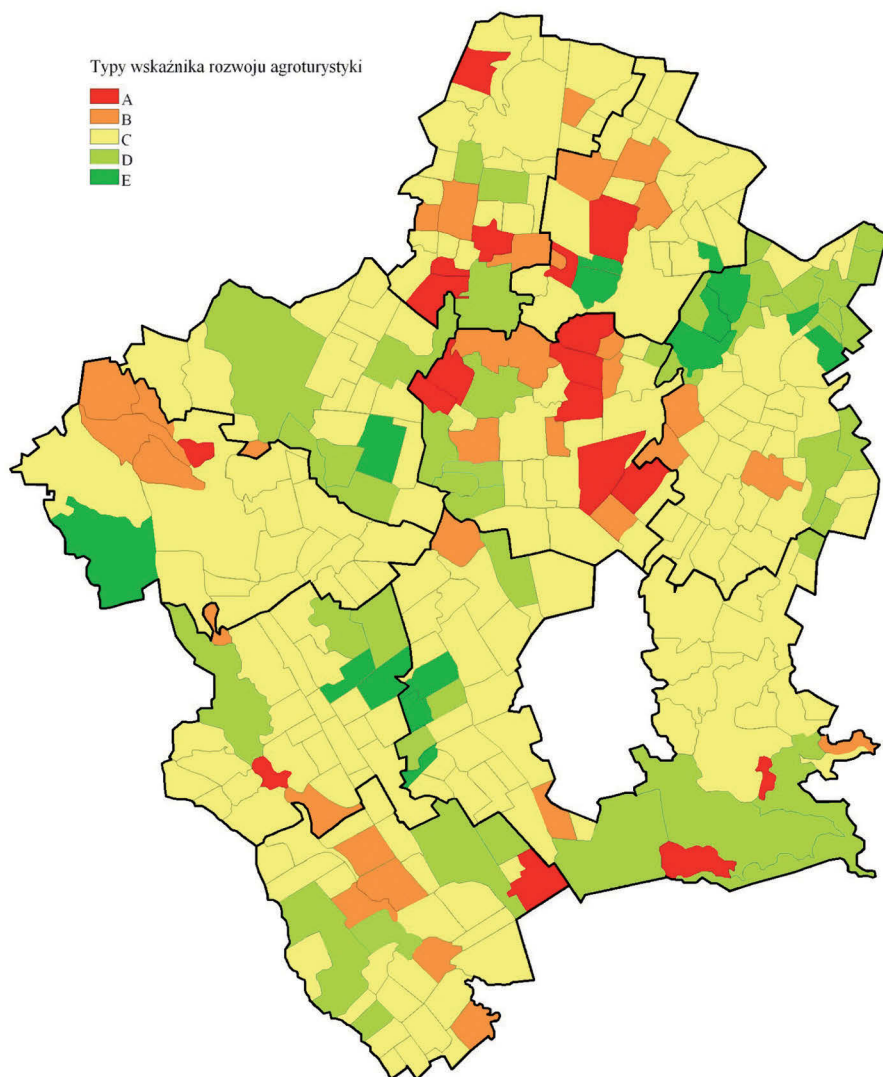
Dla określenia poziomu zagospodarowania agroturystycznego na omawianym terenie poszczególne wskaźniki analizowanych elementów poddano waloryzacji, przypisując im odpowiednią ilość punktów (por. ryc. 5). Efektem zsumowania ilości punktów przyznanych za analizowane elementy oraz przeprowadzonej następnie standaryzacji było uzyskanie średniego znormalizowanego wskaźnika zagospodarowania turystycznego badanego obszaru powiatu suwalskiego.

Uzyskane wyniki wskazują na duże zróżnicowanie przestrzenne zagospodarowania agroturystycznego powiatu. Zauważa się koncentrację obrębów o wysokim i bardzo wysokim wskaźniku zagospodarowania agroturystycznego w północnej

Ryc. 5. Wskaźnik zagospodarowania agroturystycznego w powiecie suwalskim według obrębów geodezyjnych

Punktacja wskaźnika liczby obiektów na km^2 wygląda następująco: poniżej 0,5 obiektu/ km^2 – 1 punkt, 0,5–1,0 obiektu/ km^2 – 2 punkty, 1,0–1,5 obiektu/ km^2 – 3 punkty, 1,5–2,0 obiektów/ km^2 – 4 punkty, powyżej 2 obiektów/ km^2 – 5 punktów. W przypadku wskaźnika liczby miejsc noclegowych na 100 mieszkańców ustalono przedziały: poniżej 25 miejsc noclegowych/100 mieszkańców – 1 punkt, 25–50 miejsc noclegowych/100 mieszkańców – 2 punkty, 50–75 miejsc noclegowych/100 mieszkańców – 3 punkty, 75–100 miejsc noclegowych/100 mieszkańców – 4 punkty, powyżej 100 miejsc noclegowych/100 mieszkańców – 5 punktów. Wskaźnik udziału gospodarstw z 11 i więcej miejscami noclegowymi w ogólnej liczbie gospodarstw agroturystycznych zakwalifikowano do następujących przedziałów: poniżej 24% – 1 punkt, 25–49% – 2 punkty, 50–74% – 3 punkty, 75–99% – 4 punkty, 100% – 5 punktów. Wszystkim wskaźnikom przyjmującym wartości zerowe przyznano punkty zerowe. Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska (2013).

Ryc. 6. Typy wskaźnika rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim według obrębów geodezyjnych

typ A – zdecydowana dominacja zagospodarowania nad walorami turystycznymi,

typ B – dominacja zagospodarowania nad walorami turystycznymi,

typ C – równowaga między walorami a zagospodarowaniem,

typ D – dominacja walorów nad zagospodarowaniem,

typ E – zdecydowana dominacja walorów nad zagospodarowaniem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Orchowska (2013).

i centralnej części badanego obszaru (rejon Suwalskiego Parku Krajobrazowego), oraz w części południowo-wschodniej (okolice jeziora Wigry). Dobrze rozwinięte w tym zakresie są także obręby w dolinie Rospudy, w szczególności we wschodnich częściach gmin Bakalarzewo i Filipów. Zwraca jednak uwagę fakt, że tylko 4 obręby osiągają bardzo wysoką wartość wskaźnika: Burniszki – 1,46 i Mierkinie – 1,35 w gminie Wizajny, Cimochovizna (gm. Suwałki) – 1,35, Kotowina (gm. Raczek) – 1,11. Uwzględniając kolejnych 16 obrębów o wysokim wskaźniku (m.in. Błaskowizna w gm. Jeleniewo i Burdeniszki w gm. Suwałki po 1,0), stwierdzono, że zaledwie 6,5% spośród wszystkich obrębów geodezyjnych dysponuje co najmniej wysokim poziomem zagospodarowania agroturystycznego.

Wskaźnik uwarunkowań rozwoju agroturystyki

Końcowym etapem badań było określenie wskaźnika uwarunkowań rozwoju agroturystyki, który może być instrumentem do wskazania potencjalnych obszarów rozwoju funkcji agroturystycznej w powiecie suwalskim. Wskaźnik ten wyliczono jako różnicę pomiędzy dwoma wskaźnikami cząstkowymi ilustrującymi poziom i zróżnicowanie przestrzenne walorów turystycznych (przyrodniczych i kulturowych – razem) oraz stan zagospodarowania turystycznego i agroturystycznego. Najwyższe wartości wskaźnika uzyskały obręby: Przejma Wysoka (0,91) i Jeziorki (0,75) w gminie Szypliszki oraz Kropiwno Stare (gm. Suwałki) (0,71). Po zakwalifikowaniu każdego obrębu do jednego z przedziałów wynikających z wartości wskaźnika uzyskano 5 typów wskaźnika rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim według obrębów geodezyjnych (por. ryc. 6). Obręby te są szczególnie predysponowane do rozwoju agroturystyki (typ D i E). Obok wymienionych wyżej obrębów – Przejma Wysoka, Jeziorki i Kropiwno – do najkorzystniejszego typu E zaliczają się wsie: Białobłota, Krzywólka i Żyrwiny (gm. Szypliszki), Korkliny i Kropiwno Nowe (gm. Suwałki), Ignatowizna, Lizdejki i Postawełe (gm. Rutka-Tartak), Mieruniszki (gm. Filipów), Nowa Pawłówka (gm. Przerośl) oraz Słupie i Sokołowo (gm. Bakalarzewo).

Podsumowanie

W artykule podjęto próbę weryfikacji obrębu geodezyjnego jako podstawowej jednostki przestrzennej, umożliwiającej zbadanie zróżnicowania walorów turystycznych i stanu infrastruktury turystycznej. Dzięki temu możliwe było wskazanie terenów predystynowanych do rozwoju funkcji agroturystycznych. Wybór obrębu geodezyjnego jako jednostki przestrzennej pozwolił na precyzyjne ich zlokalizowanie dzięki mikroskalowemu charakterowi badań.

O dużym potencjale rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim decydują bogactwo i zróżnicowanie środowiska przyrodniczego oraz unikalne, liczne i różnorodne zasoby dziedzictwa kulturowego i historycznego. Wymienione walory determinują rozwój agroturystyki na opisywanym obszarze.

Charakterystyczna, zróżnicowana, młodoglacjalna rzeźba terenu, niespotykana w tej skali w żadnym innym regionie Polski, bogactwo jezior i rzek oraz mozaikowość typów krajobrazu stanowią elementy przyciągające turystów. Atrakcyjność przestrzeni agroturystycznej wzrasta również dzięki utworzonemu tam Wigierskiemu Parkowi Narodowemu (1989) oraz Suwalskiemu Parkowi Krajobrazowemu (1976), a także dzięki wydzieleniu cennych rezerwatów i pomników przyrody.

Czynniki środowiskowe uzupełniają występujące na analizowanym terenie zróżnicowane walory kulturowe. Przeszłość historyczna i przenikanie się różnych kultur sprawiają, że obszar ten jest niezwykle ciekawy pod względem dziedzictwa kulturowego. Położenie powiatu na styku trzech granic państwowych (z Białorusią, Litwą i Rosją) jest również elementem decydującym o atrakcyjności tego terenu. Jednocześnie peryferyjne jego usytuowanie, z dala od większych ośrodków miejskich i utrudniona dostępność komunikacyjna (zły stan dróg, brak połączeń kolejowych) jest jedną z najważniejszych barier rozwoju turystyki.

Na analizowanym obszarze występuje również wiele problemów społeczno-demograficznych, do których należą wysoka stopa bezrobocia, ujemne saldo migracji oraz procesy depopulacyjne na wsi. Pomimo mało sprzyjających warunków środowiskowych (słabe gleby i niekorzystne warunki klimatyczne) dominującą formą działalności miejscowej ludności jest rolnictwo, z czego wynika przeludnienie agrarne. Problemy te zmuszają mieszkańców wsi do poszukiwania innych źródeł dochodu. Wysoka z punktu widzenia turystyki jakość środowiska przyrodniczego powiatu suwalskiego, brak uciążliwych dla środowiska przedsiębiorstw przemysłowych i tradycyjna gospodarka rolna stwarzają doskonałe warunki dla rozwoju agroturystyki, która może stanowić dodatkowe źródło dochodu dla gospodarstw rolnych, dając możliwość tworzenia nowych miejsc pracy.

W przeprowadzonej analizie wyodrębniono obręby geodezyjne o bardzo korzystnych uwarunkowaniach dla potencjalnego rozwoju agroturystyki, co należy uznać za efekt aplikacyjny niniejszego opracowania. Charakteryzują się one wysokim potencjałem walorów przyrodniczych i kulturowych oraz brakiem lub niskim poziomem zagospodarowania turystycznego i agroturystycznego. Stanowią je m.in. obręby: Przejma Wysoka, Jeziorki, Krzywólka, Białobłota, Żyrwiny w gminie Szypłiszki, Ignatowizna, Lizdejki i Postawełe w gminie Rutka-Tartak i Mieruniszki w gminie Filipów. Analiza geograficzno-turystyczna powiatu suwalskiego według 305 obrębów geodezyjnych ukazała szereg nowych możliwości badawczych, które mogą okazać się przydatne w planowaniu rozwoju lokalnego gmin i powiatów Polski.

Przyjęta metoda badawcza i zaproponowana procedura konstrukcji szeregu wskaźników, wykorzystane w opracowywaniu strategii gmin i powiatów, pozwalają wskazać wsie predystynowane do kreowania funkcji agroturystycznej, będące ośrodkami rozwoju tej formy działalności turystycznej.

Literatura

- Choiński A., 2006, *Katalog jezior Polski*, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Drzewiecki M., 2009, *Agroturystyka współczesna w Polsce*, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa, Gdańsk.
- Kożuchowski K., 2005, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wyd. Kurpisz, Poznań.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Orchowska N., 2013, *Stan i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w powiecie suwalskim*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Romana Rudnickiego.
- Racine J.B., Raymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.
- Stelmach M., Malina R., Tkocz J., 1990, *Obszary wiejskie i grunty rolnicze w Polsce. Wyniki badań ankietowych – 1988 rok*, IPIUTW Akademia Rolnicza, Wrocław.

Summary

Geodesic precincts as spatial unit in geo-tourist research. Case study: *poviat* of Suwałki

The article is to present the possibilities of the geo-tourist research whereby administrative units are divided into geodesic precincts. The micro-scale evaluation of tourist attractiveness, including both natural and man-made elements, as well as the detailed overview of spatial development with regard to tourism were the basis of an attempt at the study of factors influencing the development of agritourism in the *poviat* of Suwałki. The area under analysis is one of the most popular and one of the largest agritourist regions in Poland. It owes its tourist attractiveness mostly to unique natural features and well-preserved natural environment. With its rich regional history, the *poviat* is characterised by diverse man-made attractions which reflect its inhabitants' multiculturalism. The *poviat* is agriculture-driven but there are such problems as: poor conditions for agricultural development and agrarian overpopulation; therefore, the inhabitants have to find additional sources of income through diversification of their agriculture-related activities. They may, for example, focus on agritourism farms.

The standard method of point bonitation and composite indices have been used to assess tourist attractiveness and spatial development with regard to tourism, with particular emphasis placed on the existing agritourism facilities. Afterwards, the agritourism conditions development index was calculated and that enabled the creation of the typology of precincts, including indication of the areas potentially favourable for the development of agritourism. The division of the *poviat* into 305 geodesic precincts showed a range of new research possibilities which may turn useful in local spatial development planning for Polish communes and *poviats*.

Key words: agritourism, agritourism conditions development index, geodesic precinct, the *poviat* of Suwałki

Roman Rudnicki, Mirosław Męczekalski, Anna Dubownik
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
rudnickir@umk.pl, maurycy@umk.pl, a_dubownik@umk.pl

Czesław Koźmiński, Bożena Michalska, Agnieszka Mąkosza

Klimatyczne uwarunkowania długości sezonu turystycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku

Celem pracy jest ocena możliwości wydłużenia letniego sezonu turystycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku ze względu na zmieniające się warunki klimatyczne. Dla zrealizowania tematu zebrano dane liczbowe dotyczące zachmurzenia, usłonecznienia, temperatury powietrza średniej i maksymalnej oraz temperatury wody, a także liczby dni z opadem i prędkością wiatru. Analiza opracowanych materiałów dała podstawę do określenia trendów czasowych dla zachmurzenia, usłonecznienia, temperatury powietrza i temperatury wody. Stwierdzono, że postępujące zmiany klimatu przejawiają się na polskim wybrzeżu Bałtyku wzrostem usłonecznienia rzeczywistego, temperatury powietrza i wody oraz zmniejszeniem zachmurzenia całkowitego, co sprzyja wydłużaniu sezonu turystycznego i może przyczynić się do bardziej równomiernego rozkładu ruchu turystycznego w ciągu roku. Spośród pięciu analizowanych przedziałów maksymalnej temperatury powietrza w latach 1986–2013 największy spadek w półroczu ciepłym nastąpił w liczbie dni zimnych, a największy wzrost w liczbie dni komfortowych, co polepsza warunki cieplne dla turystów na wybrzeżu. Wzrost temperatury wody przy brzegu w ostatnim trzydziestoleciu spowodował wydłużenie sezonu kąpielowego od kilku dni w rejonie Zatoki Pomorskiej, kilkunastu w środkowej części i w rejonie Zatoki Gdańskiej, do około 20 dni w północnej części wybrzeża. Można przyjąć, że na wybrzeżu w 10 latach występują 3 lata korzystne dla rekreacji, 2 lata niekorzystne i 5 lat z przeciętnymi warunkami meteorologicznymi. Najkorzystniejsze warunki klimatyczne do rekreacji na wybrzeżu panują w zachodniej jego części – Zatoka Pomorska i we wschodniej – Zatoka Gdańska, a mało korzystne w rejonach Darłowa, Łeby i Władysławowa.

Słowa kluczowe: warunki klimatyczne, sezon turystyczny, wybrzeże Bałtyku

Wprowadzenie

Podstawowym czynnikiem decydującym o długości sezonu turystycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku jest klimat, zwłaszcza czasowy rozkład wielkości zachmurzenia, usłonecznienia, temperatury powietrza i wody oraz dni z opadem i prędkości wiatru. Okres, w którym wymienione elementy klimatu tworzą korzystne warunki dla rekreacji, jest stosunkowo krótki, przeważnie od połowy czerwca do początku września, głównie ze względu na wielkość temperatury

wody w morzu. Za początek sezonu kąpielowego dla osób zdrowych i silnych fizycznie przyjmuje się dzień z temperaturą wody $\geq 15^{\circ}\text{C}$, a dla osób niezahartowanych i dzieci – z temperaturą wody $\geq 18^{\circ}\text{C}$, przy czym temperatura powietrza nie może być niższa od wymienionych wartości temperatury wody (Tyczka 1957). Spośród warunków klimatycznych najbardziej kompleksowym czynnikiem odzwierciedlającym stosunki termiczne i opadowe jest usłonecznienie, które, obok środkowo-wschodniej części Polski, jest najwyższe także na wybrzeżu, osiągając w maju średnio od 7,5 do 8,5 godziny dziennie, a w lipcu od 7,2 do 8,2 godziny dziennie (Koźmiński, Michalska 2005). W prognozach pogody podaje się między innymi wartości maksymalnej temperatury powietrza stanowiącej o wyborze różnych form rekreacji. Dni z maksymalną temperaturą powietrza $18\text{--}23^{\circ}\text{C}$ uznaje się za termoneutralne dla organizmu człowieka, powyżej 25°C za gorące, a poniżej 15°C za chłodne (Kozłowska-Szczęśna i in. 2004). Do uciążliwych warunków dla rekreacji zalicza się również wielkość zachmurzenia (>4 w skali 0–8), liczbę dni z opadem (>5 dni w dekadzie) oraz wiatr wiejący z prędkością $>4\text{ m}\cdot\text{s}^{-1}$, a zwłaszcza $>8\text{ m}\cdot\text{s}^{-1}$ – okreśłany jako silny, chociaż wiatr wiejący z tak dużą prędkością przeciwdziała tworzeniu się mgieł adwekcyjnych (Parczewski 1961). Kompleksowym ujęciem poszczególnych elementów pogody wpływających na odczuwalność i obciążenia cieplne człowieka zajmuje się bioklimatologia. Najnowszym wskaźnikiem służącym ocenie obciążeń cieplnych jest UTCI – Universal Thermal Climate Index (Brøde i in. 2012). Warunki mówiące o najmniejszych procesach termoregulacyjnych organizmu odzwierciedlają wartości wskaźnika w zakresie $9\text{--}26^{\circ}\text{C}$.

Warunki klimatyczne w Polsce w półroczu ciepłym powodują, że wakacje młodzieży i urlopy pracowników organizowane są głównie w okresie lata (czerwiec–sierpień), kiedy to na wybrzeżu notuje się od 40 do 50% całorocznego ruchu turystycznego, a w półroczu ciepłym (kwiecień–wrzesień) od 70 do 80% (US 2013). Wzrastający trend wyjazdów weekendowych i świątecznych nad morze w ciągu roku powoduje, że procentowy rozkład ruchu turystycznego staje się bardziej wyrównany. Sezonowość prac polowych sprawia, że rolnicy najczęściej wyjeżdżają na leczenie i wypoczynek w półroczu chłodnym oraz w drugiej połowie wiosny. Komfort pobytu nad morzem zależy nie tylko od przebiegu warunków pogodowych, lecz także od doboru odpowiedniego ubioru i dostosowania różnych form rekreacji do możliwości organizmu (Matzarakis i in. 2004, Błażejczyk, Kunert 2011). Narastające tempo życia i jego intensywność oraz powiększająca się grupa seniorów, a także dostępność komunikacyjna będą sprzyjać zwiększaniu zainteresowania wyjazdami weekendowymi i świątecznymi w ciągu całego roku, a zwłaszcza w półroczu ciepłym.

Celem niniejszej pracy jest ocena możliwości wydłużenia letniego sezonu turystycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku ze względu na zmieniające się warunki klimatyczne.

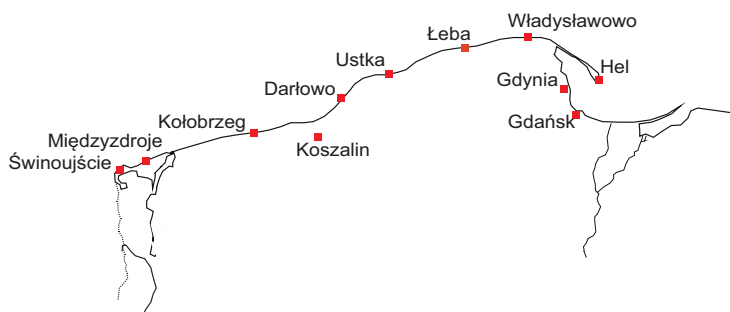
Materiały i metody

W pracy wykorzystano dobowe, dekadowe i miesięczne wartości z następujących okresów: zachmurzenie – 2000–2013, usłonecznienie rzeczywiste – 1976–2012, maksymalna temperatura powietrza – 1986–2013, temperatura wody morskiej – 1950–2012, liczba dni z opadem $>1,0$ mm – 1961–2000, prędkość wiatru $>4,0$ $m \cdot s^{-1}$ i $>8,0$ $m \cdot s^{-1}$ – 1995–2012 z dostępnych stacji meteorologicznych IMGW (ryc. 1). Analizą objęto warunki klimatyczne panujące głównie w półroczu ciepłym, zwłaszcza w lecie (czerwiec–sierpień), w którym ruch turystyczny na wybrzeżu jest największy. Wielkość zachmurzenia opracowano według 4 przedziałów wyrażonych w oktantach: $\leq 2,0$ – dni pogodne, 2,1–4,0 – umiarkowanie pogodne, 4,1–6,0 – umiarkowanie pochmurne, 6,1–8,0 – dni pochmurne. W bioklimatologii przyjmuje się co najmniej 4 godziny z dziennym usłonecznieniem rzeczywistym jako minimum dla organizmu człowieka, choć i 2 godziny dziennie stanowią już korzystny bodziec wpływający dodatnio na stan psychiczny człowieka. Średnie daty początku, końca oraz długości okresów ze średnim dziennym usłonecznieniem ≥ 2 , ≥ 4 i ≥ 6 godzin wyznaczono metodą graficzną, a prawdopodobieństwo przekroczenia usłonecznienia trwającego 2, 4, 6, 8 i 10 godzin dziennie obliczono za pomocą programu Statistica. Ze względu na bodźcowość oraz uciążliwość termiczną zaproponowano następujący podział dni określonych na podstawie maksymalnej dobowej temperatury powietrza (Kozmiński, Michalska 2011):

- dzień zimny t_{max} 0,1–10,0°C
- dzień chłodny t_{max} 10,1–15,0°C
- dzień umiarkowanie chłodny t_{max} 15,1–18,0°C
- dzień komfortowy (termoneutralny) t_{max} 18,1–23,0°C
- dzień umiarkowanie gorący t_{max} 23,1–25,0°C
- dzień gorący t_{max} 25,1–30,0°C
- dzień bardzo gorący (upalny) t_{max} $> 30,0^\circ C$

Do określenia liczby dni z opadem przyjęto dobową wartość ≥ 1 mm, a w przypadku prędkości wiatru – średnią dobową wartość > 4 i > 8 $m \cdot s^{-1}$.

W pracy wykorzystano także bioklimatyczny wskaźnik UTCI (Błażejczyk, Kurnert 2011, Bröde i in. 2012) za pomocą którego można określić obciążenie cieplne

Ryc. 1. Rozmieszczenie stacji IMGW uwzględnionych w pracy

organizmu w różnych warunkach pogodowych. Na podstawie wartości wskaźnika można wyznaczyć dziesięć klas obciążeń cieplnych od nieznośnego stresu zimna po nieznośny stres ciepła. W niniejszym opracowaniu przedstawiono tylko wartości z zakresu od 9 do 26°C, co odpowiada klasie z najmniejszym obciążeniem cieplnym organizmu. Na podstawie wartości bioklimatycznego wskaźnika UTCI w zakresie 9–26°C wyznaczono początek, koniec i czas trwania komfortu termicznego na wybrzeżu. Obliczenia wskaźnika wykonano w oparciu o terminowe wartości (12:00 UTC) temperatury powietrza, wilgotności względnej, prędkości wiatru i zachmurzenia z okresu 2000–2013 dla 6 stacji zlokalizowanych wzdłuż polskiego wybrzeża Morza Bałtyckiego.

Wyniki

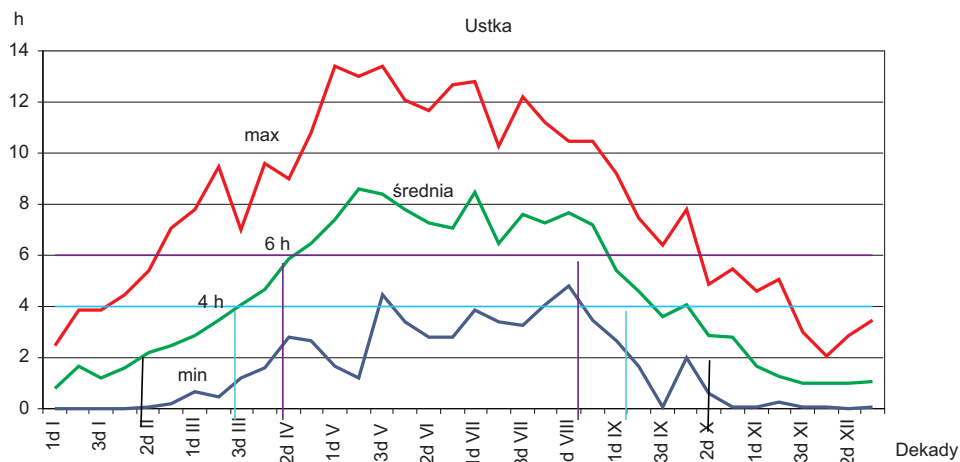
Stopień pokrycia nieba przez chmury decyduje o ilości dopływu energii słonecznej do podłoża podczas dnia i wypromieniowania ciepła w ciągu doby. Dłużej trwające zachmurzenie staje się uciążliwe dla człowieka i negatywnie wpływa na jego psychikę (Kozłowska-Szczęśna i in. 2004). Udział dni pogodnych (≤ 2) od kwietnia do września wynosi na wybrzeżu od 11,8% w rejonie Łeby do 19,3% w rejonie Świnoujścia, a dni pochmurnych (6,1–8,0) odpowiednio: 27,0% i 13,1% (tab. 1). Na wybrzeżu najczęściej notuje się dni umiarkowanie pochmurne (4,1–6,0), które jednocześnie wykazują najmniejsze przestrzenne zróżnicowanie – od 36,1% w Ustce do 39,8% w Łebie i 40,0% na Helu. W półroczu ciepłym (kwiecień–wrzesień) najmniejszym zachmurzeniem odznaczają się kwiecień i maj, szczególnie w zachodniej części wybrzeża, gdzie około 50% dni zaliczane jest do pogodnych i umiarkowanie pogodnych, a we wschodniej części od 40 do 44%. Uprzywilejowanymi strefami wybrzeża pod względem zachmurzenia są Zatoka Pomorska i rejon Ustki, a mniej korzystną jest wschodnia część wybrzeża.

Usłonecznienie rzeczywiste, obok temperatury powietrza i wody, jest głównym czynnikiem decydującym o walorach rekreacji i helioterapii na danym terenie (Kozłowska-Szczęśna i in. 2002). W ostatnim pięćdziesięcioleciu występuje w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku dodatni trend liczby godzin ze słońcem, wysoce istotny w półroczu chłodnym (październik–marzec) oraz w kwietniu, a istotny w półroczu ciepłym, co stwarza dogodne warunki do wyjazdów nad morze już wczesną wiosną i wczesną jesienią. W półroczu ciepłym usłonecznienie wzrosło o 0,32 godziny na 10 lat (Koźmiński, Michalska 2004).

Jak wynika z ryciny 2, długość okresu ze średnim dziennym usłonecznieniem trwającym co najmniej 2 godziny wynosi w rejonie Ustki przeciętnie 258 dni, tj. od połowy lutego do końca października, a z co najmniej 4 godzinami – 189 dni, tj. od 16 marca do 20 września, natomiast z co najmniej 6 godzinami – 126 dni, czyli od 28 kwietnia do 31 sierpnia. Znaczną uciążliwością dla organizmu człowieka jest okres niedoboru usłonecznienia („głodu usłonecznienia”), gdy średnio dziennie słońce świeci około 1 godziny, co na wybrzeżu ma miejsce od trzeciej dekady listopada do pierwszej dekady stycznia. Obok znajomości średniego czasu trwania usłonecznienia rzeczywistego istotną informacją jest prawdopodobień-

Tabela 1. Średnia (a), najwyższa (b) i najniższa (c) liczba dni pogodnych (p), umiarkowanie pogodnych (up), umiarkowanie pochmurnych (upch) i pochmurnych (pch), w półroczu ciepłym. Lata 2000–2013

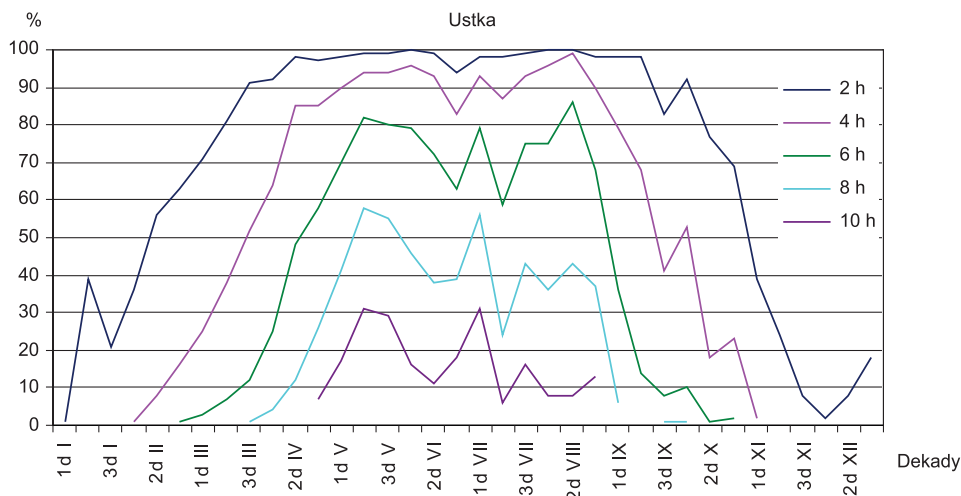
Stacja	IV			V			VI			VII			VIII			IX									
	p	up	upch	p	up	upch	p	up	upch	p	up	upch	p	up	upch	p	up	upch							
Świnoujście	a	7,2	8,2	9,7	4,9	6,6	9,0	11,5	3,9	4,8	9,1	12,6	3,5	5,6	7,9	13,1	4,3	4,8	10,4	13,0	2,9	5,8	8,1	11,9	4,2
	b	20	13	17	10	15	17	16	13	11	15	19	8	16	13	18	10	13	13	21	6	13	14	19	9
	c	0	5	2	1	1	4	5	1	0	6	7	0	1	6	7	0	0	3	5	1	0	2	8	0
Koszalin	a	4,2	5,0	8,6	11,9	4,2	5,3	9,5	11,6	2,4	5,7	10,2	11,8	4,0	5,0	8,8	13,1	3,1	3,9	11,9	12,0	3,7	4,8	8,9	12,6
	b	9	10	12	20	13	8	17	23	9	9	13	17	12	10	13	20	7	6	18	18	11	9	17	22
	c	0	2	4	6	0	1	4	4	0	3	6	7	0	1	4	3	0	0	8	7	0	1	6	7
Ustka	a	5,6	7,1	10,1	7,2	5,6	8,6	10,8	5,9	3,6	9,0	11,9	5,5	4,4	7,7	11,8	7,1	3,6	7,6	13,0	6,9	4,5	7,9	10,4	7,2
	b	13	11	16	15	13	14	16	22	8	15	17	12	12	13	18	13	8	12	18	12	12	14	17	13
	c	0	3	6	0	0	3	6	1	0	5	9	2	0	3	5	1	0	4	7	1	0	2	4	3
Łeba	a	4,5	7,1	9,9	8,4	4,2	8,4	10,6	7,7	2,6	6,6	13,4	7,4	3,1	7,0	10,9	10,1	2,5	5,7	14,9	7,9	3,6	5,1	13,0	8,3
	b	10	13	14	15	8	14	16	20	7	10	19	13	8	14	20	18	7	11	20	14	10	8	18	14
	c	0	3	6	0	0	2	8	3	0	4	10	2	0	2	4	1	0	2	9	2	0	2	6	4
Hel	a	6,1	6,2	10,6	6,9	4,9	9,3	10,9	5,7	3,3	8,4	12,8	5,6	3,9	7,4	12,6	7,1	3,5	8,0	13,6	5,9	4,1	7,7	12,4	5,8
	b	14	9	20	13	12	16	15	17	8	13	17	12	9	12	18	13	9	12	18	9	10	15	18	15
	c	0	2	5	0	0	3	6	3	0	3	8	2	0	3	4	1	0	4	8	1	0	1	7	2
Gdańsk Port	a	5,7	6,5	9,9	7,5	5,0	7,7	11,2	6,9	3,5	7,5	12,1	6,9	4,0	7,0	12,1	7,9	2,8	7,8	14,7	5,7	4,5	7,7	11,9	5,8
	b	13	12	17	15	10	11	16	19	9	12	17	15	9	12	21	15	7	15	21	10	14	14	16	12
	c	0	1	6	0	0	2	6	4	0	3	8	3	0	4	5	2	0	2	8	1	0	2	6	1

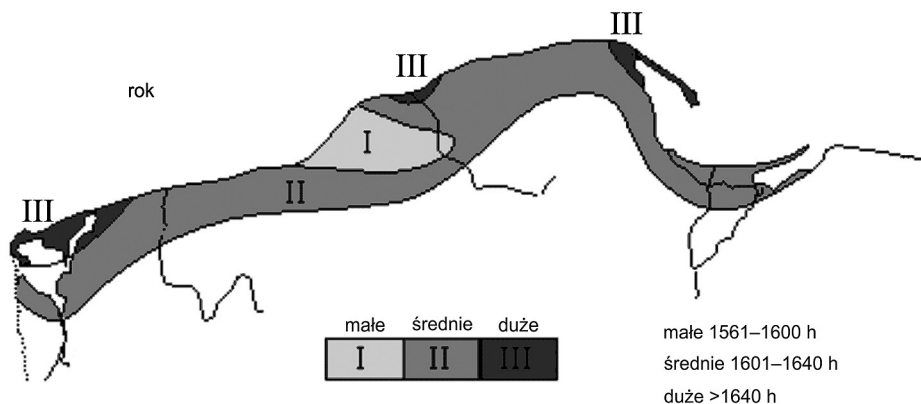
Ryc. 2. Średnie, maksymalne i minimalne dzienne usłonecznienie rzeczywiste (h) w Ustce w kolejnych dekadach roku. Lata 1971–2000

stwo przekroczenia określonej liczby godzin ze słońcem w ciągu roku, co obrazuje rycina 3. Prawdopodobieństwo (90%) przekroczenia 2 godzin usłonecznienia dziennie występuje w rejonie Ustki od trzeciej dekady marca do trzeciej dekady września, tj. około 200 dni, a 4 godz. dziennie – od pierwszej dekady maja do trzeciej dekady sierpnia, tj. około 120 dni.

Biorąc pod uwagę stopień zachmurzenia oraz zasoby usłonecznienia rzeczywistego w ciągu roku, można w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku wyróżnić trzy obszary. Pierwszy – najmniej korzystny, występuje w rejonie Darłowa i Słupska,

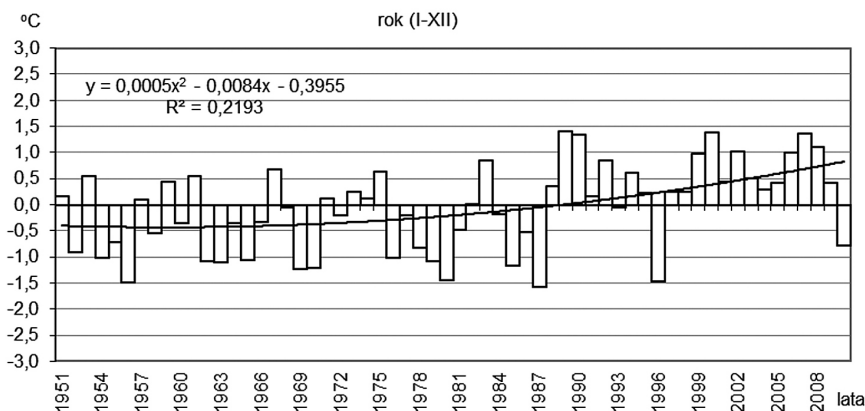
Ryc. 3. Prawdopodobieństwo (%) przekroczenia 2, 4, 6, 8 i 10 godzin ze słońcem według dekad w ciągu roku w Ustce

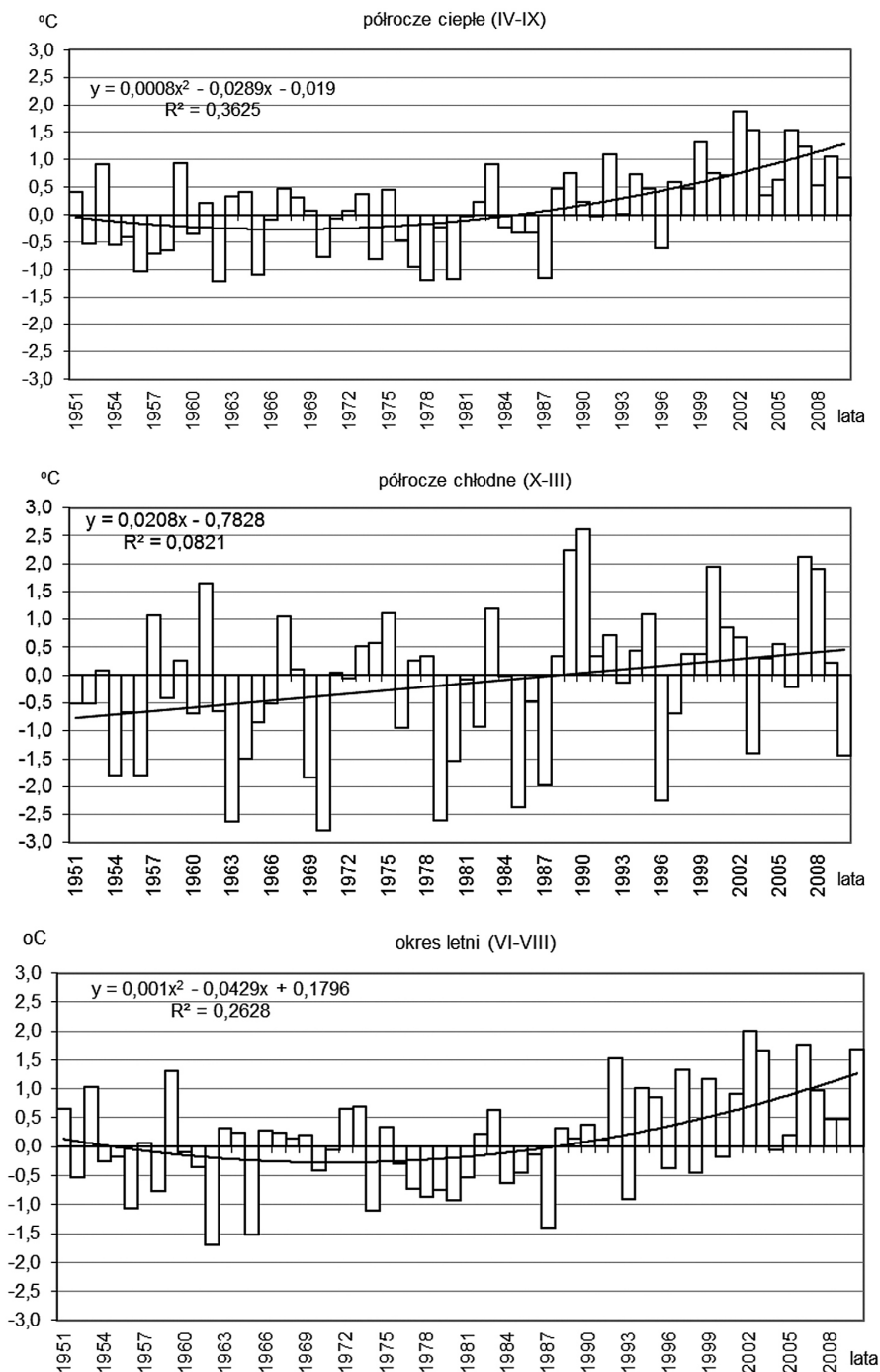
Ryc. 4. Średnie roczne zasoby usłonecznienia rzeczywistego na wybrzeżu. Lata 1971–2000

gdzie średnia roczna suma godzin ze słońcem wynosi od 1561 do 1600, drugi – umiarkowanie korzystny – od 1601 do 1640 godzin i trzeci – najkorzystniejszy, z liczbą godzin ponad 1640, występuje nad Zatoką Pomorską, w rejonie Ustki oraz od Władysławowa po Zatokę Pucką (ryc. 4).

Obok usłonecznienia i temperatury wody istotnym czynnikiem decydującym o walorach rekreacji jest temperatura powietrza (Kozłowska-Szczęśna i in. 2004, Epstein, Moran 2006, Błażejczyk, Kunert 2011). W rozpatrywanym okresie 1951–2010 zaznacza się wyraźny, istotny statystycznie, wzrost temperatury powietrza w ciągu roku oraz w półroczach ciepłym i chłodnym, a także w sezonie letnim (VI–VIII), wynoszący w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku około 1,2°C (ryc. 5). Tak duży przyrost temperatury powietrza skutkuje wydłużeniem sezonu kąpielowego, co opisano poniżej. Zdecydowana większość lat z dodatnimi odchyleniami temperatury w stosunku do okresu referencyjnego (1971–2000) wystąpiła po roku 1987 we wszystkich badanych sezonach.

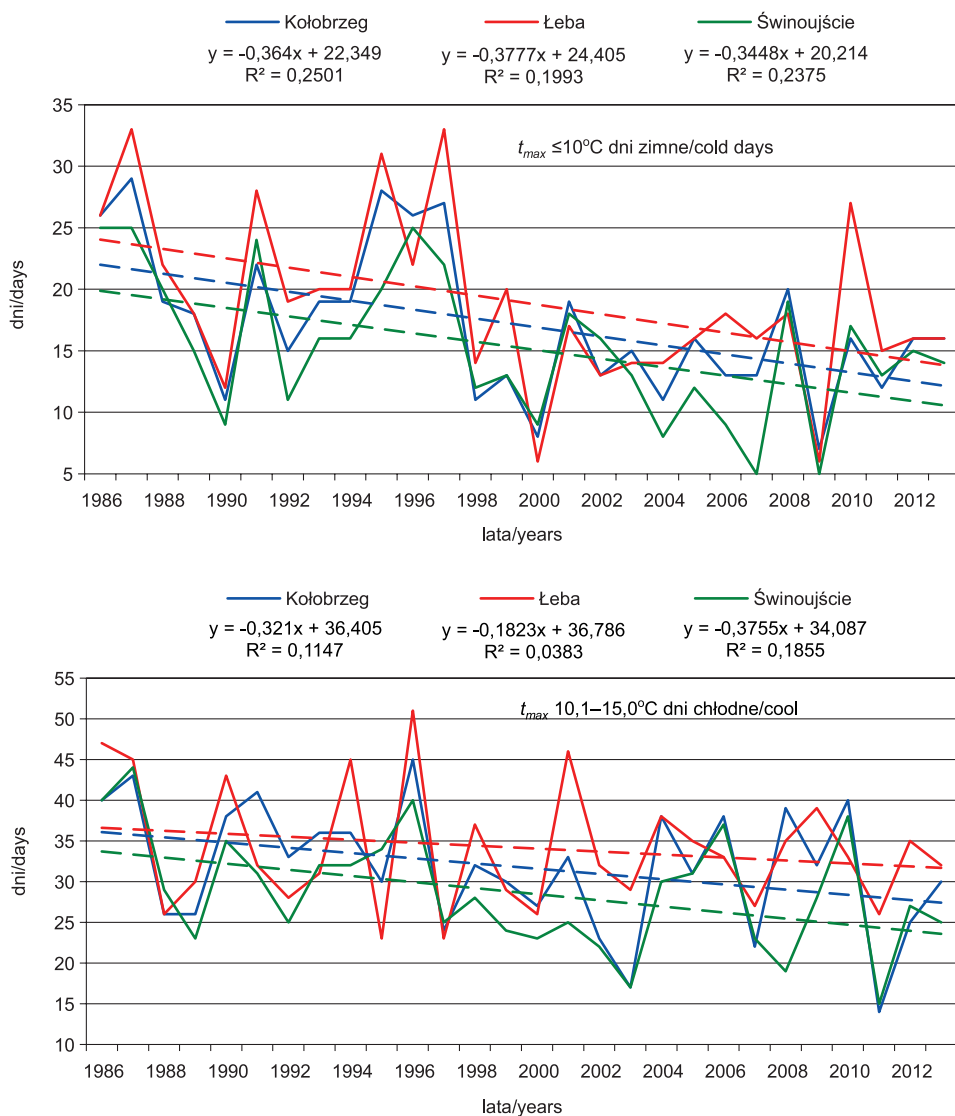

Ryc. 5. Odchylenia średniej obszarowej temperatury powietrza wraz z trendem na polskim wybrzeżu Bałtyku w różnych okresach w odniesieniu do wielolecia 1971–2000

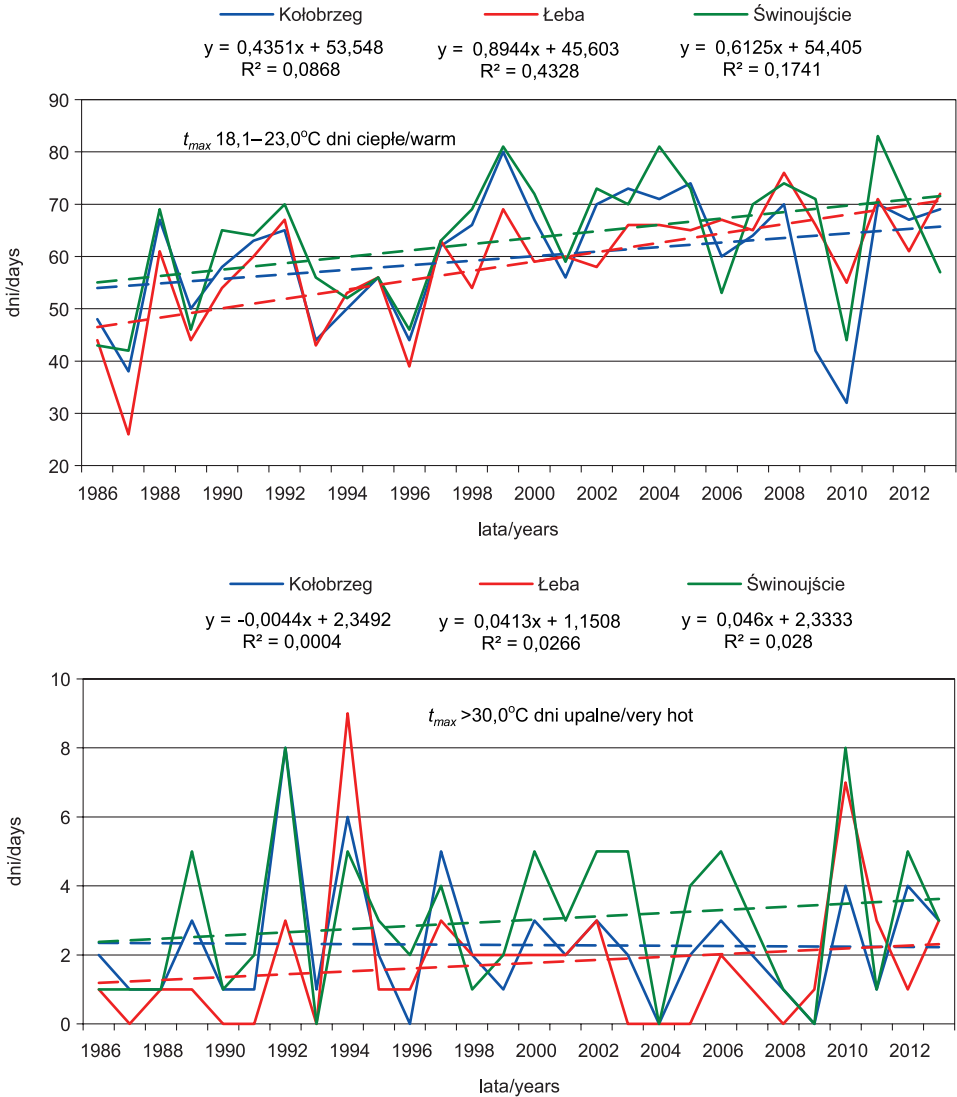

Ryc. 5. cd.

Organizm człowieka reaguje nie tyle na średnie wartości temperatury powietrza, ile na jej zmienność w krótkim okresie i ekstremalność. W rozpatrywanych latach 1986–2013 występuje na wybrzeżu wysoce istotny, ujemny trend liczby dni zimnych (t_{\max} 0,1–10,0°C), z wyraźnym ich zmniejszeniem po roku 1987 (ryc. 6). Podobnie ujemny, istotny, poza stacją w Łebie, trend czasowy zaznacza się w przebiegu liczby dni chłodnych (t_{\max} 10,1–15,0°C), przy czym występuje bardzo

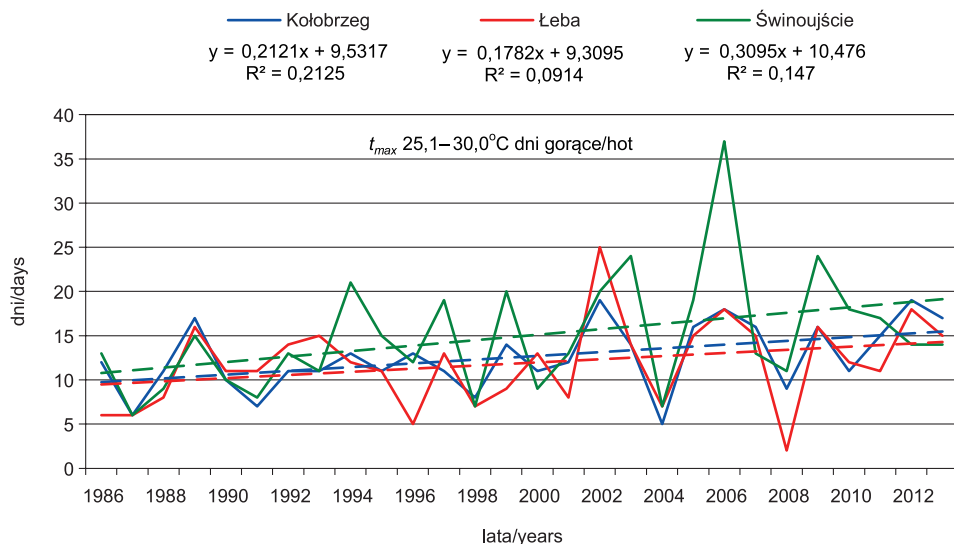
Ryc. 6. Przebieg liczby dni zimnych, chłodnych, ciepłych, gorących i upalnych wyznaczonych na podstawie maksymalnej temperatury powietrza wraz z trendem w okresie kwiecień–wrzesień w latach 1986–2013 na stacjach: Kołobrzeg, Łeba i Świnoujście

Ryc. 6. cd.

duża ich zmienność z roku na rok. W przypadku liczby dni komfortowych (t_{max} 18,1–23,0°C) ma miejsce ich wzrost o około 4 dni na 10 lat w Kołobrzegu do około 9 dni na 10 lat w okolicach Łeby. Dodatkowo trendy wykazują również dni gorące (t_{max} 25,1–30,0°C) i upalne ($t_{max} >30,0^{\circ}C$), zwłaszcza w zachodniej części wybrzeża (ryc. 6).

W prognozach pogody podaje się wartości maksymalnej temperatury powietrza w ciągu dnia i minimalnej w nocy, na które szczególnie reaguje organizm człowieka. Potencjalna długość okresu ze średnią maksymalną temperaturą powietrza $\geq 18^{\circ}C$ wynosi na wybrzeżu od 92 dni w Łebie i w Ustce do 110 dni w re-

Ryc. 6. cd.

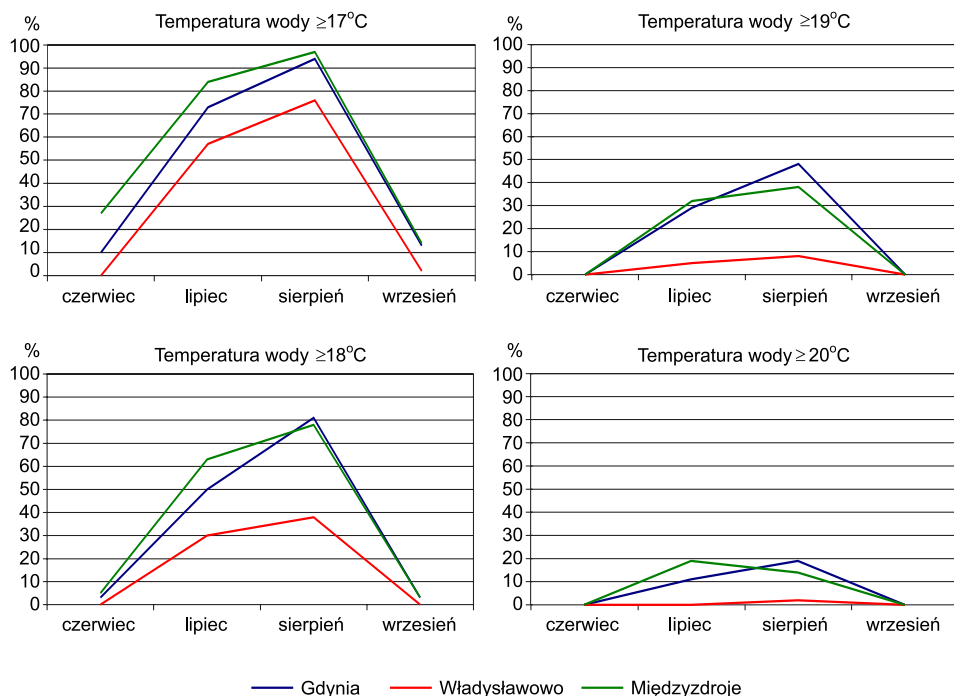
jonie Świnoujścia i około 100 dni w okolicach Zatoki Gdańskiej (tab. 2). Początek okresu z tą temperaturą przypada średnio na koniec maja w rejonach Zatoki Pomorskiej i Zatoki Gdańskiej, a na pozostałej części wybrzeża – na pierwszą dekadę czerwca, natomiast koniec okresu z tą temperaturą występuje we wschodniej części wybrzeża w drugiej pentadzie września, a w zachodniej w trzeciej pentadzie tego miesiąca. Ponad miesiąc krócej, w stosunku do wyżej opisanego, trwa okres ze średnią maksymalną temperaturą powietrza $\geq 20^{\circ}C$ – od 54 dni w Ustce i Łebie do 74 dni w Świnoujściu. Początek okresu z temperaturą maksymalną $\geq 20^{\circ}C$ wykazuje na wybrzeżu duże przestrzenne zróżnicowanie terminów – od 18 czerwca w Świnoujściu do 3 lipca w Ustce, natomiast małe zróżnicowanie terminów ma

 Tabela 2. Średnie terminy początku i końca oraz długości okresów z maksymalną temperaturą powietrza: $\geq 18^{\circ}$ i $\geq 20^{\circ}C$. Lata 1986–2013

Stacje	T. maks	Początek	Koniec	Długość
Świnoujście	18°	29 V	15 IX	110
	20°	18 VI	30 VIII	74
Kołobrzeg	18°	6 VI	11 IX	98
	20°	28 VI	26 VIII	60
Ustka	18°	11 VI	10 IX	92
	20°	3 VII	25 VIII	54
Łeba	18°	9 IV	8 IX	92
	20°	2 VII	24 VIII	54
Hel	18°	2 VI	9 IX	100
	20°	23 VI	26 VIII	65
Gdańsk	18°	3 IV	6 IX	99
	20°	22 VI	24 VIII	64

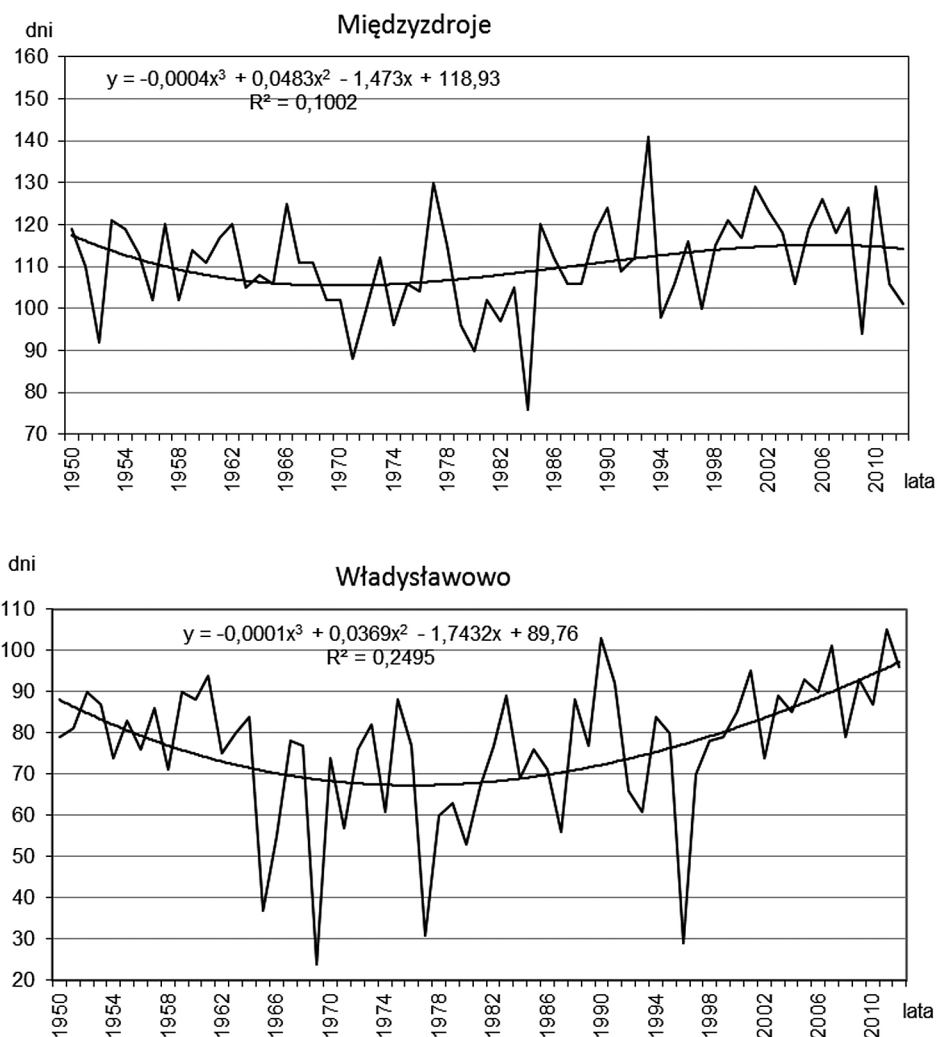
miejsce w przypadku końca tego okresu – od 24 sierpnia w Gdańsku i w Łebie do 30 sierpnia w Świnoujściu. W świetle wyników przedstawionych w tabeli 2 okres sprzyjający rekreacji (z $t_{\max} \geq 18^{\circ}\text{C}$) wynosi w strefie wybrzeża ponad 3 miesiące, a okres komfortowy (z $t_{\max} \geq 20^{\circ}\text{C}$) trwa średnio około 2 miesięcy. Należy podkreślić, że w lipcu, a zwłaszcza w sierpniu najwyższa maksymalna temperatura powietrza może osiągać na wybrzeżu nawet 38°C , jak to miało miejsce w sierpniu 1992 r. w Kołobrzegu. Maksymalna dobowa temperatura powietrza $>30^{\circ}\text{C}$ występuje na wybrzeżu w półroczu ciepłym średnio 2–3 razy.

Głównym czynnikiem ograniczającym warunki kąpieliskowe na polskim wybrzeżu Bałtyku jest zbyt niska temperatura wody w lecie (Marsz, Styszyńska 2003). W wieloleciu 1950–2012 w czerwcu wynosiła średnio od $13,5^{\circ}\text{C}$ w rejonie Władysławowa i $14,7^{\circ}\text{C}$ w Kołobrzegu do $15,1^{\circ}\text{C}$ w Gdyni i $17,2^{\circ}\text{C}$ w Świnoujściu, a w najcieplejszym miesiącu w sierpniu odpowiednio: $17,4^{\circ}\text{C}$ i $17,5^{\circ}\text{C}$ oraz $18,9^{\circ}\text{C}$ i $19,3^{\circ}\text{C}$. Sporadycznie najwyższa dobowa temperatura wody przy brzegu może osiągać około $24,0^{\circ}\text{C}$. W bioklimatologii za początek sezonu kąpielowego przyjmuje się w Polsce temperaturę wody $\geq 15^{\circ}\text{C}$ dla osób zahartowanych i młodych oraz $\geq 18^{\circ}\text{C}$ dla pozostałych osób. Jak wynika z ryciny 7, częstość lat z miesięczną temperaturą wody $\geq 18^{\circ}\text{C}$ osiąga najwyższe wartości w sierpniu – od około 45% w rejonie Władysławowa do około 70% w Międzyzdrojach i 80% w rejonie Gdyni. Częstość lat z miesięczną temperaturą wody $\geq 19^{\circ}\text{C}$ wynosi w sierpniu w rejonie

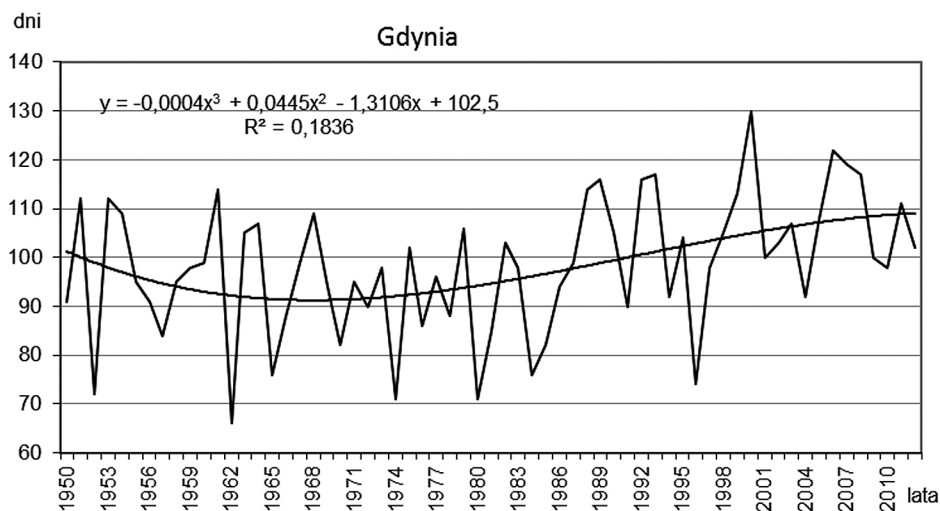

Ryc. 7. Częstość (%) lat z temperaturą wody w Bałtyku $\geq 17^{\circ}$, $\geq 18^{\circ}$, $\geq 19^{\circ}$, $\geq 20^{\circ}\text{C}$ według miesięcy. Lata 1951–2012

Władysławowa niecałe 10%, w Międzyzdrojach – 40%, a w Gdyni 50%. Znacznie niższe wartości w wymienionym miesiącu wykazuje częstość lat z temperaturą wody $\geq 20^{\circ}\text{C}$ – od kilku do 20% (ryc. 7). Wskutek zachodzących zmian klimatu notuje się wzrost temperatury wody w Bałtyku, powodujący wydłużenie sezonu kąpielowego na wybrzeżu (Cyberski 1994, Girjatowicz, Chabior 1995). Na załączonych na rycinie 8 wykresach przedstawiających przebieg długości okresu kąpielowego z temperaturą wody $\geq 15^{\circ}\text{C}$ w Międzyzdrojach, Władysławowie i w Gdyni występują bardzo duże wahania z roku na rok. Zmiany czasu trwania sezonu kąpielowego na analizowanych stacjach najlepiej opisuje funkcja regresji

Ryc. 8. Przebieg czasu trwania sezonu kąpielowego z temperaturą wody $\geq 15^{\circ}\text{C}$ wraz z trendem na trzech stacjach rozmieszczonych na wybrzeżu Bałtyku

Ryc. 8. cd.

w postaci wielomianu trzeciego stopnia. Począwszy od lat 90. następuje na wybrzeżu niejednakowe wydłużanie sezonu kąpielowego z temperaturą wody $\geq 15^\circ\text{C}$ wynoszące od kilku dni w Międzyzdrojach, kilkunastu w Gdyni, do ponad 20 dni we Władysławowie (ryc. 8).

Międzydobowe zmiany ciśnienia atmosferycznego > 8 hPa, uznawane za niekorzystne dla organizmu człowieka, nie stanowią większej uciążliwości dla wypoczywających nad morzem w półroczu ciepłym, gdyż ich częstość wynosi średnio około 14 przypadków, czyli 7,6% ogólnej liczby dni w tym sezonie (Koźmiński, Michalska 2010 b).

Wiatr może zwiększać uczucie dyskomfortu cieplnego przy niskiej temperaturze powietrza, a korzystnie oddziaływać przy wysokiej temperaturze. Wiatr o prędkości > 4 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$ uznawany jest za dość silny, a > 8 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$ za silny (Parczewski 1961). W całym półroczu ciepłym największa liczba dni z wiatrem o prędkości > 4 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$, w stosunku do ogólnej liczby dni w tym okresie, notowana jest w północnej części wybrzeża, średnio od 48,5% w Ustce do 52,4% w Łebie, gdy w Świnoujściu – 26,2%, a na Helu – 31,1% (tab. 3). Zastanawia mały procent takich dni w Kołobrzegu – zaledwie 16,4%, co prawdopodobnie wynika z usytuowania stacji meteorologicznej w dzielnicy willowej odległej od brzegu o około 0,5 km. Najwięcej dni z wiatrem > 4 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$ występuje w kwietniu – średnio od 7,4 w Kołobrzegu i 9,9 na Helu do 16,9 dnia w Łebie, a najmniej w sierpniu – od 3,5 dnia w Kołobrzegu do 15,1 dnia w Ustce. W poszczególnych latach opisywane wiatry > 4 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$ mogą występować na wybrzeżu nawet przez 26 dni w miesiącu. Procentowy udział dni z wiatrem o prędkości > 8 $\text{m}\cdot\text{s}^{-1}$ w całym półroczu ciepłym kształtuje się na wybrzeżu średnio od 0,7% w Kołobrzegu i na Helu do 7,7% w Łebie, przy czym wiatry te występują głównie w kwietniu i we wrześniu (tab. 3). Zdarzają się jednak lata, kiedy wiatry o tej prędkości mogą występować nawet

Tabela 3. Średnia (a) i maksymalna (b) liczba dni z wiatrem o prędkości $> 4 \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}$ i $> 8 \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}$. Lata 1986–2013

Stacja			IV	V	VI	VII	VIII	IX
Świnoujście	> 4	a	10,2	9,1	7,7	7,8	6,1	7,5
		b	20	22	23	22	15	18
	> 8	a	1,6	1,4	0,6	0,5	0,4	0,8
		b	6	4	5	3	2	5
Kołobrzeg	> 4	a	7,4	5,4	4,6	4,3	3,5	4,7
		b	17	14	14	12	10	17
	> 8	a	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2
		b	4	1	2	5	3	3
Ustka	> 4	a	15,5	14,1	14,6	15,1	15,2	15,4
		b	25	25	26	23	28	26
	> 8	a	2,1	1,3	1,8	1,4	1,6	2,1
		b	10	5	8	6	7	6
Łeba	> 4	a	16,9	16,4	16,2	15,6	14,6	15,7
		b	26	25	26	23	24	25
	> 8	a	2,4	2,0	2,3	2,5	2,0	2,9
		b	7	5	9	9	6	13
Hel	> 4	a	9,9	7,9	8,6	8,5	9,2	12,7
		b	18	15	15	18	19	24
	> 8	a	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2
		b	4	1	2	5	3	3

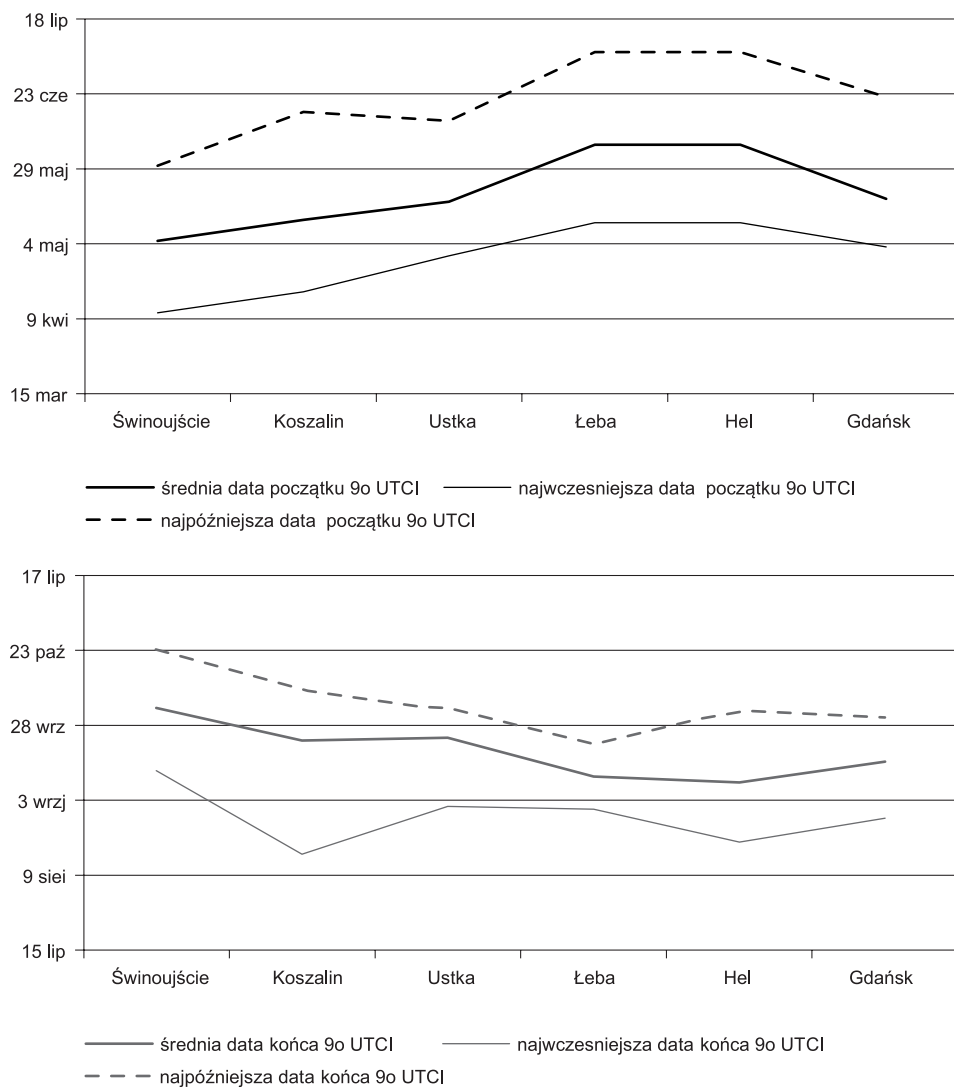
przez 10 dni w miesiącu, jak to miało miejsce w Ustce. Zwiększona prędkość wiatru przy plaży sprzyja uprawianiu windsurfingu, który staje się coraz bardziej popularny wśród wycieczających nad morzem.

Charakterystyczną cechą klimatu wybrzeża jest duża zmienność pogody, w tym zachmurzenia i opadów (Kozłowski, Michalska 2008, 2010a). Kilkudniowy dzienny opad, połączony z silnym wiatrem i niską temperaturą powietrza, stanowi znaczną uciążliwość dla wycieczających nad morzem. W kwietniu i w maju średnia liczba dni z opadem $\geq 1,0$ mm wynosi na wybrzeżu ≤ 8 w miesiącu, lecz maksymalnie w badanych latach osiągnęła nawet 16 dni (tab. 4). W okresie czerwiec–wrzesień notuje się wzrost liczby dni z opadem, średnio od 8,1 do 8,8 w rejonie Zatoki Pomorskiej, od 9,3 do 10,2 w środkowej części i od 8,6 do 11,0 w północnej części wybrzeża, przy czym w Ustce maksymalna liczba dni z opadem wyniosła w lipcu 1974 r. nawet 21.

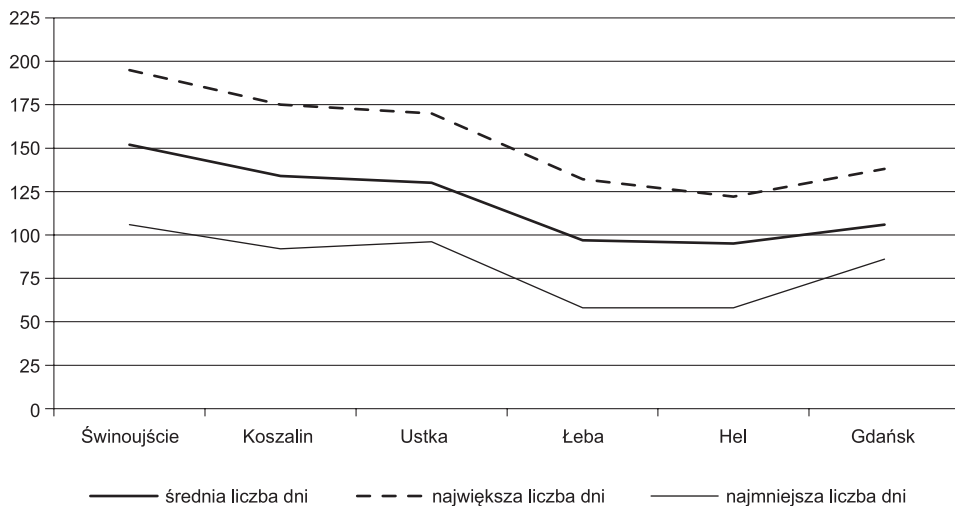
 Tabela 4. Średnia (a) i maksymalna (b) liczba dni z opadem ≥ 1 mm. Lata 1971–2000

Stacja		IV	V	VI	VII	VIII	IX
Świnoujście	a	6,7	7,9	8,8	8,5	8,1	8,8
	b	16	14	15	17	12	19
Kołobrzeg	a	7,5	8,0	9,5	10,2	9,3	10,2
	b	15	15	19	17	16	18
Ustka	a	7,5	7,1	8,6	9,6	9,7	11,0
	b	14	15	16	21	17	20

Wykorzystując program BioKlima 2.6, obliczono wartości wskaźnika UTCI, na podstawie których wyznaczono dla 6 stacji daty początku, końca i czasu trwania okresu, w którym brak jest obciążeń cieplnych organizmu człowieka. Średnie daty występowania komfortu termicznego przypadają najwcześniej w zachodniej części wybrzeża, natomiast najpóźniej we wschodniej. Z kolei koniec okresu z komfortem termicznym przeciętnie najwcześniej występuje w Łebie i na Helu, a najpóźniej w Świnoujściu. Tym samym możemy zaobserwować przeciętnie naj-

Ryc. 9. Średnie daty początku, końca i długości okresu, w którym brak jest obciążeń cieplnych organizmu człowieka według wartości wskaźnika UTCI od 9 do 26°C. Lata 2000–2013

Ryc. 9. c.d.

dłuższą liczbę dni w ciągu roku z komfortem termicznym w Świnoujściu – 152 dni, a najkrótszą na Helu – 95 dni. Wskazuje to na znaczne zróżnicowanie przestrzenne ilości dni z komfortem termicznym pomiędzy zachodnią a wschodnią częścią wybrzeża (ryc. 9).

Podsumowanie

Postępujące zmiany klimatu przejawiają się na polskim wybrzeżu Bałtyku wzrostem usłonecznienia rzeczywistego, temperatury powietrza i wody oraz zmniejszeniem zachmurzenia całkowitego, co sprzyja wydłużaniu sezonu turystycznego i może przyczynić się do bardziej równomiernego rozkładu ruchu turystycznego w ciągu roku.

Potencjalna długość okresu ze średnim dziennym usłonecznieniem ≥ 2 godzin, przy założonym prawdopodobieństwie przekroczenia 90%, występuje na wybrzeżu od 3. dekady marca do 2.–3. dekady września, tj. od około 185 do około 195 dni, a w przypadku dziennego usłonecznienia trwającego ≥ 4 godzin – od 1. dekady maja do 3. dekady sierpnia i 1. dekady września, czyli od około 120 do około 130 dni.

Najbardziej słonecznym miesiącem w roku jest maj, zwłaszcza w rejonie Zatoeki Pomorskiej, gdzie liczba dni pogodnych i umiarkowanie pogodnych przekracza 50%, a najbardziej pochmurny jest okres od końca listopada do początku stycznia, kiedyienne usłonecznienie rzeczywiste wynosi średnio około 1 godziny.

W badanym wieloleciu 1951–2010 wystąpił istotny statystycznie wzrost temperatury powietrza w półroczu ciepłym (IV–IX) i w okresie letnim (VI–VIII), zwłaszcza po roku 1987.

Spośród pięciu analizowanych przedziałów maksymalnej temperatury powietrza w latach 1986–2013, największy spadek w półroczu ciepłym nastąpił w liczbie dni zimnych, a największy wzrost w liczbie dni komfortowych, co polepsza warunki cieplne dla turystów na wybrzeżu. Okres z maksymalną temperaturą powietrza $>18^{\circ}\text{C}$ kształtuje się od około 90 dni w północnej części wybrzeża do około 110 dni nad Zatoką Pomorską, a z maksymalną temperaturą $>20^{\circ}\text{C}$ odpowiednio około 55 i 75 dni.

Wzrost temperatury wody przy brzegu w ostatnim trzydziestoleciu spowodował wydłużenie sezonu kąpielowego od kilku dni w rejonie Zatoki Pomorskiej, kilkunastu w środkowej części i w rejonie Zatoki Gdańskiej, do około 20 dni w północnej części wybrzeża.

Ze względu na częstość dni z opadem ≥ 1 mm najkorzystniejsze warunki dla turystów występują w kwietniu i w maju, zwłaszcza w zachodniej części wybrzeża (średnio $<25\%$ dni w miesiącu), mniej dogodne w czerwcu, lipcu i w sierpniu (średnio od 26 do 35%), a najmniej dogodne we wrześniu w północnej części wybrzeża (średnio $>35\%$ dni w miesiącu).

W półroczu ciepłym wiatr o prędkości $>4,0\text{ m}\cdot\text{s}^{-1}$ nie stanowi większej uciążliwości dla wypoczywających, poza północną częścią wybrzeża (od Darłowa po Władysławowo), gdzie średnio wiatr o tej prędkości notowany jest w około 50% dni w miesiącu.

Można przyjąć, że na wybrzeżu w 10 latach występują 3 lata korzystne dla rekreacji, 2 lata niekorzystne i 5 lat z przeciętnymi warunkami meteorologicznymi.

Długość okresu, w którym nie występują obciążenia cieplne organizmu człowieka, wynosi według wskaźnika UTCI od około 100 dni w północnej części wybrzeża do około 150 dni w zachodniej części, a ze względu na dużą zmienność pogody największą bodźcowością bioklimatu odznaczają się rejony Darłowa, Łeby i Władysławowa.

Najkorzystniejsze warunki klimatyczne do rekreacji na wybrzeżu panują w zachodniej jego części – Zatoka Pomorska i we wschodniej – Zatoka Gdańska, a mało korzystne w rejonach Darłowa, Łeby i Władysławowa.

Literatura

- Błażejczyk K., Kunert A., 2011, *Bioklimatyczne uwarunkowanie rekreacji i turystyki*, IGiPZ. Warszawa, s. 266.
- Bróde P., Fiala D., Błażejczyk K., Holmér I., Jendrytzky G., Kampmann B., Tinz B., Havenith G., 2012, Deriving the operational procedure for the Universal Thermal Climate Index (UTCI), *International Journal of Biometeorology*, 56, 3: 481–494.
- Cyberski B., 1994, Temperatura wody, [w:] A. Majewski, Z. Laner (red.), *Atlas Morza Bałtyckiego*, Wyd. IMGW, Warszawa, s. 103–111.
- Epstein Y., Moran D.S., 2006, Thermal comfort and heat stress indices, *Industrial Health*, 44: 388–398.

- Girjatowicz J., Chabior M., 1995, Trendy i cykle temperatury wody u polskiego wybrzeża Bałtyku, *Inżynieria Morska i Geotechnika*, 4: 162–165.
- Kozłowska-Szczęsna T., Błażejczyk K., Krawczyk B., Limanówka, 2002, *Bioklimat uzdrowisk polskich*, Monografia IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kozłowska-Szczęsna T., Krawczyk B., Kuchcik M., 2004, Wpływ środowiska atmosferycznego na zdrowie i samopoczucie człowieka, *Monografia IGiPZ PAN*, 4: 194.
- Koźmiński C., Michalska B., 2004, Temperatura wody w strefie wybrzeża Bałtyku, [w:] *Atlas zasobów i zagrożeń klimatycznych Pomorza*, AR, Szczecin, s. 6–7.
- Koźmiński C., Michalska B., 2005, *Ustłonecznienie w Polsce*, AR i US, Szczecin, s. 110.
- Koźmiński C., Michalska B., 2008, Ocena warunków pogodowych dla rekreacji i turystyki w rejonie Świnoujścia, [w:] *Problemy turystyki i rekreacji*, t. 1, US, s. 31–42.
- Koźmiński C., Michalska B., 2010a, Evaluation of bioclimate of the Ustka region for needs of recreation and tourism, *Acta Agrophysica PAN, Lublin, Monografie i Rozprawy*, 184(5): 82–103.
- Koźmiński C., Michalska B., 2010b, Międzydobowe zmiany ciśnienia atmosferycznego w strefie polskiego wybrzeża Bałtyku, *Przegl. Geogr.* 82,1: 73–84.
- Koźmiński C., Michalska B., 2011, Zmienność liczby dni zimnych, chłodnych, ciepłych, gorących i upalnych w Polsce w okresie kwiecień–wrzesień, *Przegl. Geogr.*, 83, 1: 91–107.
- Marsz A., Styszyńska A., 2003, Zmiany temperatury powierzchni Bałtyku w rejonie Zatoki i Głębi Gdańskiej (1871–1992) i ich związek z temperaturą powietrza, *Prace Wydz. Nawig. AM w Gdyni*, 14: 109–137.
- Matzarakis A., Zygmuntowska M., Koch E., Rudel E., 2004, Mapping the thermal bioclimate in Austria for secreation tourism, [w:] A. Matzarakis, C.R. de Freites, D. Scatt (red.), *Advances in Tourism Climatology*, Berichte der Meteorologische Institute Univer. Freiburg, 12: 10–18.
- Parczewski W., 1961, Nowa klasyfikacja przedziałów prędkości wiatrów dla opracowań klimatycznych i bioklimatycznych, *Wiadomości Uzdrowiskowe*, 1/2.
- Tyczka S., 1957, Charakterystyka sezonu kąpielowego nad polskim Bałtykiem, *Przegl. Geof.*, 4: 233–242.
- Urząd Statystyczny w Szczecinie, 2013, *Turystyka w województwie zachodniopomorskim w latach 2010–2012*, s. 54.

Summary

Climatic conditions of the length of tourism season on the Polish coast of the Baltic Sea

The aim of the research is the assessment of the possible lengthening of tourism season on the Polish coast of the Baltic Sea due to changing climatic conditions. The basis for the research were numerical data concerning cloudiness, sunshine duration, mean and maximum air temperature, water temperature, and the number of days with precipitation and wind speed. The analysis of the obtained data allowed for determination of temporal trends as concerns cloudiness, sunshine duration, air and water temperature. It was found that the ongoing changes of climate result into increase of actual sunshine duration, air and water temperature as well as decrease of total cloudiness on the Polish coast of the Baltic Sea. This fact facilitates the possible lengthening of tourism season and can foster more uniform distribution of tourism flow in a year. Out of the five analysed periods of maximum air temperature in the years 1986–2013, the greatest decrease in the warm half-year was recorded in the number of cold days, whereas the greatest increase was recorded in the days with comfort – the fact which makes the thermal condition for tourist on the

sea coast more favourable. The increase in water temperature at the sea shore recorded over the last 30 years, caused the lengthening of bathing season by few days in the area of the Bay of Pomerania, a dozen or so in the area of the Gdańsk Bay, around 20 in the northern part of the coast. It can be assumed that in the course of 10 years on the sea coast, 3 years are favourable for recreation, 2 years present unfavourable conditions and 5 years present average meteorological conditions. The most favourable climatic conditions for recreation were recorded in the west of the Polish coast of the Baltic sea, i.e. the Bay of Pomerania, and the east, i.e. Gdańsk Bay; the least favourable conditions were found in the area of Darłowo, Łeba and Władysławowo.

Key words: climatic conditions, tourism season, Baltic Sea coast

Czesław Koźmiński
Katedra Turystyki i Rekreacji
Uniwersytet Szczeciński

Bożena Michalska, Agnieszka Mąkosza
Katedra Meteorologii i Kształtowania Terenów Zieleni
Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie
bozena.michalska@zut.edu.pl

Sylwia Kulczyk

Krajobraz w geografii turystyki – stan i kierunki badań

Zarówno pojęcie „krajobraz”, jak i „turystyka” mają wiele wymiarów, są też obiektami badawczymi wielu dziedzin. Różnorodność ujęć oraz wynikających z nich metod badawczych jest oczywiście korzystna zarówno dla rozwoju nauki i jej zastosowań aplikacyjnych. Dla młodych dziedzin badawczych – a do takich należą szeroko pojmowane badania nad krajobrazem i turystyką – typowy jest jednak niedostatek ugruntowanych ram teoretycznych. W tej sytuacji brak ścisłego zdefiniowania obszaru badań może prowadzić do chaosu utrudniającego właściwe spożytkowanie wyników.

Celem artykułu jest omówienie stanu i kierunku badań krajobrazowych na polu geografii turystyki. Posługując się schematem zasób–walor–atrakcja, przedstawiono najbardziej istotne z punktu widzenia omawianej dyscypliny aspekty krajobrazu. Scharakteryzowano także jego cechy, jak wielozakresowość, dynamika, wieloskalowość. W dalszej kolejności omówiono problemy oraz metodykę badań nad percepcją i użytkowaniem krajobrazu przez turystów. Wskazano możliwości wykorzystania koncepcji usług ekosystemowych.

Słowa kluczowe: krajobraz, geografia turystyki, usługi ekosystemowe

Wprowadzenie

Celem artykułu jest omówienie znaczenia podejścia krajobrazowego w badaniach nad turystyką i możliwości jego stosowania na polu geografii turystyki.

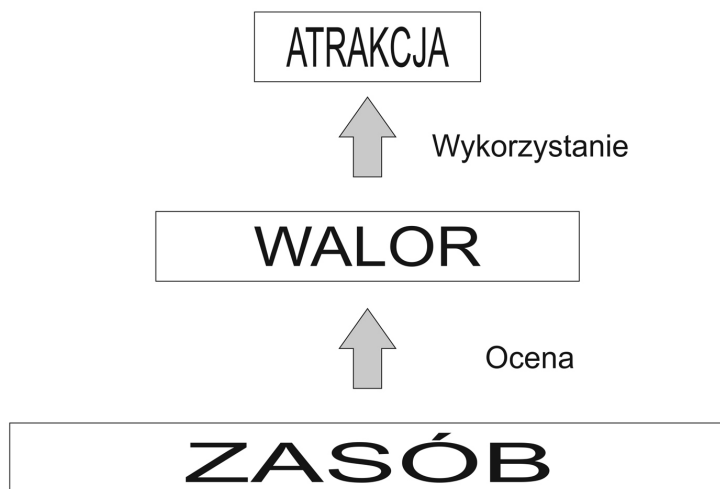
W ujęciu popularnym „krajobraz” i „turystyka” są sobie bardzo bliskie. Jednocześnie jednak każde z wymienionych pojęć może być rozumiane w bardzo różny sposób. W niniejszym tekście krajobraz zdefiniowany został zgodnie z Europejską Konwencją Krajobrazową jako „obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich”. Definicja ta jest bardzo pojemna, co pozwala korzystać z niej zarówno na polu różnych dyscyplin badawczych, jak i wielu zastosowań praktycznych¹. Spośród wielu definicji charakteryzujących turystykę powszechnie przyjmowana w Polsce jest ta sformułowana przez Przeclawskiego (1994: 9), zgodnie z którą turystyka to „całościowy zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobro-

¹ Szersze omówienie definicji krajobrazu przedstawiają m.in. Richling (1992), Myga-Piątek (2001), Ostaszewska (2002), Kulczyk (2013).

wolną, czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz z wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym (przyrodniczym, kulturowym bądź społecznym)”. Przyjmując za Leszczyckim (1975), że geografia jest nauką o przestrzennym zróżnicowaniu struktur fizycznogeograficznych i społeczno-ekonomiczno-geograficznych i ich wzajemnym oddziaływaniu, obydwa wymienione wcześniej zjawiska mieszczą się w jej polu badawczym. Ich najważniejszymi punktami wspólnymi jest odniesienie do przestrzeni, której zróżnicowanie jest efektem interakcji czynników przyrodniczych i kulturowych oraz znaczenie przypisywane relacjom między człowiekiem a jego otoczeniem.

Zarówno krajobraz, jak i turystyka są obiektami badań wielu różnych dziedzin nauki, mają też duże znaczenie utylitarne. Współcześnie obserwuje się zacieranie granic między dyscyplinami naukowymi oraz między nauką a życiem codziennym (odpowiednio inter- i transdyscyplinarność – patrz m.in. Tress G. i B., Fry 2004). Zjawisko to prowadzi do nowej jakości – pozwala spojrzeć na obiekt badań w oryginalnym ujęciu, adaptować metody badawcze, docierać z wynikami do szerokiego grona odbiorców. Jednak w przypadku stosunkowo nowej problematyki i dziedzin o nie w pełni ukształtowanych podstawach teoretyczno-metodologicznych – a do takich zaliczyć należy badania nad turystyką czy krajobrazem – duża elastyczność podejścia do przedmiotu badań grozi chaosem, który może negatywnie wpływać na jakość uzyskanych wyników, a także ograniczać możliwości ich dalszej eksploracji naukowej oraz praktycznego wykorzystania.

Niniejszy artykuł eksploruje powiązania między krajobrazem a turystyką w kontekście geografii turystyki. Układ tekstu nawiązuje do opisanego przez A. Kowalczyka (2000, 2013) schematu zasób–walor–atrakcja (ryc. 1). Najpierw omówiono aspekty charakteryzujące krajobraz jako zasób turystyczny: wielozakresowość, skalę przestrzenną i dynamikę. Ponieważ to odbiorca decyduje

Ryc. 1. Relacja zasób–walor–atrakcja turystyczna

Źródło: według koncepcji Kowalczyka (2000, 2013).

o uznaniu zasobu za walor, odniesiono się do charakteru i metod badania relacji krajobraz–turysta. Jako narzędzie umożliwiające ocenę atrakcyjności krajobrazu (stwierdzenie, jak jest on wykorzystywany i jaka jest jego wartość) wskazano koncepcję usług ekosystemowych².

Zakresy krajobrazu

Krajobraz łączy w sobie trzy podstawowe zakresy: fizyczny (materialny), symboliczny (niematerialny) oraz wizualny, na który składają się zarówno aspekty materialne, jak i niematerialne.

W zakresie fizycznym krajobraz budują sfera przyrodnicza – komponenty środowiska przyrodniczego – i kulturowa – elementy materialne stworzone przez człowieka. Inwentaryzacja oraz ocena zasobów przyrodniczych i kulturowych należy do „tradycyjnych” zakresów badawczych geografii turystyki.

Dla turystyki obie wymienione grupy elementów są podstawowymi zasobami, decydują o możliwości wykorzystania danego obszaru. Należy podkreślić, że chodzi tu o rozpoznanie i wartościowanie całego systemu, nie zaś jego poszczególnych elementów – w tym zakresie wiodącą rolę powinny pełnić poszczególne dyscypliny nauk przyrodniczych i humanistycznych. To, które z komponentów krajobrazu będą bezpośrednio wpływały na wartość krajobrazu dla turystyki, zależy od sposobu ich wykształcenia (jakości) i od formy turystyki (Kulczyk 2009). Dla turystyki typu „3S” (sun, sea and sand) istotne są przede wszystkim wybrane elementy przyrodnicze (klimat, dostępność wód powierzchniowych), zaś aspekty kulturowe sprowadzają się do cech zagospodarowania. Turystyka typu „3E” (entertainment, excitement, education) zakłada, że relacje pomiędzy turystą a krajobrazem są znacznie głębsze i obejmują właściwie wszystkie komponenty środowiska przyrodniczego oraz szeroką gamę elementów kulturowych.

W aspekcie przyrodniczym do najczęściej analizowanych na potrzeby turystyki komponentów krajobrazu należy różnicowanie rzeźby, pokrycia terenu i wód powierzchniowych (m.in. Chhetri, Arrowsmith 2008, Nahuelhual i in. 2013, Weyland, Laterra 2014). Spośród polskich badaczy założenia oceny przyrodniczych komponentów krajobrazu na potrzeby turystyki sformułowali m.in. Bartkowski (1986) i Sołowiej (1987). Wśród elementów kulturowych najczęściej pod uwagę brane są obiekty architektury i małej architektury (Myga-Piątek 2006).

Duże znaczenie dla turystyki ma również niematerialny (symboliczny) wymiar krajobrazu (m.in. Wojciechowski 1986, Terkenli 2001, Knudsen i in. 2008). Na tak interpretowany krajobraz składa się zespół sygnałów i znaczeń (Kowalczyk 2007) o bardzo szerokim zakresie interpretacji. Omawiany zakres badawczy jest domeną psychologów środowiskowych, antropologów kultury i socjologów. O ile jednak w naukach społecznych krajobraz rozumiany bywa jako konstrukcja, która może pozostawać całkowicie oderwana od fizycznej rzeczywistości (np. van

² Ang. termin *ecosystem services* tłumaczony jest na język polski jako „usługi” (m.in. Solon 2008) bądź „świadczenia” (Mizgajski, Stępniewska 2009).

der Duim 2007), w geografii warstwa znaczeniowa rozpatrywana jest w odniesieniu do konkretnej przestrzeni (i co za tym idzie, jej przyrodniczego i kulturowego zróżnicowania).

Łącznikiem między wyżej wymienionymi, szczególnie istotnym dla badań nad turystyką, jest wizualny zakres krajobrazu. Ten aspekt jest nie tylko tożsamy z etymologicznym i popularnym znaczeniem pojęcia, ale wynika z możliwości poznawczych człowieka – na wzrok przypada 87% postrzegania zmysłowego (Visual Landscape Design Training Manual 1994). Badania dotyczące preferencji widokowych turystów operują na pograniczu geografii i psychologii środowiska. Planowanie zagospodarowania turystycznego w sposób pozwalający na wykorzystanie walorów widokowych (punkty i trasy widokowe, wygląd nowo powstającej bazy turystycznej) jest tematem badawczym o dużym znaczeniu utylitarnym, często realizowanym we współpracy z architektami i architektami krajobrazu. Ważnym aspektem jest też wykorzystanie wizualnych walorów krajobrazu na potrzeby promocji i marketingu. Określenie, w jaki sposób wizerunki krajobrazu utrwalone na zdjęciach, dostępne w sieci i folderach kreują rzeczywiste zachowania turystów, stanowi wspólne pole badawcze geografii turystyki, psychologii środowiska i socjologii (m.in. Tuohino, Pitkänen 2004, Wieber 2006).

Skala przestrzenna krajobrazu

Turystyka jest zjawiskiem o globalnym zasięgu, ale może być realizowana (i badana) także w skali lokalnej. Zróżnicowanie to wymusza dobór odpowiednich metod i narzędzi badawczych.

Krajobraz jest układem hierarchicznym (Richling 1992, Pietrzak 1998). Stopień szczególowości wyróżnianych jednostek powiązany jest ze skalą przestrzenną prowadzonych badań. Ocena sporządzana w różnych skalach (tzw. metodą kolejnych przybliżeń) ma zasadnicze znaczenie dla planowania zarówno instytucjonalnego (ocena terenu na potrzeby zagospodarowania), jak i związanego z indywidualną aktywnością turystyczno-rekreacyjną (przygotowanie trasy wycieczki) (Bartkowski 1986). Przykłady cech krajobrazu uwzględnianych w różnych rodzajach planowania na potrzeby turystyki zależnie od skali przedstawiono w tabeli 1.

W zakresie wizualnym duże znaczenie ma zróżnicowanie krajobrazu na dwie strefy; bliższą i dalszą. W strefie bliższej (Wojciechowski 1986 nazywa ją strefą komfortu i bezpieczeństwa, Krzymowska-Kostrowicka 1997 – strefą intymną, zaś Granö 1997 wyłącza ją z krajobrazu i określa jako „otoczenie”) oprócz bodźców wizualnych duże znaczenie dla postrzegania krajobrazu mają również bodźce dotykowe, zapachowe i dźwiękowe. Strefa dalsza (strefa tła – Wojciechowski 1986, strefa krajobrazowa – Krzymowska-Kostrowicka 1997, krajobraz – Granö 1997) jest przede wszystkim strefą percepcji wizualnej. Chociaż stopień szczególowości postrzegania konkretnych obiektów jest tu o wiele mniej dokładny niż w strefie intymnej, to właśnie strefa dalsza ma w największym stopniu wpływ na ukształtowanie się w umyśle obserwatora ogólnej wizji danego krajobrazu (Wojciechow-

Tabela 1. Kryteria oceny atrakcyjności turystyczno-rekreacyjnej krajobrazu

Skala	Kryteria oceny
1:300 000	Stopień urzeźbienia, lesistość, jeziorność
1:100 000	Typ rzeźby, mozaikowość typów użytkowania i charakter powierzchni leśnej, typ genetyczny masy jeziornej i charakter sąsiedztwa jezior z innymi typami użytkowania
1:25 000	Walory wypoczynkowe (zróznicowanie rzeźby i użytkowania terenu, wody: dostępność z lądu, stopień zarastania roślinnością wodną, charakter strefy brzegowej); walory krajoznawcze; walory recepcji (dostępność komunikacyjna, zagospodarowanie turystyczne, system obsługi); przydatność do zainwestowania turystycznego (rodzaj gruntu, głębokość zalegania I poziomu wód gruntowych, klasa spadków)

Źródło: według Sołowiej (1987).

ski 1986). Podział na wymienione strefy ma charakter nieostry, a zasięg może różnić się znacząco, zależnie od charakteru otoczenia i obserwatora. Odległość poszczególnych stref nie ma charakteru hierarchicznego – obserwator dostrzega jednocześnie daleki widok i podlega bodźcom z najbliższego otoczenia. Stopień wyeksponowania poszczególnych stref jest zależny od otwartości krajobrazu. W krajobrazach zamkniętych, np. we wnętrzu lasu tropikalnego, strefa dalsza może być całkowicie niedostępna dla obserwatora. W krajobrazach otwartych brak z kolei strefy przejściowej – postrzegana w mikroskali strefa bliższa koresponduje bezpośrednio z odległymi widokami. Fakt, że poszczególne elementy krajobrazu mocniej zapadają w pamięć obserwatora, może wynikać z ich bodźcowości (np. gwarny tłum na punkcie widokowym przytłaczający całą panoramę), ale też z uwarunkowanej kulturowo rangi, dzięki której turysta „nastawiony” jest na odbiór poszczególnych elementów.

Istotne zarówno w zakresie wizualnym, jak i mentalnym jest także skalowanie stopnia szczegółowości percepcji krajobrazu wynikające ze sposobu przemieszczania się turysty. Krzymowska-Kostrowicka (1997) wyróżnia trzy możliwe sytuacje: podróż „do”, kiedy turysta przykładą minimalną wagę do otoczenia nie będącego właściwym celem jego podróży, podróż „przez”, kiedy ze względów czasowych krajobraz postrzegany jest powierzchownie, oraz pobyt „w”, sytuację, w której turysta jest najbardziej zaangażowany i ma najwięcej czasu na poznanie swojego otoczenia.

Badania krajobrazowe w ramach geografii turystyki mogą być prowadzone w dowolnej skali. Skala globalna służy przede wszystkim celom poznawczo-edukacyjnym (zróznicowanie zasobów krajobrazowych). Skala regionalna ma zastosowanie w planowaniu strategicznym i promocji turystyki (walory krajobrazowe na danym obszarze, wizja ich wykorzystania). Skala lokalna obejmuje badania związane z ochroną i udostępnieniem krajobrazu oraz jego postrzeganiem, innymi słowy – szeroko pojętą atrakcyjnością.

Dynamika krajobrazu

Każdy krajobraz charakteryzuje swoista zmienność czasowa. Według Plita (2011) jej uchwycenie jest dużym wyzwaniem, jednak brak podejścia dynamicznego obniża wartość wielu publikacji. Jak podkreśla Wojciechowski (2010), zmiany krajobrazu są zjawiskiem „skalozależnym”. Dlatego różne jest znaczenie tych samych zjawisk rozpatrywanych na różnych poziomach hierarchicznych układów krajobrazowych, a tym samym konieczne jest stosowanie metod badawczych adekwatnych do przyjętej skali rozważań.

Zmiany zachodzące w krajobrazie podzielić można na ciągłe i cykliczne. Zmiany ciągłe, jeżeli nie ulegają dodatkowym zakłóceniom, są zmianami nieodwracalnymi, prowadzą do powstania nowego krajobrazu. Można wyróżnić zmiany ewolucyjne (stopniowe) i zmiany chaotyczne, gwałtowne. Zmiany cykliczne wiążą się z mniej bądź bardziej regularnym powrotem krajobrazu do poprzedniego stanu. Część aspektów krajobrazu charakteryzuje wysokie tempo zmienności i towarzysząca mu zmiana jakości. Wojciechowski (2010) nazywa takie zmiany efemerycznymi. Zmiany efemeryczne mogą mieć charakter przyrodniczy (np. pojawienie się zwierząt u wodopoju) oraz kulturowy (zabawa uliczna). Według Brassleya (1998) specyfika zjawisk efemerycznych polega na tym, że są one ważne dla ludzi, ale mimo to nie są uwzględniane ani w różnego typu ocenach krajobrazu, ani w procesie planowania przestrzennego. Ten sam autor dzieli zjawiska efemeryczne na przewidywalne i nieprzewidywalne. Podział ten wydaje się kluczowy dla zagadnień związanych z turystyką. Zjawiska przewidywalne często stanowią ważny walor turystyczny i powinny być uwzględniane we wszelkiego typu ocenach i planach rozwoju turystyki. Dotyczy to zarówno zjawisk przyrodniczych (np. miejsca szczególnie malownicze podczas zachodu słońca, punkty obserwacyjne przelotów ptaków, rejon występowania efektownie kwitnących kwiatów), jak i kulturowych (targi, święta itp.). Efemeryczne zjawiska przewidywalne mogą mieć charakter regularny (wschody i zachody słońca, targi) bądź nieregularny (możliwość obserwacji dzikich zwierząt). Cecha ta warunkuje ich odmienny sposób wykorzystania jako atrakcji turystycznych. W przypadku zjawisk regularnych łatwiejsza jest organizacja zagospodarowania turystycznego i powiązania zjawiska z innymi atrakcjami turystycznymi, zagrożenie natomiast stanowi nadmierna liczba turystów odwiedzających dane miejsce w tym samym czasie (którzy sami w sobie stanowią zjawisko efemeryczne, zazwyczaj negatywnie wpływające na percepcję krajobrazu). Zjawiska nieregularne są trudne do wykorzystania (a często stanowią przeszkodę) dla turystyki masowej, działającej zgodnie ze szczegółowym planem. Tym samym są mniej zagrożone komercjalizacją i mogą stanowić cenny walor dla form turystyki nastawionych na głębszy kontakt z otoczeniem (np. ekoturystyka). W tabeli 2 wymieniono przykłady zjawisk związanych ze zmianami różnego typu, które powszechnie postrzegane są jako walory turystyczne.

Czynnikiem decydującym o skali czasowej badań krajobrazowych w ramach geografii turystyki wydaje się ich zakres. W zakresie fizycznym badania nad turystyką skupiają się bądź na interpretacji wieku elementów budujących krajobraz jako waloru turystycznego, bądź też na analizie zmian przestrzennych związa-

Tabela 2. Walory turystyczne związane ze zmianami zachodzącymi w krajobrazie

Charakter zmian	Walory przyrodnicze	Walory kulturowe
Zmiany trwałe		
aktualne	Wybuch wulkanu	Budowa dużego i znaczącego obiektu
historyczne	Miejsca występowania skamieniałości	Zabytki
Zmiany cykliczne	Sakura – kwitnienie wiśni	Parada karnawałowa
Zmiany efemeryczne	Tęcza	Świętowanie zwycięskiego meczu

Źródło: opracowanie własne.

nych z rozwojem turystyki. W zakresie mentalnym (wyobrażenia turystów) duże znaczenie wydają się mieć zmiany efemeryczne, natomiast w zakresie wizualnym istotne wydaje się połączenie tych dwóch skal.

Ze względu na możliwość uwzględnienia zmian krajobrazu w planowaniu turystycznym istotny jest ich podział na zaistniałe (historyczne) i zachodzące (aktualne). Dla określenia znaczenia i możliwości wykorzystania zaistniałych zmian istotna jest ich kompleksowość, zasięg przestrzenny i wyrazistość w terenie. Należy podkreślić, że poprzez odpowiednie udostępnienie (zagospodarowanie i marketing) cechy te można modyfikować.

W przypadku zmian zachodzących kluczowy jest czas ich trwania oraz przewidywalność. Czas trwania wiąże się bezpośrednio z możliwością osobistego zaobserwowania zmian przez turystów, przewidywalność zaś umożliwia uwzględnienie zjawisk w procesie planowania na potrzeby turystyki.

Jak wynika z powyższych rozważań, w ramach geografii turystyki istnieją dwa główne kierunki badania zmian krajobrazu:

- przekształcenia związane z rozwojem turystyki (m.in. Gkoltiosu, Terkenli, bez daty opublikowania, Donadieu, Perigord 2005, Myga-Piątek, Jankowski 2009);
- atrakcyjność turystyczna zmienności krajobrazowej (m.in. Weaver 2001, Kulczyk 2013a).

Trzecim, stosunkowo nowym kierunkiem, są perspektywy dla turystyki uwarunkowane efektem cieplarnianym i będącymi jego konsekwencją zmianami krajobrazu (m.in. Hamilton i in. 2004, Franch i in. 2008).

Turysta jako użytkownik i element krajobrazu

Spojrzenie na pozycję człowieka (w tym turysty) w krajobrazie dzieli przedstawicieli nauk przyrodniczych i humanistycznych. Według tych pierwszych człowiek jest wprawdzie użytkownikiem materialnie pojmowanego krajobrazu, jednak jego wpływ na ukształtowany już twór pozostaje rodzajem odcisku na tym tworze (Kondracki 1988). Przyrodnicy uważają zatem człowieka za odrębny byt, wchodzący w interakcje z krajobrazem. Humanisci natomiast uznają człowieka, a dokładniej sposób, w jaki postrzega on otoczenie, nie tylko za integralną część, ale za czynnik sprawczy istnienia krajobrazu (Cosgrove 1984, Lenz 2010), rozumianego jako system wrażeń, symboli i wartości związanych z konkretnym frag-

mentem przestrzeni. Również w zakresie wizualnym ludzie bywają traktowani jako składnik krajobrazu. Już pod koniec lat 20. XX w. Granö zaliczał obecność ludzi do efemerycznych zjawisk krajobrazowych (Granö 1997). Wpływ obecności turystów na jakość widoku bywa uwzględniany w procesie określania pojemności turystycznej (Manning 2002). Zarówno przekaz marketingowy (Tuohino, Pitkänen 2004), jak i rejestracja wizualna podejmowana przez samych turystów (Kulczyk 2013) wskazują, że ich obecność w krajobrazie ma znaczenie informacyjne (na przykład potwierdzające zasadność podejmowanych w terenie decyzji), a niekiedy jest również atrakcyjna wizualnie (turyści pochodzący z różnych kręgów kulturowych często z zapałem fotografują się wzajemnie).

Dla badań krajobrazowych w ramach geografii turystyki zasadnicze znaczenie ma zatem odpowiedź na dwa pytania:

- jak turyści penetrują krajobraz (uwarunkowania natężenia i zróżnicowania przestrzennego ruchu turystycznego)?
- jak go postrzegają?

Terenowe kartowanie ruchu turystycznego może mieć charakter obserwacji terenowych (Cieszewska 2009) bądź zautomatyzowanego monitoringu. Wykorzystuje się m.in. odbiorniki sygnału GPS (Hallo, Manning 2009, Beeco i in. 2014), dane pozyskane z urządzeń rejestrujących zainstalowanych w terenie (np. kamery internetowe – Kammler, Schernewski 2004), a nawet ewidencję sygnału z telefonów komórkowych (Rein i in. 2008). Inną możliwością pozyskania danych o ruchu turystycznym jest zastosowanie technik self-mapping. Uważane są one za wysoce efektywne, jednak wyniki w dużym stopniu zależą od umiejętności i zaangażowania respondentów (Gimblett i in. 2003, Alessa i in. 2008). Tradycyjnymi narzędziami self-mapping są kartka i ołówek, ale coraz częściej dane przestrzenne zbierane są w formie elektronicznej. Brown i Kytta (2014) dzielą tego typu metody pozyskiwania danych na Public Participation GIS (PPGIS) i Voluntary GIS (VGI). W przypadku pierwszej grupy metod działania publiczne są ukierunkowywane i organizowane pod kątem zdobycia konkretnych informacji. Metody VGI wykorzystują dane upubliczniane przez użytkowników (np. w serwisach społecznościowych). Na przybliżone określenie zasięgu penetracji turystów pozwalają różnego typu analizy zasięgu. Stożki wzroku (viewsheds) umożliwiają określenie zasięgu wzroku obserwatora stojącego w konkretnym punkcie (Floriani, Magiglio 1999) bądź poruszającego się drogą czy szlakiem (Kulczyk, Woźniak 2011).

Liczne prace (m.in. Ankomah i in. 1996, Dramstad i in. 2006, Martínez de Pisón 2009) dowodzą znacznych różnic w postrzeganiu krajobrazu przez stałych mieszkańców i turystów oraz dużego wewnętrznego zróżnicowania w gronie tych ostatnich (Winiarski, Zdebski 2008, Tuohino, Pitkänen 2004). Ciekawym aspektem badawczym jest też kwestia zgodności realnych cech krajobrazu z obrazem postrzeganym przez turystów. Buzinde i in. (2010) zauważają tendencję turystów do kolekcjonowania „ładnych” wspomnień i wypierania ze świadomości elementów stanowiących skazę na wyidealizowanym wyobrażeniu.

Najpowszechniejszą metodą badania percepcji krajobrazu są różnego typu kwestionariusze oraz panele eksperckie. Respondenci proszeni są o wskazanie, które wartości są im najbliższe. Uzyskane wyniki są poddawane analizie staty-

stycznej, a odpowiednie wagi przypisywane właściwym jednostkom przestrzennym (m.in. Kliskey 2000, Aranzabal i in. 2009). Innym rozwiązaniem jest prośzenie respondentów o przypisanie wybranych wartości wydzielonym jednostkom przestrzennym (Tyrväinen i in. 2007) bądź też o wskazanie miejsc, z którymi łączą oni różnego typu wartości (Brown 2006, Alessa i in. 2008). Zaletą tej metody jest to, że już dane pierwotne mają charakter przestrzenny. Jednak warunkiem uzyskania obiektywnych wyników jest dobra znajomość terenu przez respondentów (co w przypadku turystyki może nie mieć miejsca) oraz odpowiedni dobór próby. W przypadku badań wizualnych aspektów krajobrazu powszechnie stosowane są metody fotograficzne. Respondenci oceniają krajobrazy na przedstawionych im zdjęciach bądź też sami fotografują badane krajobrazy. Popularną metodą wykorzystującą przygotowany wcześniej materiał zdjęciowy jest Scenic Beauty Estimation (SBE), użyta po raz pierwszy przez Daniela i Bostera (1976). W Polsce tego typu badania prowadził m.in. Śleszyński (2000). Do analizy materiałów fotograficznych wykorzystuje się również zaawansowane narzędzia techniczne, np. sakadometry pozwalające na ocenę krajobrazu dzięki analizie ruchów gałki ocznej (Potocka 2013). W przypadku metod bazujących na gotowym materiale fotograficznym zasadnicze znaczenie dla wyników badań ma jego odpowiednie przygotowanie – oceniane zdjęcia powinny być wykonane z wysokości oka stojącego człowieka, z taką samą, możliwie zbliżoną do naturalnego kąta widzenia ogniskową i w podobnych warunkach oświetleniowych (Clay, Daniel 2000, Sevenant, Antrop 2011). Inną opcją jest tzw. visitor-employed photography. Odwiedzający dany obszar łączą aktywność turystyczną ze świadomą obserwacją, utrwalając wybrane przez siebie widoki. Uzyskany materiał jest następnie poddawany analizie jakościowej lub ilościowej. Ze względów operacyjnych (wydawanie i zwrot sprzętu) użycie tej metody możliwe jest przede wszystkim na terenach o ograniczonej powierzchni (np. obszary chronione, centra miast – Oku, Fukamachi 2006, Dorwart i in. 2010). Ponieważ fotografowanie jest praktyką powszechną wśród turystów, możliwe jest też wykorzystanie materiału powstającego nie w celach badawczych, ale jako osobista dokumentacja. Zaletą takiego podejścia jest duża dostępność materiału badawczego, ograniczeniem zaś – jego nieporównywalność, pozwalające na zastosowanie jedynie bardzo ogólnych analiz ilościowych (Kulczyk 2013).

Koncepcja usług ekosystemowych jako narzędzie oceny atrakcyjności krajobrazu

Jak wykazano powyżej, specyfika podejścia krajobrazowego polega na jego kompleksowości. Przekonanie, że zróżnicowany krajobraz jest bazą dla turystyki wysokiej jakości, a jego wielowymiarowe poznanie stanowi podstawę przeżycia turystycznego, można uznać za powszechne (Mateo-Rodriguez 2003, Kowalczyk 2007, Martínez de Pisón 2009). Mimo to zauważalny jest niedostatek koncepcji oraz narzędzi badawczych umożliwiających zintegrowane badania krajobrazu

w ramach geografii turystyki, a w dalszej perspektywie ich praktyczne wykorzystanie na rzecz podniesienia jakości wypoczynku oraz zminimalizowania jego negatywnych oddziaływań.

Jednym z możliwych rozwiązań jest koncepcja usług ekosystemowych. Mające swoje korzenie w ekologii podejście polega na ocenie oraz wycenie zasobów przyrodniczych i ich użycia w kontekście korzyści odnoszonych przez człowieka. Jakkolwiek sama idea ma długą historię, nowatorstwo pierwszej wyceny globalnych usług ekosystemowych przedstawionej przez Costanzę i in. w 1997 r. wynikało z jej kompleksowości. Ekonomicznej wycenie poddano główne typy ekosystemów (w skali globalnej można je uznać za równoznaczne z krajobrazami). Wśród 17 rozpatrywanych korzyści dostarczanych przez przyrodę znalazła się również rekreacja, zaliczana do grupy usług kulturowych. Rekreacja lub turystyka pojawiają się w większości opublikowanych do tej pory klasyfikacji usług ekosystemowych (tab. 3). Jak wynika z tabeli, turystyka i rekreacja identyfikowana jest najczęściej jako jedna z tzw. usług kulturowych. Tej grupie usług przypisuje się niematerialny charakter oraz zależność od odbiorcy – warunkiem zaistnienia usługi jest obecność użytkowników w obrębie ekosystemu (Costanza 2008). Należy jednak podkreślić, że zjawisko olbrzymiego zróżnicowania turystyki, a jednocześnie jej synergii z innymi aspektami aktywności człowieka utrudnia jednoznaczne jej umiejscowienie w obrębie cytowanych klasyfikacji. W każdym przypadku ocena świadczeń ekosystemowych na potrzeby turystyki wymaga uwzględnienia dwóch grup elementów: zasobów przyrodniczych (ich charakteru i dostępności) oraz popytu na konkretne usługi. Zadanie to może być realizowane w różnej skali przestrzennej, społecznej i czasowej, co pozwala na wzięcie pod uwagę kompleksowości badanych zjawisk oraz procesów.

Koncepcja usług ekosystemowych zdobyła w ostatnich latach dużą popularność. Stosowana w różnych zakresach (ochrona bioróżnorodności, ekonomia środowiskowa, planowanie przestrzenne) rozwija się i ewoluuje. W kontekście prowadzonych rozważań na uwagę zasługują dwa zjawiska: ewolucja od podejścia ekosystemowego ku krajobrazowemu oraz rosnące zainteresowanie sferą usług kulturowych.

Pojęcia „usługi ekosystemowe” i „krajobrazowe” są niekiedy używane wymiennie (Solon 2008). O ile jednak słowo „ekosystem” lokuje przedstawianą koncepcję w kategoriach ściśle przyrodniczych i nawiązuje do jej pierwotnego powiązania z ochroną bioróżnorodności, współcześnie jest ona stosowana w o wiele szerszym zakresie i już choćby dlatego wykorzystywane w wielu dyscyplinach pojęcie „krajobraz” zasługuje na uwzględnienie (Termorshuizen, Opdam 2009). Nawiązanie do pojęcia krajobrazu oznacza również, kluczowe z geograficznego punktu widzenia, przestrzenne podejście do badanych zjawisk³.

Słabo rozpoznane i trudno kwantyfikowalne usługi kulturowe długo pozostawały swoistą terra incognita (Chan i in. 2012). W ostatnich latach notuje się jed-

³ Ze względu na fakt, że pojęcie „usługi krajobrazowe” jest stosunkowo nowe i jego pozycję trudno uznać za w pełni ugruntowaną, w tekście stosuje się pojemniejsze (Termorshuizen, Opdam 2009) sformułowanie „usługi ekosystemowe”.

Tabela 3. Turystyka i rekreacja w klasyfikacjach usług ekosystemowych

Klasyfikacja	Pozycja turystyki i/lub rekreacji	Uwzględnienie aspektów materialnych	Uwzględnienie aspektów niematerialnych
Costanza i in. 1997	Jedna z 17 głównych kategorii	tak	nie
De Groot i in. 2002	Jedna z 23 kategorii	tak	tak
MEA 2005	Jedna z 4 podgrup kategorii usług kulturowych	nie	tak
Wallace 2007	Jedna z 6 podgrup kategorii „spełnienie społeczno-kulturowe”	nie	tak
Boyd, Banzhaf 2007	Jedna z 6 podstawowych korzyści	tak	nie
CICES 2013	Nie wymienione bezpośrednio, rozumiane jako „fizyczne i empiryczne interakcje ze środowiskiem” – jedna z 4 grup kategorii usług kulturowych	tak	nie

nak znaczący wzrost prac dotyczących tego zakresu. Zainteresowanie to wiązać należy ze wzrostem świadomości znaczenia, jaką czynniki pozamaterialne oraz te ułożone nieco wyżej w hierarchii potrzeb Masłowa mają dla jakości życia człowieka. Rekreacja i turystyka wydają się lepiej rozpoznane niż pozostałe grupy usług (Hernández-Morcillo i in. 2012). Powszechność turystyki i rekreacji sprawia, że w niektórych regionach stanowi ona jedną z głównych osi zarządzania relacjami między przyrodą a ludźmi (Daniel i in. 2012). Realizowane prace mają zarówno charakter przeglądowy (Paracchini i in. 2014), jak i szczegółowy (Bieling, Plieninger 2012). Ocena usług krajobrazowych prowadzona jest zarówno metodami ilościowymi oraz jakościowym (Chan i in. 2012, Hernández-Morcillo i in. 2012). Jakkolwiek istotną częścią omawianej koncepcji jest wycena ekonomiczna, w tym zakresie nie wypracowano jeszcze metod pozwalających na uwzględnienie wieloaspektowości krajobrazu. Z powodów operacyjnych interakcja turystyka–krajobraz/ekosystem sprowadzana jest do szczegółowych przypadków, np. możliwości obserwacji bocianów (Czajkowski i in. 2014) bądź relacji między ceną nieruchomości a dostępnością rekreacyjnych świadczeń ekosystemów (Kovacs 2012).

W kontekście wykorzystania koncepcji krajobrazu w geografii turystyki do zalet ujęcia usług ekosystemowych należy zaliczyć:

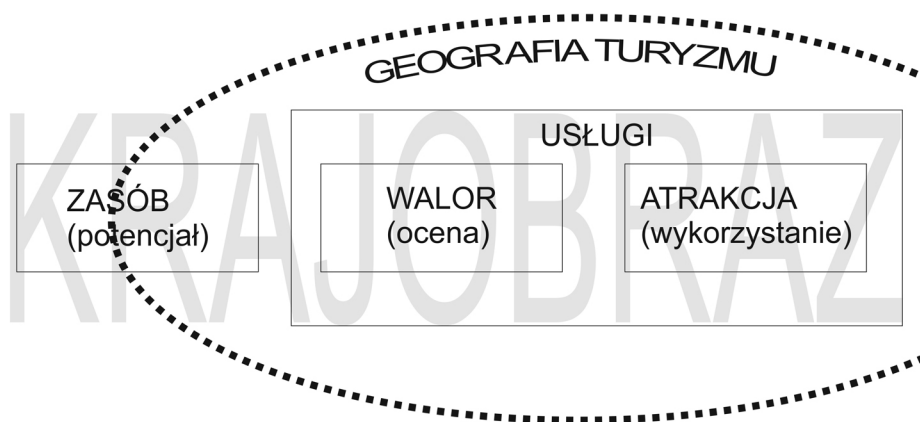
- możliwość uwzględnienia wszystkich zakresów krajobrazu (fizycznego, wizualnego, symbolicznego);
- rozpatrywanie różnicowania przyrodniczego oraz kulturowego w kontekście potrzeb użytkowników;
- możliwość wykorzystania w różnych skalach przestrzennych i czasowych.

Koncepcja usług ekosystemowych nie ma ściśle wytyczonych granic i narzędzi badawczych. Należy ją traktować raczej jako ramę, platformę odniesienia zarówno dla interdyscyplinarnych badań, jak i komunikacji ze społeczeństwem.

Podsumowanie

Koncepcja krajobrazu ma charakter integrujący. Łączy użytkownika i jego otoczenie, pozwala na uwzględnienie wielu zakresów oraz prowadzenie badań w różnych skalach przestrzennych i czasowych. Spojrzenie na zjawiska turystyczne z perspektywy krajobrazowej wpisuje się w ideę zrównoważonego rozwoju (Mateo, Rodríguez 2003), wspierając rozwój produktów wysokiej jakości i o minimalnym negatywnym oddziaływaniu przyrodniczym i społecznym.

Wielowymiarowość i różnorodność ujęć jest jednocześnie zaletą i główną przeszkodą w upowszechnieniu stosowania koncepcji krajobrazu na gruncie geografii turystyki. Rozdrobnienie podejść badawczych, metod i narzędzi owocuje wielką liczbą szczegółowych opracowań o przyczynkowym charakterze. Uzyskane w ten sposób wyniki mogą mieć duże znaczenie w skali lokalnej, jednak trudno je wykorzystać na potrzeby syntezy umożliwiającej zrozumienie ogólnych mechanizmów rządzących relacjami między turystyką a krajobrazem. Obiecującym podejściem umożliwiającym pokonanie tej przepaści wydają się usługi ekosystemowe. Łączą

Ryc. 2. Krajobraz jako pole badawcze geografii turystyki

Źródło: opracowanie własne.

one trzy podsystemy: przyrodniczy, społeczny i ekonomiczny, pozwalając odnieść dostępność zasobów do potrzeb ludzkich oraz mechanizmów rozwoju. Stanowią zatem istotną część łańcucha zasób–walor–atrakcja, pozwalając na identyfikację i uporządkowanie różnego typu uwarunkowań krajobrazowych w turystyce oraz dając podstawę do wypracowania metod zarządzania jej zrównoważonym rozwojem. Na rycinie 2 przedstawiono wymiary badań krajobrazowych w ramach geografii turystyki. Za ich sedno należy uznać relacje między krajobrazem a odbiorcami – wymiary walorów i atrakcyjności, które mieszczą się w koncepcji usług ekosystemowych. Idiograficzna charakterystyka zasobów krajobrazu wydaje się w większym stopniu właściwa innym dyscyplinom geograficznym (np. geografia regionalna), których wyniki mogą (i powinny) być wykorzystywane przez geografów turystyki.

Badania częściowo realizowane w ramach projektu *Wykorzystanie koncepcji ecosystem services na potrzeby zarządzania zrównoważonym rozwojem turystyki na przykładzie obszarów pojeziernych*. Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC–2012/07/B/HS4/00306.

Literatura

- Alessa L.N., Kliskey A.A., Brown G., 2008, Social-ecological hotspots mapping: a spatial approach for identifying coupled social-ecological space, *Landscape and Urban Planning*, 85: 27–39.
- Ankomah P.K., Crompton J.L., Baker D., 1996, Influence of cognitive distance in vacation choice, *Annals of Tourism Research*, 23(1): 138–150.
- Bartkowski T., 1986, *Zastosowania geografii fizycznej*, PWN, Warszawa.
- Beeco J.A., Hallo J.C., Brownlee M.T., 2014, GPS visitor tracking and recreation suitability mapping: tools for understanding and managing visitor use, *Landscape and Urban Planning*, 127: 136–145.
- Bieling C., Plieninger T., 2013, Recording manifestations of cultural ecosystem services in the landscape, *Landscape Research*, 38(5): 649–667.
- Boyd J., Banzhaf S., 2007, What are ecosystem services? The need for standardized environmental accounting units, *Ecological Economics*, 63(2): 616–626.
- Brassley P., 1998, On the unrecognized significance of the ephemeral landscape, *Landscape Research*, 23(2): 119–132.
- Brown G., 2006, Mapping landscape values and development preferences: a method for tourism and residential development planning, *International Journal of Tourism Research*, 8(2): 101–113.
- Brown G., Kyttä M., 2014, Key issues and research priorities for public participation GIS (PPGIS): A synthesis based on empirical research, *Applied Geography*, 46: 122–136.
- Buzinde Ch.N., Manuel-Navarette D., Eunjung Yoo E., Morais D., 2010, Tourists' perceptions in a climate of change. Eroding destinations, *Annals of Tourism Research*, 37(2): 333–354.
- Chan K.M., Guerry A.D., Balvanera P., Klain S., Satterfield T. i in., 2012, Where are cultural and social in ecosystem services? A framework for constructive engagement, *BioScience*, 62(8): 744–756.

- Chhetri P, Arrowsmith C., 2008, GIS-based modelling of recreational potential of nature-based tourist destinations, *Tourism Geographies*, 10(2): 233–257.
- Cieszewska A., 2009, Ocena ruchu turystycznego w Kampinoskim Parku Narodowym, [w:] A. Andrzejewska, A. Lubański (red.), *Trwałość i efektywność ochrony przyrody w polskich parkach narodowych*, KPN, Izabelin, s. 99–112.
- Clay G.R., Daniel T.C., 2000, Scenic landscape assessment: the effects of land management jurisdiction on public perception of scenic beauty, *Landscape and Urban Planning*, 49(1): 1–13.
- Common international classification of the Ecosystem Services V.4.3* (http://cices.eu/wp-content/uploads/2012/07/CICES-V4-3_-17-01-13.xlsx; dostęp: listopad 2014).
- Cosgrove D.E., 1984, *Social formation and symbolic landscape*, Croom Helm, London.
- Costanza R., 2008, Ecosystem services: multiple classification systems are needed, *Biological Conservation*, 141(2): 350–352.
- Costanza R., D'arge R., Groot R.D., Farber S., Grasso M. i in., 1997, The value of the world's ecosystem services and natural capital, *Nature*, 387: 253–260.
- Czajkowski M., Giergiczny M., Kronenberg J., Tryjanowski P., 2014, The economic recreational value of a white stork nesting colony: A case of 'stork village' in Poland, *Tourism Management*, 40: 352–360.
- Daniel T.C., Boster R.S., 1976, *Measuring landscape esthetics: the scenic beauty estimation method*, USDA Forest Service Research Paper RM-167, Rocky Mountain Forest and Range Experiment Station, Forest Service, US Department of Agriculture.
- Daniel T.C., Muhar A., Arnberger A., Aznar O., Boyd J.W. i in., 2012, Contributions of cultural services to the ecosystem services agenda, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(23): 8812–8819.
- De Aranzabal I., Schmitz M.F., Pineda F.D., 2009, Integrating landscape analysis and planning: A multi-scale approach for oriented management of tourist recreation, *Environmental Management*, 44(5): 938–951.
- De Groot R.S., Wilson M.A., Boumans R.M., 2002, A typology for the classification, description and valuation of ecosystem functions, goods and services, *Ecological Economics*, 41(3): 393–408.
- Donadieu P., Perigord M., 2005, *Cles pour le paysage*, Ophrys, Gap.
- Dorwart C.E., Moore R.L., Leung Y.-F., 2010, Visitors' perceptions of a trail environment and effects on experiences: A model for nature-based recreation experiences, *Leisure Sciences*, 32: 33–54.
- Dramstad W.E., Sundli-Tveit M., Fjellstad W.J., Fry G.L., 2006, Relationships between visual landscape preferences and map-based indicators of landscape structure, *Landscape and Urban Planning*, 78: 456–474.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000, (Dz.U. 2006, nr 14, poz. 98).
- Floriani L.D., Magillo P., 1999, Intervisibility on terrains, [w:] P. Longley, M. Goodchild, D. Maguire, D. Rhind (red.), *Geographical Information Systems: Principle and Technical Issues*, vol. 1, John Wiley & Sons, New York, s. 543–556.
- Franch M., Martini U., Buffa F., Parisi G., 2008, 4L Tourism (Landscape, Leisure, Learning And Limit): Responding To New Motivations And Expectations Of Tourists To Improve The Competitiveness Of Alpine Destinations In A Sustainable Way, *Tourism Review*, 63(1): 4–14.
- Gimblett R., Lynch J., Daniel T., Ribes L., Oye G., 2003, Deriving artificial models of visitors from dispersed patterns of use in the Sierra Nevada Wilderness, California, *Journal for Nature Conservation*, 11: 287–296.

- Gkoltsiou K., Terkenli T., 2008, Landscape Indicators; A promising tool for the analysis of tourist landscape structure (<http://www.geo.aegean.gr/earth-conference2008/papers/papers/A10ID186.pdf>; dostęp: grudzień 2014).
- Granö J.G., 1997, *Pure Geography*, John Hopkins University Press, Baltimore.
- Hallo J.C., Manning R.E., 2009, Transportation and recreation: A case study of visitors driving for pleasure at Acadia National Park, *Journal of Transport Geography*, 17(6): 491–499.
- Hamilton J.M., Maddison D.J., Tol R.S.J., 2005, Climate change and international tourism: a simulation study, *Global Environmental Change*, 15(3): 253–266.
- Hernández-Morcillo M., Plieninger T., Bieling C., 2013, An empirical review of cultural ecosystem service indicators, *Ecological Indicators*, 29: 434–444.
- Kammer M., Schernewski G., 2004, Spatial and temporal analysis of beach tourism using webcam and aerial photographs, *Coastline Reports*, 2: 121–128.
- Kliskey A.D., 2000, Recreation terrain suitability mapping: a spatially explicit methodology for determining recreation potential for resource use assessment, *Landscape and Urban Planning*, 52(1): 33–43.
- Knudsen D.G. (red.), 2008, *Landscape, Tourism and Meaning*, Ashgate, Albingdon.
- Kondracki J., 1988, *Geografia fizyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- Kovacs K.F., 2012, Integrating property value and local recreation models to value ecosystem services from regional parks, *Landscape and Urban Planning*, 108(2): 79–90.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2007, Atrakcyjność turystyczna krajobrazu kulturowego, [w:] K. Ostaszewska i in. (red.), *Znaczenie badań krajobrazowych dla zrównoważonego rozwoju*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa
- Kowalczyk A., 2013, Zasoby przyrodnicze jako atrakcje kulturowe: przykłady z wyspy Lanzarote (Hiszpania), *Turystyka Kulturowa*, 5: 35–57.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1997, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kulczyk S., 2009, Ekologia – krajobraz – turystyka: w poszukiwaniu wspólnego mianownika, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 23: 47–52.
- Kulczyk S., 2013, *Krajobraz i turystyka. O wzajemnych relacjach*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Kulczyk S., 2013, Kulturowe zjawiska efemeryczne jako walor dla turystyki. Przykłady z krajów Sahelu, *Turystyka Kulturowa*, 5: 20–34.
- Kulczyk S., Woźniak E., 2011, Delimitacja przestrzeni turystycznej z wykorzystaniem narzędzi GIS, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada, *Przestrzeń turystyczna. Czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 77–88
- Lenz S., 2010, Wpływ krajobrazu (landszaftu) na człowieka, [w:] E. Rewers (red.), *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, Universitas, Kraków, s. 71–86.
- Leszczycki S., 1975, *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Manning R.E., 2002, How Much is Too Much? Carrying Capacity of National Parks and Protected Areas, [w:] A. Ameberger, C. Brandenburg, A. Muhar (red.), *Monitoring and management of visitor flows in recreational and protected areas*, Universität für Bodenkultur, Wien, s. 306–313.
- Martínez de Pisón E., 2009, *Miradas sobre el paisaje*, Biblioteca Nueva, Madrid.
- Mateo-Rodríguez J.M., 2003, La idea del paisaje en el turismo de los sociedades post modernas. Retos y alternativas, [w:] A. Capacci (red.), *Paisaje, ordenamiento territorial y turismo sostenible*, Brigati, Genova, s. 125–134.

- Millenium Ecosystem Assessment, Ecosystems And Human Well-Being: Synthesis*, 2005, Island Press, Washington D.C.
- Mizgajski A., Stępniewska M., 2009, Koncepcja świadczeń ekosystemów a wdrażanie zrównoważonego rozwoju, [w:] D. Kiełczewski, B. Dobrzańska (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok, s. 12–23.
- Myga-Piątek U., 2001, Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych, *Przegląd Geograficzny*, 73, 1–2: 163–176.
- Myga-Piątek U., 2006, Krajobraz kulturowy jako walor i produkt turystyczny – problemy oceny i ochrony, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18: 201–212.
- Myga-Piątek U., Jankowski G., 2009, Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy – analiza wybranych przykładów obszarów górskich, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 25: 27–38
- Nahuelhual L., Carmona A., Lozada P., Jaramillo A., Aguayo M., 2013, Mapping recreation and ecotourism as a cultural ecosystem service: an application at the local level in Southern Chile, *Applied Geography*, 40: 71–82.
- Oku H., Fukamachi K., 2006, Preferences in scenic perception of forest visitors through their attributes and recreational activity, *Landscape and Urban Planning*, 75: 34–42.
- Ostaszewska K., 2002, *Geografia krajobrazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Paracchini M.L., Zulian G., Kopperoinen L., Maes J., Schägner J.P., Termansen M., 2014, Mapping cultural ecosystem services: a framework to assess the potential for outdoor recreation across the EU, *Ecological Indicators*, 45: 371–385.
- Pietrzak M., 1998, *Syntezy krajobrazowe. Założenia, problemy, zastosowania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Plit F., 2011, *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Potocka I., 2013, The lakescape in the eyes of a tourist, *Quaestiones Geographicae*, 32(3): 85–97.
- Przeclawski K., 1994, *Turystyka a świat współczesny*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Rein A., Aasa A., Antti R., Ülar M., Siiri S., 2008, Evaluating passive mobile positioning data for tourism surveys: an Estonian case study, *Tourism Management*, 29(3): 469–486.
- Richling A., 1992, *Geografia fizyczna kompleksowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sevenant M., Antrop A., 2011, Landscape representation validity: a comparison between on-site observations and photographs with different angles of view, *Landscape Research*, 36(3): 363–385.
- Śleszyński P., 2000, Ocena atrakcyjności wizualnej okolic Pińczowa, *Prace i Studia Geograficzne*, 27: 197–230.
- Solon J., 2008, Koncepcja „Ecosystem Services” i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 21: 25–44.
- Sołowiej D., 1987, *Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Terkenli T.S., 2001, Towards a theory of the landscape: The aegean landscape as a cultural image, *Landscape and Urban Planning*, 57: 197–208
- Termorshuizen J.W., Opdam P., 2009, Landscape services as a bridge between landscape ecology and sustainable development, *Landscape Ecology*, 1037–1052.
- Tress G., Tress B., Fry G.L., 2004, Clarifying integrative research concepts in landscape ecology, *Landscape Ecology*, 20: 479–493.
- Tuohino A., Pitkänen K., 2004, The Transformation of a Neutral Lake Landscape into a Meaningful Experience – the Interpretation of Touristic Photos, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 2(1): 77–93.

- Tyrväinen L., Mäkinen K., Schipperijn J., 2007, Tools for mapping social values of urban woodlands and other green areas, *Landscape and Urban Planning*, 79(1): 5–19.
- van Der Duim R., 2007, Tourismscapes – an actor-network perspective, *Annals of Tourism Research*, 34(4): 961–976.
- Visual Landscape Design Training Manual*, 1994, Recreation Branch, the Ministry of Forests, British Columbia.
- Wallace K.J., 2007, Classification of ecosystem services: problems and solutions, *Biological Conservation*, 139: 235–246.
- Weaver D.B., 2001, *The encyclopedia of ecotourism*, CABI Publishing, New York.
- Weyland F., Larterra P., 2014, Recreation potential assessment at large spatial scales: A method based in the ecosystem services approach and landscape metrics, *Ecological Indicators*, 39: 34–43.
- Wieber J.C., 2006, Landscape as information source for studies of connections between nature and societies, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 16: 69–78.
- Winiarski R., Zdebski J., 2008, *Psychologia turystyki*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Wojciechowski K., 1986, *Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, Rozprawy habilitacyjne UMCS, 27, Lublin.
- Wojciechowski K., 2010, Wartości i walory krajobrazów przemijających i efemerycznych, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 43–49.

Summary

Landscape in tourism geography – state and trends of research

Both landscape and tourism are multidimensional notions. They are also research objects of various disciplines. The diversity of approaches and methods has multiple advantages for as well for science development as its application. However, young disciplines – as landscape or tourism research – represent the deficiency of strong theoretical frames. In such a situation the lack of a definition of the study area could result in chaos and difficulties in proper use of research results.

The scope of the article is to describe the estate and directions of landscape research in tourism geography. Taking as the frame the resource – value – attraction scheme the most important research issues have been described. These are landscape's ranges, dynamic and scale. Further, problems and methods of landscape tourism use and perceptions have been discussed, pointing on ecosystem services concept as the interesting research direction.

Key words: landscape, tourism geography, ecosystem services

Sylvia Kulczyk
Zakład Geografii Turystyki i Rekreacji,
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski
e-mail: skulczyk@uw.edu.pl

Teresa Brzezińska-Wójcik, Ewa Skowronek, Piotr Kondraciuk

Możliwości wykorzystania dziedzictwa ośrodków kamieniarskich Roztocza w turystyce

Celem pracy jest zaprezentowanie obiektów kamieniarskich, wytworzonych w przeszłości w dwóch wiodących ośrodkach na Roztoczu. Opracowanie dotyczy historii i charakterystyki warsztatów w Bruśnie Starym i w Józefowie. Ich wytwory, głównie nagrobki, figury i krzyże przydrożne oraz elementy budowlane o różnym przeznaczeniu (przemysłowym, sakralnym, mieszkalnym), stanowią ważne materialne dziedzictwo kulturowe. Wyroby kamieniarskie obu ośrodków są mało znane. Niewystarczające jest ich postrzeganie i promowanie przez organizatorów turystyki w regionie. W celu przybliżenia unikatowych wytworów kamieniarskich Roztocza przeprowadzono inwentaryzację terenową oraz przeanalizowano różne źródła danych. Rezultatem badań jest przedstawienie różnorodności kamieniarskiego dziedzictwa oraz wskazanie możliwości jego wykorzystania w ofercie turystycznej Roztocza.

Słowa kluczowe: turystyka, kamieniarstwo, Brusno Stare, Józefów, Roztocze

Wprowadzenie

Kluczowym pojęciem z punktu widzenia poniższego opracowania jest materialne dziedzictwo kulturowe Roztocza, czyli historyczny dorobek społeczności (wspólnot lokalnych, grup etnicznych, narodowych) zamieszkujących obszar.

Zgodnie z definicją Pruszyńskiego (2001): „Dziedzictwo kulturowe jest to zasób rzeczy nieruchomości i ruchomych wraz z wiążącymi się z nimi wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi, uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju oraz przekazania następnym pokoleniom z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawdy, upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej”.

Zdaniem Zeidlera (2007) dziedzictwo kulturowe obejmuje cały dorobek zarówno materialny, jak i duchowy danej grupy społecznej. Do dziedzictwa materialnego zalicza on wszelkie materialne przejawy kulturowej działalności twórczej człowieka. Są to przede wszystkim zabytki.

Pojęcie to zostało sformalizowane w prawie międzynarodowym w latach 70. XX w. Zgodnie z art. 1 Konwencji UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r. za dziedzictwo kulturowe uznaje się:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody oraz strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego (Dz.U.76.32.190).

Dziedzictwo kulturowe stanowi pomost pomiędzy przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Jego przekazywanie z pokolenia na pokolenie jest jednym z warunków zachowania własnej tożsamości. Jest ono również uznawane za ważny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego (Jędrzyak 2011). Prentice (1993) w odniesieniu do turystyki traktuje to pojęcie znacznie szerzej, uznając za dziedzictwo wszystkie te rzeczy, które mogą posłużyć do promocji produktów turystycznych.

Celem pracy jest zaprezentowanie obiektów kamieniarskich, wytworzonych w przeszłości w dwóch wiodących ośrodkach na Roztoczu – w Bruśnie Starym i w Józefowie. Rozmaitość i unikatowość dziedzictwa kamieniarskiego stwarza możliwości wykreowania interesującej oferty w zakresie różnych form turystyki poznawczej. Opracowanie przybliży organizatorom i odbiorcom ofert turystycznych z Roztocza słabo dotychczas promowaną część wielokulturowego dziedzictwa regionu.

W celu przedstawienia zróżnicowania wyrobów kamieniarsstwa, pochodzących z poszczególnych ośrodków, przeprowadzono inwentaryzację terenową wybranych obiektów oraz przeanalizowano wtórne źródła danych (w tym archiwalne).

Ogólna charakterystyka Roztocza

Roztocze, w lubelskim pasie wyżynnym, zaznacza się jako wyraźne pasmo wzniesień zorientowanych NW–SE, ciągnące się od Kraśnika do Lwowa. Ogólna długość regionu wynosi około 180 km (Maruszczak, Wilgat 1956), w granicach Polski – 110 km. Szerokość zaś zmienia się od kilkunastu do dwudziestu kilku kilometrów (Buraczyński 1995). W krajobrazie Roztocza przeważają rozległe płaskowyże i szerokie doliny oraz wyraźne krawędzie. Wysokości bezwzględne wzrastają od 290 m na krańcu północno-zachodnim do 385 m w części środkowej i 390 m w części południowo-wschodniej (najwyższy punkt 414 m n.p.m. znajduje się na Ukrainie). Region ten rozdziela systemy wodne Wieprza i Bugu oraz

Sanu i Dniestru (Brzezińska-Wójcik, Bartoszewski 2004). Zróżnicowanie warunków przyrodniczych jest podstawą wyodrębnienia w granicach Polski czterech subregionów: Roztocza Gorajskiego, Roztocza Szczebrzeszyńskiego, Roztocza Tomaszowskiego, Roztocza Rawskiego (Buraczyński 1995).

Roztocze wyróżnia się niskim wskaźnikiem urbanizacji, stosunkowo słabym uprzemysłowieniem oraz dużym udziałem rolnictwa. Przetrwwały tutaj niemal niezmienione w ciągu ostatnich dwóch stuleci układy lasów i pól, utrzymywana jest tradycyjna gospodarka rolna (Skowronek i in. 2003).

Jest to obszar bogaty w elementy dziedzictwa kulturowego. Jego peryferyjne położenie zadecydowało, że od stuleci pozostawał na styku kultur Zachodu i Wschodu oraz przenikania się wpływów wieloreligijnej i wielonarodowej historii. Już od początków średniowiecza wyróżniał się szczególnymi cechami politycznymi, społecznymi i kulturowymi (Jawor, Szczygieł 2004).

W minionych wiekach na Roztoczu zamieszkiwali wspólnie Polacy, Rusini, Żydzi (którzy dotarli na te tereny w XVI w.) oraz Niemcy, których kolonizacja rozpoczęła się po roku 1781 (Buraczyński 2011).

Do wybuchu II wojny światowej dziedzictwo kulturowe regionu kształtowane było wspólnie przez zamieszkującą tutaj ludność. O jego specyfice decydowała różnorodność ich gospodarki, religii i kultury. Istotny wpływ na całokształt miała również założona w 1589 r. Ordynacja Zamojska. Majątek, w czasie największego rozkwitu gospodarczego i terytorialnego, obejmował swoim zasięgiem ponad połowę powierzchni polskiej części Roztocza (Skowronek 2005).

Taki obraz regionu uległ radykalnym przeobrażeniom w wyniku wydarzeń związanych z II wojną światową. Znaczące zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze w czasie wojny i bezpośrednio po niej spowodowały trwały spadek liczby ludności, wytworzyły jego nową, niemal jednolitą strukturę etniczną i wyznaniową, doprowadziły do poważnych, nieodwracalnych zmian sieci osadniczej i komunikacyjnej. Dotknęły również oraz poważnie zubożyły dziedzictwo kulturowe (Skowronek, Furtak 2009).

Świadectwa materialne przeszłości stanowią jeden z najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego regionu, pełniąc także rolę atrakcji turystycznych. Unikalnym i niepowtarzalnym zasobem dziedzictwa materialnego Roztocza, związanym z jego środowiskiem przyrodniczym i wielokulturowością, są wytwory ośrodków kamieniarskich w Bruśnie Starym i w Józefowie. Powinny one zostać uwzględnione podczas przygotowywania ofert turystycznych dla różnych grup odbiorców.

Charakterystyka skał wykorzystywanych w kamieniarstwie na Roztoczu

Podstawy do rozwoju kamieniarstwa na Roztoczu stanowią zasoby różnych surowców skalnych. Są to głównie górnokredowe skały wapienne i wapienno-krzemionkowe (gezy oraz opoki i opoki margliste; Cieśliński 1998), które zajmują największy obszar. Dla południowo-zachodniej strefy krawędziowej regionu cha-

rakterystyczne są miocieńskie skały wapienno-piaszczyste (wapienie litotamniowe, rafowe i serpulowe oraz piaszkowce; Musiał 1987a).

Z punktu widzenia eksploatacji surowców skalnych w analizowanych ośrodkach największe znaczenie mają miocieńskie wapienie organodetrytyczne oraz piaszkowce wapieniste. O ich przydatności w kamieniarstwie decyduje ilość i rodzaj spoiwa, wpływającego na cechy fizyczne, zwłaszcza gęstość objętościową, z którą skorelowane są porowatość, nasiąkliwość i wytrzymałość na ściskanie. Eksploatacji wymienionych skał sprzyja bardzo gęsta sieć spękań międzyławicowych oraz ciosowych, która decyduje o ich naturalnej bloczności. Ze względu na łatwość obróbki mechanicznej, a jednocześnie odporność na czynniki zewnętrzne, ważne są wapienie organodetrytyczne. W granicach Rostocza występują one w dwu nieco różniących się odmianach, określanych przez kamieniarzy jako tzw. bruśnieńskie i józefowskie.

Wapienie bruśnieńskie, o strukturze bioklastycznej, są masywne i twarde. Zawierają spoiwo sparytowe i mają zbitą/zwartą teksturę. Charakteryzuje je jednak znaczna porowatość. Pod względem fizycznym są to wapienie o gęstości pozornej nie przekraczającej $1,9 \text{ Mg/m}^3$, przeważnie średnio i bardzo nasiąkliwe, o słabej mrozodporności i stosunkowo dużej ścieralności. Głównym budulcem skały są bioklasty (średnio od 70 do 90% skały), składające się z pokruszonych glonów, otwornic i muszli mięczaków. Charakterystyczną cechą wapieni jest zmienna zawartość ziaren kwarcu (do 10%). Pod względem chemicznym w skale przeważa CaCO_3 (ponad 90%). Udział SiO_2 zmienia się od 10 do 30% w odmianach piaszczystych. Lokalnie w ich obrębie występują przewarstwienia wapieni muszlowo-glonowych, zbudowanych z osródek mały gruboskorupowych tkwiących w sparytowo-organodetrytycznej masie wypełniającej (Gajewski 1960, Musiał 1987b). Dla potrzeb kamieniarskich wapienie eksploatowano głównie w Bruśnie Starym oraz w Nowinach Horynieckich na Rostoczku Rawskim.

Odmianą wapieni organodetrytycznych, wykorzystywanych w kamieniarstwie i budownictwie w okolicach Dziewięcierza, Werchraty, Horyńca (Miasteczko) i Huty Różanieckiej, są piaszczyste wapienie sparytowe. Pod względem własności fizycznych, w porównaniu z wapieniami bruśnieńskimi cechuje je większa gęstość pozorna, mniejsza porowatość i mniejsza nasiąkliwość oraz kilkakrotnie większa wytrzymałość na ściskanie. Wynika to ze składu chemicznego – zawierają one około 85% CaCO_3 i około 10% SiO_2 (Gajewski 1960, Musiał 1987b).

Inną odmianę stanowią organodetrytyczne wapienie mikrytowe w okolicach Żelebska. Oprócz spoiwa sparytowego zawierają one drobno- lub mikroziarniste spoiwo kalcytowe. Decyduje to o ich cechach fizycznych – masywności i twardości – istotnych z punktu widzenia odporności na warunki atmosferyczne. Pod względem składu chemicznego czyste wapienie zawierają ponad 95% CaCO_3 , zaś odmiany piaszczyste – około 85% i około 10% SiO_2 (Musiał 1987b). Pod względem własności fizycznych wapienie te są podobne do piaszczystych wapieni sparytowych (Gajewski 1960, Musiał 1987b).

Miocieńskie organodetrytyczne **wapienie józefowskie** są znacznie bardziej zróżnicowane – od odmian zbitych i twardych do bardzo porowatych i łatwo

rozpadających się. Generalnie są one średnio- i gruboławicowe. Ich porowatość zmienia się od 6 do 40%. Części nierozpuszczalne w HCl stanowią w nich 4–16%, zaś zawartość CaCO_3 – od 84 do 96% (Musiał 1987b), podobnie jak w wapieniach bruśnieńskich. Organodetrytyczne wapienie józefowskie są niekiedy przeławicowe piaskowcami wapnistymi. W kamieniarstwie józefowskim wykorzystywano związane odmiany wapieni oraz piaskowce wapniste, eksploatowane w Józefowie, Pardysówce, Hedwiżynie, Bukownicy, Helacinie i Brzezinach. Natomiast wapień w Tarnowoli wydobywano głównie do produkcji wapna.

Miocięskie **piaskowce wapniste** zazwyczaj tworzą mniej lub bardziej miększe przeławiczenia w wapieniach organodetrytycznych. Są wykształcone jako skały średnio- i gruboławicowe, przeważnie masywne o zbitej teksturze i różnym stopniu uporządkowania materiału. Na ogół są różnoziarniste. W ich składzie chemicznym zaznacza się duże zróżnicowanie zawartości CaCO_3 (38–64%), SiO_2 (30–50%) i CaO (20–30%). Pod względem właściwości fizycznych piaskowce są niejednolite, co jest związane ze zróżnicowaną porowatością. Spośród roztoczańskich skał miocięskich wyróżniają się najniższą nasiąkliwością i największą wytrzymałością (Gajewski 1960, Musiał 1987b). Dla celów budowlanych i gospodarczych eksploatowano je w kamieniołomach w okolicach: Szopowego i Józefowa oraz w podziemnych sztolniach w Potoku Senderki na Roztoczu Tomaszowskim; Huty Różanieckiej, Werchraty i Woli Wielkiej na Roztoczu Rawskim.

Charakterystyka ośrodka kamieniarskiego w Bruśnie Starym

Historia rozwoju ośrodka kamieniarskiego

Początków eksploatacji kamienia bruśnieńskiego, zdaniem Gajerskiego (1969), Lwa (1967) i Wolskiego (1966), należy szukać w schyłkowym okresie średniowiecza. Wtedy na Roztocze Rawskie przybyła fala osadników wołoskich. Między XIV a XVI stuleciem powstało szereg nowych osad oraz zwiększyła się liczba mieszkańców we wsiach już istniejących. Na prawie wołoskim lokowano m.in.: Lubyczę (1422 r.), Rudę Wołoską (1424 r.), Rudę, Stare i Nowe Hrebenne (1447 r.) oraz Radruż. W kolejnym stuleciu osadami wołoskimi były także: Brusno Stare (po raz pierwszy wzmiankowane w 1444 r.), Werchrata, Prusie (Jawor 2000, Skowronek 2003).

Rozwojowi osadnictwa towarzyszył rozkwit gospodarczy obszaru oparty na istniejących zasobach. Prawdopodobnie w tym okresie zaczęto eksploatować miejscowe wapienie organodetrytyczne i piaskowce, wykorzystując je w celach budowlanych dla potrzeb rozwijających się wsi i osad. Nie można jednak wykluczyć, że wydobywanie i obróbka skał były inspirowane z zewnątrz (Mazur 2008).

Nazwa Brusna jednoznacznie wskazuje na związek miejscowości z rzemiosłem kamieniarskim („brus” – kamień do ostrzenia). Wiadomo, że w połowie XVI w. kamieniołomy w Bruśnie Starym były czynne i produkowano tam kamienie młyńskie i żarnowe (Kawałko 1995a). Ponadto w ośrodku bruśnieńskim już

od XVI w. działały zakłady w Werchracie i Lubyczy. Z czasem rzemiosłem kamieniarskim zaczęli się zajmować mieszkańcy kilku innych pobliskich miejscowości, m.in. Radruża, Płazowa, Huty Różanieckiej (Mazur 2008).

Dawni kamieniarze, zwani również „górnikami”, posiadali kamieniołomy na swoich polach. Byli to głównie rolnicy, dla których wydobywanie i obróbka skał stanowiły najczęściej dodatkowe zajęcie i źródło dochodu. Taka praktyka w dużej mierze utrzymała się do końca istnienia ośrodka, wpływając na „ludowy” charakter twórczości kamieniarzy z Brusna. Umiejętności kamieniarskie przekazywane były z ojca na syna, tworząc tradycję miejscowej społeczności (Mazur 2008).

W XVII w. liczne wojny i najazdy doprowadziły do zniszczenia sieci osadniczej oraz zahamowały działalność gospodarczą na tym obszarze. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero po ustaniu konfliktów, pod koniec kolejnego stulecia. Wtedy również rozpoczęto praktykę dzierżawienia bruśnieńskich kamieniołomów, najczęściej przez żydowskich przedsiębiorców, co wiązało się z wytwarzaniem stel nagrobnych dla wyznawców judaizmu (Mazur 2008).

Najstarsze bruśnieńskie wytwory, o funkcji innej niż użytkowa, pojawiły się pod koniec XVIII w. Były to kamienne krzyże nagrobne, niskie, wkopane w ziemię, o ramionach prostych lub rozszerzających się na zewnątrz, wzorowane na XV-wiecznych krzyżach pokutnych (Reinfuss 1989, Kawałko 2001). W XIX w., przy wciąż dominującej produkcji użytkowej, zaczęła wzrastać pozycja twórczości artystycznej. Zjawisko to było efektem procesu przenoszenia cmentarzy grzebalnych poza teren zabudowy (rozpoczętego pod koniec XVIII w.) oraz uwłaszczenia chłopów. Zakładanie nowych cmentarzy pozwalało na zwiększenie powierzchni grzebalnej. Uwłaszczenie wpłynęło na wzrost zamożności włościan, co umożliwiło im wyrażanie swojej pozycji w społeczności poprzez fundacje figur przydrożnych oraz upamiętnienie miejsc pochówku (Kawałko 1995a). Nasilenie fundacji nagrobnych i przydrożnych nastąpiło na przełomie XIX i XX w. Był to czas największego rozwoju ośrodka kamieniarskiego w Bruśnie. Przez handel obwoźny rozszerzył się znacząco krąg odbiorców jego wyrobów kamieniarskich. Najdalej na zachodzie docierały one do Rzeszowa i Kolbuszowej, na południu – do Przemysła i Mościsk, na wschodzie – niemal pod Żółkiew, Busk i Lwów. Kierunek północny zamykała granica, ale wyroby z Brusna sprzedawane były w Tomaszowie i Zamościu oraz w Bełzie i okolicy (Reinfuss 1989, Mazur 2008).

Taka sytuacja w funkcjonowaniu bruśnieńskiego ośrodka kamieniarstwa utrzymała się do wybuchu II wojny światowej, kiedy nastąpił jego gwałtowny upadek. Był on rezultatem decyzji politycznych podjętych w końcowej fazie wojny, a także w atmosferze ostrego konfliktu polsko-ukraińskiego (Skowronek, Furtak 2009). W drugiej połowie lat 40. XX w. Brusno Stare przestało istnieć, przerwana została ciągłość osadnicza i kulturowa tego obszaru. Nieliczni, pozostali mieszkańcy dawnej wsi próbowali kontynuować tradycje artystycznego kamieniarstwa do lat 60. XX w. (Reinfuss 1989). W kolejnych latach, mimo podejmowanych prób reaktywacji, ośrodek kamieniarski w Bruśnie Starym nigdy już nie odzyskał swojego dawnego znaczenia (Mazur 2008). Obecnie na tym terenie wapienie organodetrytyczne na materiał budowlany pozyskuje się w kamieniołomach na górze Brusno i w Woli Wielkiej.

Wyroby bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego

Wytworzone przez stulecia kamienne dziedzictwo ośrodka obejmuje wszystkie dziedziny produkcji wyrobów począwszy od architektury i budownictwa kamiennego, po przedmioty użytkowe, a skończywszy na twórczości artystycznej.

Pierwszymi wytworami były kamienie młyńskie i żarnowe, produkowane już w XVI w. w liczbie około 70 sztuk rocznie. Dochód z ich sprzedaży przynosił starostwu lubaczowskiemu zarobki porównywalne z uzyskiwanymi z przeciętnej wsi czy folwarku. Ich produkcja utrzymała się do końca funkcjonowania ośrodka (Mazur 2008).

W Bruśnie Starym wytwarzano także elementy architektoniczne, słupy ogrodzeniowe oraz pozyskiwano wapienie na materiał budowlany i do wypalania wapna.

Wapienie organodetrytyczne i piaskowce, zbierane na powierzchni – „tzw. poluchy” – łatwe w obróbce (regularnie popękane), używane były do celów budowlanych już w wiekach XVII i XVIII (Kawałko 1995a). Z tego czasu pochodzą m.in. kamienne piwnice w ruinach monasteru bazylianów na wzniesieniu Monaster koło Werchraty oraz mur przy bramie pałacowej w Narolu, wzniesiony z materiału zebranego w okolicach Grochów i Banachów.

W kolejnych wiekach z ociosanych bloków skalnych stawiano zabudowania dworskie i wiejskie o charakterze mieszkalnym i gospodarczym: domy, stodoły, stajnie, obory, piwnice, studnie. Do wyróżniających się kamiennych budynków mieszkalnych należały, niezachowane do naszych czasów, obszerne domy osadników niemieckich w osadzie Deutschbach (ob. Polanka Horyniecka) (Mazur 2008). Twardszych odmian wapieni – organodetrytycznych wapieni mikrytowych i sparytowych – używano do budowy dróg i gościńców. Znalazły one również zastosowanie w budowłach sakralnych. Wzniesiono z nich m.in. kilka kapliczek położonych wokół Brusna Starego, w tym kaplicę św. Mikołaja (pocz. XIX w.), kapliczki upamiętniające zniesienie pańszczyzny (Łówcza, Radruż) oraz cerkiew w Hucie Różanieckiej (1835 r.) i zespół cerkiewny w Dziewięcierzu-Moczarach. Te odmiany wapieni wykorzystano do budowy podmurówek większości miejscowych cerkwi drewnianych. Ponadto kilka z nich otoczonych jest kamiennymi murami, np. cerkwiska w Dziewięcierzu-Moczarach, Radrużu i w Woli Wielkiej.

Jednakże znakiem rozpoznawczym kamieniarki ośrodka w Starym Bruśnie stały się wyroby artystyczne. Mają one przede wszystkim charakter sepulkralny. Są to głównie dzieła rzeźby sakralnej związane z Kościołem katolickim obrządku greckokatolickiego (unickiego) i rzymskokatolickiego. Obok nich występują także przykłady plastyki nagrobnej zamieszkującej tutaj w przeszłości mniejszości niemieckiej wyznania ewangelickiego. Do spuścizny kamieniarzy bruśnieńskich można zaliczyć ponadto macewy na żydowskich kirkutach.

Najstarsze XVIII-wieczne krzyże greckokatolickie zachowały się m.in. na dwóch cmentarzach w Kniazjach (d. Lubycza Kameralna) i w Płazowie (nawiązujące kształtem do krzyża maltańskiego), Dziewięcierzu (o owalnie zaokrąglonych ramionach) oraz przy najstarszych cerkwiach lub miejscach po nich w Bruśnie Starym i Radrużu (Mazur 2008). Z początku XIX w. pochodzą w większości

krzyże stylizowane na maltańskie, zachowane na cmentarzach greckokatolickich w: Hrebennem, Kniazjach, Mostach Małych, Siedliskach, Teniatyskach, Żurawcach oraz przy cerkwi w Bełzcu. W pierwszej połowie XIX w. pojawiły się również krzyże o rozszerzonej dołem belce pionowej, służącej za tablicę inskrypcyjną. Dekorowane są płaskorzeźbami Chrystusa, profilowanymi listwami na zakończeniu ramion, mają także trójlistnie zakończone ramiona. Na Roztoczu spotkać je można na cmentarzach obrządku wschodniego w gminach Bełzec i Lubycza Królewska. Pod koniec XIX w. kamieniarze z Brusna wprowadzili nową formę nagrobków. Pojawiły się krzyże na słupach z płaskorzeźbionymi wizerunkami Chrystusa oraz Chrystusa i dwóch Marii, o ramionach zakończonych prosto, trójlistnie i fazowanych. Były one wykonane z jednego bloku wapienia. W granicach Roztocza nagrobki te występują na wszystkich cmentarzach obrządku wschodniego w gminach Bełzec i Lubycza Królewska oraz sporadycznie poza Galicją, w miejscowościach sąsiadujących z granicą dawnego zaboru austriackiego. Na początku XX w. pojawił się kolejny typ nagrobka – krzyż na postumencie kształtem zbliżonym do słupa. Postument, podobnie jak słup, dekorowany był: gzymsami, frontonami, wolutami, a także półkolistymi i trójkątnymi szczycikami oraz pilastrami na narożach. Pojawiły się też postumenty w postaci kopców kamieni zwanych skałkami oraz krzyże stylizowane na drewniane, z licznymi żłobieniami na wzór kory drzewa. Krzyże zdobione są cierniami, wieńcami i nadal wizerunkami Chrystusa, choć często już tylko głowy w koronie cierniowej. Te nagrobki występują niemal na wszystkich cmentarzach obrządku wschodniego oraz rzymskokatolickich, w zasięgu wpływów ośrodka bruśnieńskiego (Kawałko 1995a).

Bogaty asortyment kamieniarzy z Brusna Starego tworzyły również liczne kamienne krzyże zwane figurami, rzeźby świętych, kapliczki, występujące powszechnie przy drogach i na rozstajach. Stawiano je w podzięce za odzyskane zdrowie, zniesienie pańszczyzny, w miejscach mordów i samobójstw, klęsk. Są to figury dziękczynne, pokutne, nagrobne (Kawałko 1995a).

Obok rusińskich krzyży nagrobnych w XVIII w. upowszechniły się żydowskie stele nagrobne. Większość jest zbiorowym dziełem kamieniarzy chrześcijańskich z Brusna i rzemieślników żydowskich – autorów hebrajskich napisów (Reinfuss 1989). W XIX w. ich zdobnictwo uległo znacznemu wzbogaceniu. Pojawiły się motywy lwów, ptaków, koron, dłoni w geście błogosławieństw, lichtarzy, związane z bogatą symboliką kultury żydowskiej (Mazur 2008).

Najstarsze z zachowanych nagrobków niemieckich pochodzą z lat 20. i 40. XIX w. (cmentarze w Bruśnie Nowym). Obok typowych krzyży występują wśród nich nagrobki w formie stel, z szerszym, trójkątnym lub półkolistym zwieńczeniem (Mazur 2008).

Powyższy opis potwierdza opinię, że kamienne dziedzictwo południowej części Roztocza jest świadectwem wielokulturowości tych terenów.

Pomimo dotkliwych zniszczeń stan zachowania kamieniarstwa bruśnieńskiego na początku XXI w. można ocenić jako zadowalający. W regionie przetrwało wiele budowli, rzeźb nagrobnych, krzyży, kapliczek i figur przydrożnych.

Charakterystyka ośrodka kamieniarskiego w Józefowie

Historia rozwoju ośrodka kamieniarskiego

Mówiąc o józefowskim ośrodku kamieniarskim, należy uwzględniać działalność kamieniarską w oparciu o złoża występujące na Roztoczu, z centrum w Józefowie (Kawałko 1995b). Jego powstanie i działalność są bardzo silnie związane z Ordynacją Zamojską.

Eksploatację mioceńskich piaskowców w lesie Trzęsina koło Szczebrzeszyna podjęto w 1594 r. na potrzeby budowy Zamościa. Trudności z pozyskiwaniem tej skały, wynikające ze sporów granicznych z Latyczyńskimi i Gorajskimi, które ciągnęły się przez przeszło 40 lat, zmusiły budowniczych majątku do zaprzestania wydobywania i poszukiwania nowych złóż. Dopiero w 1643 r. Jan II Zamojski uzyskał prawo wykupienia spornych działów – od tego momentu rozpoczęto eksploatację kamieniołomów na skalę przemysłową (Szczygieł 1980).

W połowie XVII w. zaczęto wydobywać mioceńskie wapienie i piaskowce z „góry na Niepryszu” (Szczygieł 1980). Po powstaniu Józefowa Ordynackiego uruchomiono kolejne kamieniołomy pracujące na potrzeby lityfundium, niektóre z nich pod koniec XVIII w. wydzierżawiono (Kawałko 1995b).

W wiekach XVIII i XIX, obok kamieniołomów józefowskich funkcjonowały kopalnie w Lipowcu, w okolicy Trzęsin, Frampola i Janowa Ordynackiego, w których wydobywano głównie piaskowce. W drugiej połowie XIX w. we wsi Senderki w dwóch kopalniach eksploatowano metodą podziemną mioceńskie piaskowce wapieniste, z których ciosano kamienie młyńskie. Ponadto piaskowce wydobywano w Lipowcu, zaś wapienie organodetrytyczne – w Smoryniu. Kamieniołomy pracowały także w Łaszczówce koło Tomaszowa Ordynackiego (eoceńskie piaskowce kwarcytyczne – piaskowce „batiatyckie”).

W okresie międzywojennym funkcjonowały kamieniołomy w Józefowie, Senderkach, Goraju, Majdanie Nепryskim, Pardysówce, Krasnobrodzie, Szopowem i w Lipowcu. Na przełomie lat 20. i 30. XX w. jedną z józefowskich kopalń eksploatował sejmik powiatowy w Biłgoraju (Kawałko 1995b). Po likwidacji Ordynacji Zamojskiej w 1944 r. zakłady należące do majątku upaństwowiono. W efekcie ogłoszenia reformy rolnej miejsca pozyskiwania kamienia położone na polach chłopskich stały się ich własnością.

W latach powojennych (po 1945 r.) nadal pozyskiwano miejscowe skały w Bliżowie, Krasnobrodzie i w Józefowie. Do lat 90. XX w. mioceńskie wapienie i piaskowce wydobywano w kamieniołomach: w Babiej Dolinie koło Józefowa, Ignatówce, Żelebsku, Szopowem, Pardysówce i w Tarnowoli (Kawałko 1995a). Aktualnie eksploatowane są prywatne łomy w Józefowie. Pochodzące z nich mioceńskie wapienie wykorzystywane są przeważnie do prac rzeźbiarskich.

Kamienne wytwory ośrodka józefowskiego były bardzo silnie związane z potrzebami i rozwojem Ordynacji Zamojskiej. Majątek w czasie największego rozkwitu gospodarczego i terytorialnego obejmował swoim zasięgiem ponad połowę powierzchni Roztocza (głównie część środkową i zachodnią) i właśnie tutaj powstawały wyroby związane z opisywanym ośrodkiem kamieniarskim.

Pierwszą znaczącą inwestycją, opartą na wykorzystaniu miejscowego surowca kamiennego, była budowa stolicy majątku – Zamościa – w XVI w. oraz modernizacja twierdzy zamojskiej pod koniec XVII stulecia. W pierwszej połowie XVIII w. do licznych inwestycji budowlanych prowadzonych przez Zamojskich pozyskiwano piaskowce w Trzęsinach. Wznoszono wówczas kościoł na wyspie w Zwierzyńcu oraz pałac w Klemensowie (Kawałko 1995b).

W roku 1725 lokowano Józefów. Wkrótce potem (1726–1728) rozpoczęto budowę obiektów „skarbowych” należących do Ordynacji. Były to m.in. ratusz oraz dom kamieniarza kierującego eksploatacją kamieniołomu (Ćwik 1992).

W wiekach XVI i XVII eksploatowano mioceńskie wapienie organodetrytyczne i piaskowce, głównie z kamieniołomów w Trzęsinach i w Józefowie. W XVIII w. w wydobywaniu i obróbkę tych skał zaangażowały się inne zakłady. Z funkcjonujących kamieniołomów pozyskiwano głównie surowiec budowlany dla potrzeb stale rozwijającej się sieci osadniczej. Ze skał pochodzących z roztoczańskich złóż robiono fundamenty, ściany, elementy konstrukcyjne, gzymsy i nadproża, portale, dekoracje rzeźbiarskie wewnątrz i na zewnątrz budynków. Z piaskowców o dużej twardości wyrabiano kamienie młyńskie, żarnowe i browarne (Kawałko 1995b).

Wzrost zapotrzebowania na miejscowe skały był związany z powstawaniem nowych miejscowości. W XVI w. lokowano Zamość. W granicach Roztocza założono wówczas Tomaszów oraz osady w Zwierzyńcu i Nowinach. Kilka nowych wsi lokowano w XVII stuleciu, były to m.in.: Tereszpol, Łasochy, Rybnica, Parary, Pasiaki (Stworzyński 1834, Bondyra 1993). Akcja osiedleńcza w Ordynacji została przerwana w XVII w. Rabunkowe najazdy tatarskie, wojny z II połowy XVII i początku XVIII w., pociągnęły za sobą dotkliwe straty w liczbie ludności oraz ogromne zniszczenia materialne (Bondyra 1993). Dopiero po wygaśnięciu konfliktów przystąpiono do ponownego zasiedlania niezamieszkanymi częściami majątku. W 1718 r. osadzono wieś Majdan Nepryski, na której gruntach lokowano Józefów. Już w połowie XVIII w. był on jednym z centrów dóbr Ordynacji. W 1754 r. do klucza, obok Józefowa, należały wsie: Nowiny, Majdan Sopocki, Majdan Nepryski, Pardysówka, Górniki, Długi Kąt, Ruda Sopocka – późniejsza Hamernia (Ćwik 1992). W zachodniej części Roztocza w granicach Ordynacji powstały Dzielce i Podborcze (w dobrach łatyczyńsko-gorajeckich) oraz Gilów i Gródki (we włości gorajsko-turobińskiej) (Stworzyński 1834). W pierwszej połowie XIX w. lokowano wieś Guciów (Skowronek 2005).

Dla potrzeb osadników w kolejnych stuleciach z miejscowych wapieni i piaskowców wznoszono zabudowania dworskie i wiejskie o charakterze mieszkalnym i gospodarczym, m.in.: domy, stodoły, stajnie, obory, piwnice, studnie, ogrodzenia lub ich fragmenty. W powstających i należących do Ordynacji miastach wznoszono budowle sakralne i świeckie. Wapienia józefowskiego używano m.in. do budowy gzymsów i facjat kościoła w Tarnogrodzie (1769–1770), dzwonnicy (1860 r.) oraz kościoła (1883–1886) w Józefowie. Również frampolscy mieszczaństwo dali wapień ze swoich pól na budynek dzwonnicy (1900 r.) (Kawałko 1995b). Z miejscowych skał (opoki górnokredowe) wzniesiono obiekty klasycystycznego zespołu szkolnego oraz ratusza w Szczebrzeszynie, ufundowane przez Ordynację

w pierwszej połowie XIX w. Pod koniec XIX w. z mioceńskich piaskowców wapnistych wybudowano budynki Zarządu Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu.

Oprócz akcji osadniczej, w drugiej połowie XVIII w., a zwłaszcza w wieku XIX, podjęto szereg działań w celu poprawy sytuacji w dziedzinie uprzemysłowienia. Na terenie majątku rozwijano kopalnictwo rud darniowych, hutnictwo, sukienictwo i inne gałęzie przemysłu. W roztoczańskiej części Ordynacji funkcjonowały liczne zakłady, dla których potrzeb w różny sposób wykorzystywano materiał skalny. Wznoszono z niego budynki, stanowił elementy urządzeń lub surowiec używany w produkcji. Hamernie, wykorzystujące żelazo pozyskiwane z rud darniowych, pracowały w Hamerni, Paarach i Zwierzyńcu. Od 1831 r. w Zwierzyńcu funkcjonowała gwoździarnia. Rozwijał się przemysł rolno-spożywczy. W 1775 r. górnicy z Lipowca dostarczyli 6 piaskowcowych kamieni do budowy młyna w Szczebrzeszynie (Kawałko 1995b). W 1857 r. na terenie Ordynacji znajdowało się 41 młynów i 3 wiatraki wykorzystujące 95 piaskowcowych kamieni młyńskich (Tabaka 1962, Bender 1969). We wszystkich kluczach majątku istniały gorzelnie lub browary. Do najbardziej znanych należał browar w Zwierzyńcu (Tabaka 1962), zbudowany z ciosanych piaskowców wapnistych. Od połowy XVIII w. czynna była w Hamerni papiernia, której budynek wzniesiono z ciosanych wapieni organodetrytycznych. We wsiach i miastach licznie występowały cegielnie, np. w Janowie Ordynackim i w Turobinie, w nawiązaniu do miększej warstwy lessu. Obok cegielni pracowały wapniarki, m.in. w Majdanie Nepryskim, stosujące wapienie mioceńskie. Wapno produkowano głównie na potrzeby własne Ordynacji, w niewielkim stopniu na zbył. Pod koniec XIX w. w obrębie majątku znajdowało się prawie 150 drobnych i średnich zakładów przemysłowych (Iskrzycki 1956). Jedną z większych budowli przemysłowych, wzniesioną z miejscowego surowca (opoki górnokredowe) na początku XX w., był młyn w Szczebrzeszynie. Wokół ośrodków przemysłowych powstawały „domy pracownicze”, ich przykłady przetrwały na przedmieściu Szczebrzeszyna i w Zwierzyńcu.

Budowle przemysłowe i mieszkalne w granicach latyfundium odznaczały się pewnymi cechami wspólnymi. Były one najczęściej wznoszone z miejscowych skał (górnokredowych i mioceńskich), z obramowaniem z czerwonej cegły. Taki typ budowli pochodzących z przełomu XIX i XX w. określano mianem „ordynackich” (Fornal 2001).

W latach 60. XX w. w oparciu o miejscowe skały wybudowano zaporę w Górecku Kościelnym. Wykorzystano naturalne wychodnie skał górnokredowych (opoki margliste santonu), które nadbudowano mioceńskimi wapieniami organodetrytycznymi, pochodzącymi z pobliskiego, nieczynnego obecnie, kamieniołomu na Górze Brzezińskiej (Brzezińska-Wójcik, Chabudziński 2011).

Aktualnie w ośrodku józefowskim nadal pozyskuje się surowiec skalny. Znajduje on zastosowanie w kamieniarskim artystycznym oraz jako materiał budowlany.

Wyroby józefowskiego ośrodka kamieniarskiego

Podobnie jak w ośrodku bruśnieńskim, tradycje kamieniarstwa artystycznego w Józefowie sięgają połowy XVIII w. Zapoczątkowali je dwaj bracia zwani Mazurami, którzy osiedlili się w Majdanie Nepryskim. Ich autorstwa na terenie Józefowa są rzeźby, m.in: św. Józefa (1762 r.), św. Dominika i Katarzyny Sieneńskiej (druga połowa XVIII w.), św. Łukasza (1800 r.) – przy targowicy i św. Jana Nepomucena (połowa XVIII w., na nowym postumencie z XIX w.) – przy ul. Kościuszki oraz sarkofag na grobie Tomasza Ćwierzewicza – na cmentarzu kościelnym. W tym czasie powstały również figury: św. Wincentego Ferreriusza w Krasnobrodzie (rzeźba na słupie, z 1779 r.), św. Jana Nepomucena i Matki Bożej Niepokalanie Poczętej na cmentarzu przykościelnym w Górecku Kościelnym (z XVIII w.), Matki Bożej Niepokalanie Poczętej na cmentarzu przy kościele św. Mikołaja w Szczebrzeszynie (z drugiej połowy XVIII w.) oraz św. Mikołaja w Brzezinach (z 1800 r.) (Kawałko 1995b).

O wzroście zainteresowania twórczością artystyczną zdecydowały, tak jak w przypadku Brusna Starego, wydarzenia historyczne. Na przełomie XVIII i XIX w., wraz z przenoszeniem cmentarzy poza granice zabudowy, pojawiła się potrzeba trwałego oznakowania grobów. Nagrobki kamienne, ze względu na wysoki koszt, były jeszcze nieliczne. Powstały wówczas: monumentalne krzyże, sarkofagi, złamane kolumny symbolizujące przerwane życie, urny i wazy na postumentach – na grobach zamożnego ziemiaństwa; słupy i obeliski upamiętniające bohaterów powstań i wojen napoleońskich; postumenty z krzyżami na grobach duchownych. W drugiej połowie XIX w., wraz z uwłaszczeniem chłopów (w Ordynacji Zamojskiej po 1864 r.) i pojawieniem się nowej grupy zamożnych gospodarzy, nastąpił szybki rozwój kamieniarki nagrobnej, największy od lat 80. tego stulecia. Wydany przez cara ukaz o tolerancji religijnej (1905 r.) spowodował ustawianie licznych figur przydrożnych. Drugie nasilenie fundowania figur i kapliczek miało miejsce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Na Roztoczu przetrwała duża liczba i różnorodność figur (słupowe, krzyżowe, pełne rzeźby, płyty poziome, stele i inne) (Kawałko 1995b, 2001).

Wytwarzane w XIX w. w ośrodku józefowskim nagrobki zmieniały się w czasie. Na początku tego stulecia równocześnie wykonywane były monumentalne, nawet kilkumetrowe krzyże (zarówno przy drogach, jak i na grobach) oraz krzyże, obeliski i urny na wyniosłych postumentach, np. w Majdanie Sopockim. Miały one najczęściej kształt prostopadłościanu, ale także walca. Inskrypcje zamieszczano początkowo na całej powierzchni cokołu, a następnie na tablicach wydzielonych płycinami. Pod koniec XIX w. pojawił się nowy typ nagrobka – krzyż umieszczony na postumencie (prostopadłościennym, w kształcie walca) i na nadstawie (prostopadłościennej, ostrosłupowej, w kształcie walca) jedno- lub dwupiętrowej. W postumentach i nadstawach występowały wnęki, gdzie umieszczano niewielkie rzeźby kamienne lub obrazki. Krzyże były proste, fazowane, stylizowane na drewniane, o ramionach zakończonych kulami bądź trójlistnie. Zdołyły je ryte ornamenty roślinne (wici palm i bluszczu, wieńce, rozetki, festony), ale też hostie, serca, krzyże, kotwice. Największe nasilenie występowania tego typu nagrobków

notuje się na przełomie XIX i XX w. Zanikł on niemal zupełnie po II wojnie światowej (Kawałko 1995b). Zasadniczą zmianą wprowadzoną w nagrobkach produkowanych w ośrodku józefowskim w XX w. była modyfikacja postumentów, które przybierały postać skałek, kopców kamieni, pni drzew (Kawałko 2001).

Bardzo rzadko wykonywano w Józefowie nagrobki figuralne. Pojawiły się one dopiero pod koniec XIX w. Były to figury Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej, figurki aniołków oraz rzeźby patronów zmarłych (np. św. Jana Nepomucena, Łukasza, Mateusza, Floriana, Antoniego, Michała, Bartłomieja) (Kawałko 2001).

W wiekach XIX i XX wykonywano również nagrobki w formie płyt poziomych. Były one ustawione bezpośrednio na ziemi oraz na podstawach prostych i katafalkowych. Dekorowano je płaskorzeźbionymi i rytymi krzyżami, rozetami, wieńcami, wiciami roślinnymi i czaszkami i pieszczelami. Występują na cmentarzach miejskich lub na grobach dziedziców i księży na cmentarzach wiejskich (Kawałko 2001).

Inną formą nagrobków produkowanych w Józefowie były stele. Są one typowe dla cmentarzy żydowskich. Najstarsze zachowane macewy pochodzą z początku XVIII w. (Szczepieszyn 1720). Należy jednakże przypuszczać, że wykonywano je znacznie wcześniej. Wytwarzali je zarówno Żydzi, jak i chrześcijanie, którzy często tylko przygotowywali płyty. Przed II wojną światową w Józefowie funkcjonowało kilka zakładów kamieniarskich produkujących takie nagrobki. Macewy z Józefowa trafiały głównie do Zwierzyńca, Szczepieszyna i Biłgoraja (Kawałko 1995b).

Na cmentarzach chrześcijańskich stele rozpowszechniły się w XX w. Początkowo były to płyty, na których stały krzyże. Z czasem krzyż przeniesiono obok prostokątnej steli. Od lat 60. XX w. zaczęto wytwarzać stele płaskorzeźbione. Stały się one najbardziej popularnym typem nagrobka (Kawałko 2001).

Aktualnie, oprócz nagrobków, w ośrodku józefowskim wykonuje się pomniki upamiętniające ważne wydarzenia, sporadycznie figury przydrożne, stacje drogi krzyżowej i różańcowej, herby miast, elementy ogrodzeń, architekturę ogrodową oraz kominki.

Możliwości wykorzystania dziedzictwa kamieniarskiego do rozwoju różnych form turystyki na Rostoczu

Zinwentaryzowane i przeanalizowane obiekty kamiennego dziedzictwa regionu potwierdzają tezę o jego dużej różnorodności, liczebności i względnie dobrym stanie zachowania. Dostępność i lokalizacja obiektów sprawiają, że mogą być one niemal natychmiast wykorzystane w ofercie turystycznej, ponieważ wiele spośród nich jest położonych bezpośrednio przy szlakach i ścieżkach turystycznych. Pomimo tego tylko nieliczne spośród nich włączane są w programy imprez turystycznych organizowanych na Rostoczu. Większą popularnością wśród organizatorów turystyki cieszą się obiekty związane z zachodnią i środkową częścią regionu.

Natomiast rzadko proponuje się grupom turystów oferty dotyczące zabytków kamiennego dziedzictwa na Roztoczu Rawskim. Pocięszające jest, że obiekty te stanowią przedmiot wypraw turystów indywidualnych, pasjonujących się materialnym wielokulturowym dziedzictwem pogranicza.

Zinventaryzowane elementy dziedzictwa kamieniarskiego można połączyć w następnące grupy tematyczne: obiekty sepulkralne, figury i krzyże przydrożne, budowle sakralne i świeckie (mieszkalne, użyteczności publicznej, przemysłowe) lub ich pozostałości.

Biorąc pod uwagę kryterium narodowościowe oraz przestrzenne, można je podzielić na obiekty związane z ludnością rusińską i niemiecką (charakterystyczne dla ośrodka bruśnieńskiego, występujące na Roztoczu Rawskim) oraz wytworzone z myślą o ludności polskiej i żydowskiej (w zachodniej i środkowej części regionu, w granicach dawnej Ordynacji Zamojskiej).

Mając na względzie opisywane dziedzictwo, istnieje wiele możliwości kreowania produktów turystycznych na Roztoczu w zakresie turystyki poznawczej.

W kontekście kształtowania tożsamości i formowania właściwych postaw turystów istotny jest walor **kulturowy** obiektów. W przypadku cmentarzy interesujące są m.in. formy artystyczne nagrobków, napisy na nagrobkach, narodowości wytwórców oraz miejsce występowania. Powyższe cechy, zróżnicowane w poszczególnych subregionach Roztocza, przypominają o wielokulturowości dawnego pogranicza.

Charakterystyczne budowle użyteczności publicznej, mieszkalne, przemysłowe, wzniesione w „stylu ordynackim” lub w wyniku fundacji właścicieli, przypominają bogatą historię Roztocza, związaną z działalnością i funkcjonowaniem jednego z największych majątków w kraju – Ordynacją Zamojską.

Powyższe walory zachowane w kamiennym dziedzictwie powinny zostać wyeksponowane w ofertach tematycznych z zakresu turystyki kulturowej.

Burzliwa historia tej części Polski, holokaust, wysiedlenia, zmiana przebiegu granic państwowych, które doprowadziły do ujednoczenia struktury narodowościowej tych terenów, zostały zachowane w postaci ruin nieistniejących współcześnie wsi i osad, cerkwisk i cmentarzy. Kamiennie zabytki Roztocza, najczęściej w formie nagrobków na miejscowych nekropoliach, świadczą o zamieszkującej tutaj w przeszłości ludności polskiej, rusińskiej, żydowskiej i niemieckiej. Stwarzają one podstawę rozwoju ofert w dziedzinie turystyki sentymentalnej (etnicznej). Powinny być skierowane do osób, które w wyniku zmian granic zostały przesiedlone na inne tereny, lub do osób przebywających na emigracji. Zakres programowy winien uwzględniać podróże do miejsc rodzinnych, dawnych miejsc zamieszkania, miejsc ważnych dla danego narodu czy społeczności.

Tradycje **przemysłowe** Roztocza, związane z lokalnymi zasobami, zostały utrwalone w postaci nielicznych zakładów (młyn w Szczebrzeszynie, browar w Zwierzyńcu) lub ich ruin (papierni w Hamerni). Mogą one stanowić interesujące uzupełnienie ofert krajoznawczych oraz tych odnoszących się do historii Ordynacji Zamojskiej.

Zachowane kamienne dziedzictwo ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego może być podstawą przygotowania ofert **edukacyjnych** o innym charakterze. Po-

stęp techniczny i automatyzacja pracy odsunęły w niepamięć tradycyjny zawód kamieniarza. Przygotowanie ekspozycji „żywego muzeum”, np. w Józefowie lub w Bruśnie, umożliwiłoby przybliżenie wielowiekowych tradycji rzemieślniczych Roztocza tej dziedzinie. Ułatwiłoby zdobycie wiedzy na temat właściwości materiałów, narzędzi i technik obróbki skał. Aktywne uczestnictwo w warsztatach umożliwiłoby nabycie praktycznych umiejętności wykorzystywanych w kamieniarstwie. Taka forma produktu pomogłaby odbiorcom pogłębić wiedzę w zakresie lokalnej historii, geografii, sztuki i estetyki.

Funkcja dydaktyczna jest ważna także w **geoturystyce**. Na Roztoczu rozwój oferty w zakresie tej formy turystyki stwarzają niektóre kamieniołomy, sztolnie górnicze i stanowiska dokumentacyjne. Przykładem stosunkowo nowego (od roku 2012) produktu jest Szlak Geoturystyczny Roztocza Środkowego (Brzezińska-Wójcik 2012), nawiązujący do tradycji kamieniarskich Józefowa.

Podsumowanie/wnioski

Rozwojowi kamieniarstwa na Roztoczu sprzyjała różnorodność zasobów skalnych. Początkowo stanowiły one surowiec do wytwarzania kamieni młyńskich, żarnowych i browarnych. Były wykorzystywane w budownictwie oraz w późniejszym okresie w działalności artystycznej. Na podstawie dających się wyodrębnić pewnych wspólnych cech wyrobów oraz ich przestrzennego rozmieszczenia można je pogrupować oraz przypisać do dwóch wiodących ośrodków kamieniarskich Roztocza – w Bruśnie Starym i w Józefowie. Cechy regionalnej odrębności wytwarzanych wyrobów kamieniarskich w poszczególnych ośrodkach są bardzo czytelne. Dotyczy to zarówno formy, jak i ornamentyki.

Odrębność podkreśla też zasięg występowania wytworów. W przypadku ośrodka bruśnieńskiego koncentrują się one głównie na Roztoczu Rawskim, natomiast ośrodek józefowski łączy zakłady kamieniarskie pracujące na rzecz Ordynacji Zamojskiej.

Różnice w sposobie zarządzania warsztatami kamieniarskimi, związane z ich właścicielami, decydowały w znacznym stopniu o ofercie wyrobów wspomnianych ośrodków. Z czasem w Bruśnie Starym zaczęło dominować kamieniarstwo artystyczne, natomiast w ośrodku józefowskim – równolegle pozyskiwano skały na potrzeby budownictwa oraz dla celów artystycznych.

Ośrodki bruśnieński i józefowski, oprócz cech regionalnej odrębności, różni ponadto fakt, że kamieniarstwo w Bruśnie Starym upadło wraz z końcem II wojny światowej, zaś ośrodek józefowski czynny jest do chwili obecnej, a nawet w ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania jego wyrobami (głównie kamieniarstwem artystycznym).

Zachowane na Roztoczu liczne obiekty kamiennego dziedzictwa, aktualnie niedoceniane przez organizatorów turystyki, stwarzają możliwości rozwoju nawaturskich w skali kraju ofert turystyki poznawczej. Mogą być one skierowane do szerokiego grona odbiorców, zainteresowanych produktami turystyki kulturowej, sentymentalnej, krajoznawczej, edukacyjnej oraz geoturystyki.

Literatura

- Bender R., 1969, *Reforma czynszowa w Ordynacji Zamojskiej*, rozprawa habilitacyjna, KUL, Lublin, s. 63–70.
- Bondyra W., 1993, *Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego*, Dzieje Zamojszczyzny, Lublin–Zamość.
- Brzezińska-Wójcik T., 2012, Produkty geoturystyczne w województwie lubelskim jako przykład działań innowacyjnych, poszerzających dotychczasową ofertę turystyczną regionu, [w:] D. Jegorow, A. Niedużak (red.), *Wpływ sektora B+R na wzrost polskiej konkurencyjności polskiej gospodarki poprzez rozwój innowacji*, t. 1, Wyd. CIVIS, Chełm, s. 127–148.
- Brzezińska-Wójcik T., Bartoszewski S., 2004, Roztocze jako region geograficzny, [w:] R. Dobrowolski, S. Terpiłowski (red.), *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, Wyd. UMCS, Lublin, s. 79–98.
- Brzezińska-Wójcik T., Chabudziński Ł., 2011, *Jezioro zaporowe i zaporę na rzece Szum w Górecku Kościelnym*, Karta Dokumentacyjna Geostanowiska, numer KDG: 2139 (<http://geopark.krei.pl/geopark/2139.pdf>).
- Buraczyński J., 1995, Regiony geomorfologiczne Roztocza, *Annales UMCS*, B, 48 (1993): 59–73.
- Buraczyński J., 2011, *Roztocze. Dzieje osadnictwa*, Wydawnictwo Akademickie WSSP, Lublin.
- Cieśliński S., 1998, Osady kredowe Roztocza Lubelskiego, [w:] Z. Krzowski, M. Harasimiuk, T. Brzezińska-Wójcik, Z. Michalczyk, J. Rzechowski, J. Superson (red.), *Budowa geologiczna Roztocza (100-lecie badań polskich geologów)*, Przewodnik LXIX Zjazdu Naukowego Polskiego Towarzystwa Geologicznego, Krasnobród, 23–26 IX 1998, s. 47–50.
- Ćwik W., 1992, *Dzieje Józefowa*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów.
- Dz.U.76.32.190, *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji* (<http://szacunek.dlalodzi.info/wp-content/uploads/konwencja-onz-w-sprawie-ochrony-awiatowego-dziedzictwa-kulturalnego-i-naturalnego.pdf>).
- Fornal M., 2001, *Krajobraz kulturowy Roztocza, na wybranych przykładach*, *Roztoczańskie Spotkania*, 3: 170–182.
- Gajewski Z., 1960, Surowce skalne między Werchratą a Hutą Różaniecką, *Przegląd Geologiczny*, 8(4): 191–200.
- Gajerski S.F., 1969, Materiały źródłowe dotyczące historii bruśnieńskiego ośrodka kamieniarskiego okresu gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, *Polska Sztuka Ludowa*, XXIII, 3/4: 219–227.
- Iskrzycki A., 1956, *Dzieje Zamościa i południowej Lubelszczyzny*, Muzeum Lubelskie, Lublin.
- Jawor G., 2000, *Osady prawa włoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Jawor G., Szczygieł R., 2004, Pogranicze Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych, [w:] H. Maruszczak, Z. Michalczyk, (red.), *Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 61–73.
- Jędrusiak T., 2011, Dziedzictwo kulturowe jako markowy produkt turystyczny regionu, [w:] J. Wylęzałek, D. Orłowski (red.), *Dziedzictwo kulturowe Polski i jego znaczenie w turystyce*, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Warszawa, s. 32–33.
- Kawałko D., 1995a, Bruśnieński ośrodek kamieniarski, *Zamojski Kwartalnik Kulturalny*, 3(45): 5–8.

- Kawałko D., 1995b, Józefowski ośrodek kamieniarski, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny*, Materiały ogólnopolskiej sesji popularnonaukowej w Zamościu 22–24 IX 1995 r., Zamość.
- Kawałko D., 2001, Kamieniarstwo na Roztoczu – próba porównania ośrodków bruśnieńskiego i józefowskiego, [w:] A. Jarosz, A. Michałowski (red.), *Roztocze – problemy ochrony środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. II, Lubaczów, s. 315–323.
- Lew S., 1967, Ludowy ośrodek kamieniarski w Bruśnie pow. Lubaczów, *Rocznik Przemyski*, XI: 193–225.
- Maruszczak H., Wilgat T., 1956, Rzeźba strefy krawędziowej Roztocza Środkowego, *Annales UMCS*, B, 10: 1–109.
- Mazur J., 2008, Kresowe dziedzictwo. Kamieniarstwo bruśnieńskie, *Muzeum Kresów w Lubaczowie*, Lubaczów, 12: 1–133.
- Musiał T., 1987a, Miocen Roztocza (Polska południowo-wschodnia), *Biuletyn Geologiczny Uniwersytetu Warszawskiego*, 31: 1–149.
- Musiał T., 1987b, Litologia i właściwości surowcowe wapieni miocenu Roztocza, *Rozpr. Uniwersytetu Warszawskiego*, 265: 1–187.
- Prentice R.C., 1993, *Tourism and Heritage Attractions*, Routledge, London.
- Pruszyński J., 2001, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1 i 2, Wolter Kluwer Polska Sp. z o.o., Kraków.
- Reinfuss R., 1989, *Ludowa rzeźba kamienna w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN, Instytut Sztuki, Wrocław, s. 82–87.
- Skowronek E., 2003, Zarys rozwoju osadnictwa na Roztoczu Rawskim, *Annales UMCS*, B, 57, 10 (2002): 179–192.
- Skowronek E., 2005, Wpływ działalności gospodarczej Ordynacji Zamojskiej na kształt dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego Zamojszczyzny, [w:] E. Skowronek (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesny dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 19–37.
- Skowronek E., Furtak T., 2009, Determinants of Change in the Landscape of the Polish-Ukrainian Borderland as Exemplified by Rawa Roztocze, *Journal of Borderlands Studies*, 24(2): 106–125.
- Skowronek E., Krukowska R., Świeca A., 2003, Transformations of cultural landscape: the case of the Polish-Ukrainian borderland, [w:] H. Palang, G.L.A. Fry (red.), *Monographs in Landscape Ecology: Landscape Interfaces, Cultural Heritage in Changing Landscapes*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht Harbound, s. 71–91.
- Stworzyński M., 1834, *Opisanie Statystyczno-Historyczne Dóbr Ordynacji Zamojskiej*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, Rękopis (Mps – Zbiory APL W Lublinie).
- Szczygieł R., 1980, Ruch budowlany w Zamościu w XVII w., [w:] J. Kowalczyk (red.), *Zamość miasto idealne. Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin, s. 103–114.
- Tabaka Z., 1962, Przemysł spożywczy Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne*, 9: 121–139.
- Wolski K., 1966, Z badań nad kamieniarstwem ludowym na Roztoczu, *Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, 1: 113–127.
- Zeidler K., 2007, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wolter Kluwer Polska Sp. z o.o., Warszawa–Kraków, s. 28–29.

Summary

The possibility of using heritage stonework centers of the Roztocze region in tourism

The aim of the paper is to present of stonework objects, prepared in the past in two leading centers in Roztocze region. The paper is concerned with the history and characteristics of the masonry workshop in Brusno Stare and in Józefów. Their products, mainly tombstones, statues and roadside shrines and buildings elements for various purposes (industrial, religious, residential), are an important material cultural heritage. Stone products of this two centers are little known. Insufficient is their perception of and promotion by the tourism organizers in the region. In order to present of unique stonework products of Roztocze region has been taken an inventory of the terrain as well as has been analyzed of different data sources. The result of the research is to provide a variety of stone heritage and the indication of the possibility of its use in the Roztocze tourist offer.

Key words: tourism, masonry, Brusno Stare, Józefów, Roztocze region

Teresa Brzezińska-Wójcik, Ewa Skowronek
Zakład Geografii Regionalnej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
e-mail: tbrzezin@poczta.umcs.lublin.pl

Piotr Kondraciuk
Muzeum Zamojskie w Zamościu

Małgorzata Durydiwka

Funkcja turystyczna obszarów wiejskich w Polsce w badaniach geograficznych

Kwestia funkcji turystycznej jednostek przestrzennych stanowi ważny przedmiot badań w geografii turystyki. Znaczenie tych badań polega przede wszystkim na wyznaczeniu obszarów o funkcji turystycznej, a więc tych jednostek przestrzennych, w których turystyka stanowi istotną formę działalności gospodarczej. Ponadto tego typu badania pozwalają na określenie roli, jaką turystyka pełni na tych obszarach, a także cech funkcji turystycznej. W ostatnich latach w badaniach geograficznych sporo uwagi poświęcano obszarom wiejskim w kontekście ich wielofunkcyjnego rozwoju. W niniejszym tekście – na podstawie analizy literatury przedmiotu – zaprezentowano krótką charakterystykę badań funkcji turystycznej obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu metodycznym, przestrzennym i przedmiotowym.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, funkcja turystyczna, badania geograficzne

Wprowadzenie

Obszary wiejskie stanowią ważny przedmiot w badaniach geograficznych. Szczególnie duży dorobek w tej dziedzinie ma geografia polska, choć – podobnie jak w literaturze światowej – nie wypracowano jednej obowiązującej definicji obszarów wiejskich. Bański (2006), analizując dotychczasowe próby zdefiniowania tych obszarów, wyróżnił kilka ich cech, które są akcentowane w poszczególnych definicjach. Należą do nich: specyficzny, otwarty krajobraz, stosunkowo niska gęstość zaludnienia, przewaga ludności związanej z gospodarką rolną lub leśną, ekstensywne użytkowanie ziemi, rzadka zabudowa i rozproszone osadnictwo, tradycyjny styl życia (bliski naturze), przekonanie większości mieszkańców o zamieszkiwaniu na wsi. Tymczasem w badaniach geograficznych obszary wiejskie powinny być identyfikowane na podstawie cech obiektywnych i mierzalnych, a nie wszystkie z wymienionych powyżej cech mają taki charakter (Bański 2006). Dlatego też w badaniach geograficznych obszary wiejskie w Polsce są – zgodnie z definicją GUS – rozumiane jako wszystkie tereny znajdujące się poza granicami administracyjnymi miast (http://old.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-3880.htm). Można więc przypuszczać, że częstość stosowania tej definicji wynika przede wszystkim z przesłanek o charakterze pragmatycznym. Badania geograficzne, zwłaszcza prowadzone w dużej liczbie jednostek prze-

strzennych, muszą się bowiem opierać na dostępnej bazie danych statystycznych, których dostarcza głównie GUS.

Wśród licznych badań dotyczących obszarów wiejskich szczególne znaczenie mają te poświęcone rozwojowi różnych funkcji społeczno-gospodarczych. Podstawowym warunkiem rozwoju obszarów wiejskich jest bowiem „wzrost ich różnorodności, przede wszystkim poprzez wzbogacenie struktury funkcji społeczno-gospodarczych”, a „wielofunkcyjność obszarów wiejskich jest współcześnie naczelnym postulatem w planach zagospodarowania przestrzennego, strategiach rozwoju, studiach i ekspertyzach dotyczących wsi” (Bański 2004: 9).

Jedną z funkcji społeczno-gospodarczych, którym przypisuje się istotną rolę w wielofunkcyjnym rozwoju wsi niektórych regionów, jest turystyka. Dlatego też analiza funkcji turystycznej jednostek przestrzennych – rozumianej jako działalność społeczno-gospodarcza pełniona przez określony obszar i jego mieszkańców i skierowana na obsługę ruchu turystycznego – jest jednym z częściej podejmowanych zagadnień badawczych w polskiej geografii turystyki (Kurek, Mika 2007, Włodarczyk 2009).

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie – zarówno w ujęciu metodycznym, przestrzennym, jak i przedmiotowym – badań dotyczących funkcji turystycznej obszarów wiejskich w Polsce.

Badania funkcji turystycznej obszarów wiejskich w ujęciu metodycznym

W badaniach funkcji turystycznej obszarów wiejskich w Polsce można zaobserwować różne podejścia metodologiczne, które są niejako odzwierciedleniem ogólnych trendów panujących w geografii turystyki czy szerzej – w geografii społeczno-ekonomicznej. Przy czym wyraźnie dominują opracowania nawiązujące do podejścia neopozytywistycznego. Funkcja turystyczna jest w nich określana poprzez analizę różnych mierników, zwykle opartych na: wielkości bazy noclegowej, rozmiarach ruchu turystycznego, wielkości zatrudnienia w usługach turystycznych, wielkości dochodów uzyskiwanych z turystyki bądź na sposobach użytkowania terenu i występowaniu walorów turystycznych (Durydiwka 2012).

Dokładna analiza opracowań dotyczących funkcji turystycznej na obszarach wiejskich pozwala na stwierdzenie, że ruch turystyczny i zagospodarowanie turystyczne należą do najczęściej stosowanych mierników funkcji turystycznej w badaniach geograficznych (Wiluś 1997, Durydiwka 2012). Dowodzą tego m.in. opracowania: Wysockiej (1975), Drzewieckiego (1980), Jackowskiego (1981), Matczaka i Suliborskiego (1984), Hegarty i Przezbórskiej (2005), Faracika (2006), Derek (2008), Durydiwki (2012) i szereg innych. Z jednej strony wynika to zapewne z najlepszej dostępności tego typu informacji statystycznych, z drugiej zaś – jest nawiązaniem do klasycznych mierników funkcji turystycznej, tj. miernika Baretje i Deferta oraz miernika Schneidera.

Znacznie rzadziej w badaniu funkcji turystycznej obszarów wiejskich w Polsce wykorzystywane są mierniki o charakterze *stricte* ekonomicznym, takie jak np. udział zatrudnienia w usługach turystycznych czy udział dochodów uzyskiwanych z usług turystycznych, co w dużym stopniu jest wynikiem braku pełnych danych tego typu.

Zdaniem Drzewieckiego (1980), zakres problemów, które należałoby uwzględnić przy określaniu funkcji turystycznej na obszarach wiejskich, można sprowadzić do dwóch grup tematycznych: rozwój jednostek osadniczych oraz rozwój gospodarstw domowych (modernizacja, inwestycje budowlane, dochody). Dlatego też cytowany autor – w badaniach roli turystyki w rozwoju ekonomicznym wsi położonych w Borach Tucholskich – przemiany wsi jako jednostki osadniczej analizował metodami opisowymi, zaś zmiany poszczególnych gospodarstw domowych były analizowane przy użyciu technik matematyczno-statystycznych.

Analiza opracowań dotyczących funkcji turystycznej obszarów wiejskich pozwala na stwierdzenie, że nadal brakuje jednoznacznie sprecyzowanych kryteriów pozwalających wystarczająco ściśle określić tę funkcję w poszczególnych jednostkach przestrzennych (Fischbach 1989). Dlatego wśród opracowań dotyczących funkcji turystycznej obszarów wiejskich szczególne znaczenie mają próby synte-

Tabela 1. Mierniki funkcji turystycznej obszarów wiejskich stosowane przez wybranych autorów

Nazwisko autora opracowania	Mierniki oparte na:						
	zagospodarowaniu turystycznym	ruchu turystycznym	zatrudnieniu w turystyce	dochodach z turystyki	sposobach użytkowania terenu	walorach turystycznych	dostępności komunikacyjnej
Wysocka (1975)	X						
Drzewiecki (1980)	X						
Jackowski (1981)	X	X	X			X	
Matczak, Suliborski (1984)	X	X			X	X	
Warszyńska (1985)	X	X					
Wiluś (1997)	X	X				X	X
Swianiewicz (1989)				X			
Derek (2005)				X			
Faracik (2006)	X	X					
Derek (2008)	X	X				X	
Durydiwka (2012)	X	X					

Źródło: opracowanie własne.

tyzacji obrazu jej przestrzennego zróżnicowania, zwłaszcza w wymiarze regionalnym i ponadregionalnym.

Próby syntezy obrazu przestrzennego zróżnicowania funkcji turystycznej na obszarach wiejskich są dokonywane poprzez typologię funkcjonalną obszarów wiejskich (np. Jackowski 1981, Stola 1993, Bański, Stola 2002, Faracik 2006) lub poprzez wyznaczanie jej syntetycznego miernika (np. Durydiwka 2006, 2008, 2012, Derek 2007a, 2008).

W polskiej literaturze geograficznej szczególną rolę w rozwoju badań funkcji gospodarczych obszarów wiejskich odgrywają opracowania Stoli (1987, 1993) oraz Bańskiego i Stoli (2002), mające charakter porównawczy dla okresu 1988–2000. Na podstawie dominacji lub współdominacji wiodących funkcji gospodarczych wyróżniono określone typy (klasy) funkcjonalne obszarów wiejskich. Funkcja turystyczna jest więc w tych opracowaniach zaprezentowana na tle innych funkcji gospodarczych gmin. I tak na przykład podstawę klasyfikacji funkcjonalnej zaproponowanej przez Bańskiego i Stole (2002) stanowiło 9 cech diagnostycznych (tab. 2), przy czym – ze względu na zmiany w sposobie gromadzenia danych przez GUS oraz zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich – niektóre cechy z zestawu dla 1988 r. musiały zostać zastąpione innymi dla 2000 r. Przy doborze zestawu cech diagnostycznych wzięto zatem „pod uwagę warunek realności opracowania ich mierników (dostępność metodyczna i statystyczna)” (Bański, Stola 2002, 60). W warstwie metodycznej opracowanie Bańskiego i Stoli (2002) nawiązuje do poprzednich opracowań Stoli (1987, 1993), tzn. „opisane znormalizowanymi miernikami poszczególne funkcje w każdej z gmin, jako układ zmiennych, były podstawą ich porównywania z układem zmiennych reprezentujących określone wcześniej typy – modele funkcjonalne gmin” (Bański, Stola 2002: 60).

Tabela 2. Cechy diagnostyczne dla klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich według Bańskiego i Stoli (2002)

1988	2000
Udział użytków rolnych (%)	
Udział użytków rolnych uspołecznionych (%)	Udział użytków rolnych we władaniu gospodarstw o powierzchni powyżej 100 ha*
Zatrudnieni w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych	
Produkcja towarowa (%)	Udział gospodarstw produkujących na rynek (%)
Stopień lesistości (%)	
Liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na 1 km ²	
Udział ludności pozarolniczej (%)	Udział pracujących poza rolnictwem (%)
Zatrudnienie w przemyśle i budownictwie (%)	
Liczba wyjeżdżających do pracy na 1000 mieszkańców	Liczba podmiotów pozarolniczych na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym

*Cecha uwzględniona tylko w opisie przestrzennego rozmieszczenia wyróżnionych klas funkcjonalnych ze względu na brak danych w skali gmin.

Źródło: Durydiwka (2012: 29).

W rezultacie wyróżniono 15 kategorii funkcjonalnych dla 1988 r. i 10 – dla 2000 r., wśród których – dla obu badanych lat – wyznaczono 2 klasy funkcjonalne o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych (gminy o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowej z udziałem rolnictwa i leśnictwa oraz gminy o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowej z udziałem funkcji pozarolniczych).

Badania Stoli (1993) oraz Bańskiego i Stoli (2002) nawiązują w warstwie koncepcyjnej do badań funkcji turystycznej miejscowości województwa nowosądeckiego prowadzonych przez Jackowskiego (1981). Autor na podstawie 20 cech (tab. 3) wyznaczył 6 typów funkcjonalnych miejscowości województwa nowosądeckiego: rolnicze, rolniczo-usługowe, rolniczo-turystyczne, rolniczo-usługowo-turystyczne, miasta wielofunkcyjne i miasta uzdrowiskowo-turystyczne. Następnie, analizując 192 jednostki osadnicze (w tym 178 wsi), które zostały na podstawie powyższej klasyfikacji uznane za turystyczne, w oparciu o 18 cech (tab. 3) i przy wykorzystaniu analizy czynnikowej, wyznaczył główne czynniki rozwoju funkcji turystycznej. Na ich podstawie, wykorzystując metodę Rodionowa, wydzielił z kolei 7 typów funkcjonalnych miejscowości turystycznych województwa nowosądeckiego:

- I. miejscowości o funkcjach złożonych,
- II. miejscowości o zaznaczającej się funkcji turystycznej,
- III. miejscowości o słabo rozwiniętej funkcji turystycznej,
- IV. miejscowości o średnio rozwiniętej funkcji turystycznej,
- V. miejscowości usługowo-administracyjne wraz z funkcją turystyczną,
- VI. miejscowości o rozwiniętej funkcji turystycznej,
- VII. miejscowości o wyspecjalizowanej funkcji uzdrowiskowo-turystycznej.

Warto dodać, że wyniki opracowania Jackowskiego (1981) stały się podstawą koncepcji struktury funkcjonalnej turystycznej sieci osadniczej w Karpatach Polskich.

Również Szwichtenberg (2006) analizował funkcję turystyczną na tle innych funkcji gospodarczych, przy czym autor zastosował metodę jakościową. Podstawę badań stanowiły wywiady z wójtami, burmistrzami i osobami odpowiedzialnymi za działalność w zakresie gospodarki turystycznej w analizowanych gminach nadmorskich, zaś określenie hierarchii ważności funkcji gospodarczych, w tym funkcji turystycznej, uzyskano przy użyciu metody bonitacji punktowej.

Z kolei Faracik (2006) przedstawił typologię przestrzenną gmin strefy podmiejskiej Krakowa ze względu na strukturę funkcji turystycznej, a dla celów tejże typologii przyjął następujące cechy diagnostyczne:

- A) wskaźnik liczby miejsc noclegowych przypadających na 100 mieszkańców, opisujący miejsce turystyki w strukturze funkcjonalnej gmin z punktu widzenia rozwoju bazy noclegowej;
- B) wskaźnik liczby drugich domów na 100 mieszkańców stałych, świadczący o rozwoju funkcji letniskowej;
- C) rozmiary jednodniowego ruchu turystycznego, nierejestrowanego w bazie noclegowej.

Analiza uzyskanych wskaźników dla poszczególnych cech pozwoliła na przyjęcie 8 kryteriów opisujących strukturę funkcji turystycznej badanych gmin (tab. 4).

Tabela 3. Cechy diagnostyczne dla klasyfikacji funkcjonalnej jednostek osadniczych woj. nowosądeckiego

Cechy diagnostyczne dla klasyfikacji funkcjonalnej jednostek osadniczych	Cechy służące do określenia głównych czynników rozwoju funkcji turystycznej
Ludność utrzymująca się ze źródeł pozarolniczych (% ogółu ludności)	
Powierzchnia użytków rolnych (% powierzchni ogólnej)	Współczynnik atrakcyjności turystycznej środowiska przyrodniczego
Powierzchnia lasów (% powierzchni ogólnej)	Tereny rekreacyjne (% powierzchni ogólnej)
Pogłowie bydła na 100 ha użytków rolnych w gospodarstwach indywidualnych	–
Izby na 100 mieszkańców	
Powierzchnia użytkowa mieszkań (m ² na 1 osobę)	Sprzedż uspołecznionych usług bytowych (zł na 1 mieszkańca)
Liczba ludności na jeden punkt sprzedaży detalicznej	Sprzedż w uspołecznionym handlu detalicznym (zł na 1 mieszkańca)
Liczba ludności na jeden sklep	
Powierzchnia sklepów (m ² na 1000 mieszkańców)	Sprzedż w uspołecznionej bazie gastronomicznej (zł na 1 mieszkańca)
Zakłady gastronomiczne (liczba miejsc na 100 mieszkańców)	
Baza noclegowa (liczba łóżek na 100 mieszkańców)	
Liczba ludności na jeden zakład usługowy	
Drogi o nawierzchni twardej (w km na km ²)	
Uczniowie szkół ponadpodstawowych na 1000 mieszkańców	Kioski „Ruchu” (liczba ludności na jeden kiosk)
Miejsca w kinach stałych na 1000 mieszkańców	Wyciągi turystyczne (liczba ludności na jeden wyciąg)
Liczba ludności na jedną bibliotekę publiczną	Przystanki PKS i PKP (liczba ludności na jeden przystanek)
Liczba ludności na jedną placówkę pocztową	Kursy autobusowe (kursy na 100 mieszkańców)
Abonenci telefoniczni ogółem na 1000 mieszkańców	Kursy kolejowe (kursy na 100 mieszkańców)
Abonenci telefoniczni prywatni na 1000 mieszkańców	Turyści korzystający z noclegów (turyści na 100 mieszkańców)
Liczba ludności na jeden ośrodek zdrowia	–

Źródło: opracowanie na podstawie Jackowski (1981).

Tabela 4. Cechy diagnostyczne oraz kryteria typologii gmin strefy podmiejskiej Krakowa według struktury funkcji turystycznej

Miejsce turystyki w strukturze funkcjonalnej gminy ze względu na bazę noclegową		Stopień rozwoju funkcji letniskowej związany z „drugimi domami”		Wielkość jednodniowego ruchu turystycznego	
Wskaźnik (liczba miejsc noclegowych na 100 mieszkańców)	Symbol	Wskaźnik (liczba drugich domów na 100 mieszkańców)	Symbol	Wartość bonitacyjna	Symbol
0,78–6,25	A1	> 10	B1	3	C1
< 0,78	A2	0–10	B2	2	C2
		0	B3	1	C3

Źródło: Faracik (2006: 97).

Jak podaje autor, „procedura typizacji polegała na kombinacji wyróżnionych cech i ich kategorii (na podstawie przyjętych kryteriów – przyp. M.D.) dla poszczególnych gmin. Po uwzględnieniu wszystkich możliwych kombinacji okazało się, że z osiemnastu typów gmin ze względu na strukturę funkcji turystycznej założonych teoretycznie, potwierdzenie na badanym obszarze znajduje dziewięć typów” (Faracik 2006: 96).

Z kolei Derek (2008) i Durydiwka (2005, 2006, 2007, 2012) podjęły próby przedstawienia przestrzennego zróżnicowania rozwoju funkcji turystycznej w skali całej Polski. Derek (2008) przyjęła, że na funkcję turystyczną składają się 3 komponenty: walory turystyczne, zagospodarowanie turystyczne i cechy ruchu

Tabela 5. Typy gmin strefy podmiejskiej Krakowa ze względu na strukturę funkcji turystycznej

Typ	Kombinacja kryteriów (symbole)	Gminy
I	A1, B1, C1	Myślenice
II	A1, B1, C2	Kłaj, Pcim, Alwernia
III	A1, B1, C3	Wiśniowa, Raciechowice
IV	A1, B2, C1	Krzeszowice, Kalwaria Zebrzydowska, Wieliczka, Skała, Sułoszowa
V	A1, B2, C2	Dobczyce, Jerzmanowice-Przegonia, Lanckorona, Czernichów, Gdów, Wielka Wieś, Niepołomice
VI	A1, B2, C3	Brzeźnica, Mogiłany, Zielonki
VII	A2, B2, C1	Liszki, Zabierzów
VIII	A2, B2, C2	Biskupice, Iwanowice, Kocmyrzów-Luborzyca, Michałowice, Siepraw, Skawina, Sułkowiec, Świątniki Górne
IX	A2, B2, C3	Igołomia-Wawrzeńczyce, Trzyciąż, Gołcza, Koniusza, Proszowice, Radziemice, Słomniki

Źródło: opracowanie własne na podstawie Faracik (2006: 96–99).

turystycznego. W oparciu o 8 cech reprezentujących te komponenty (tab. 6), przy zastosowaniu wielowymiarowej analizy statystycznej, skonstruowała syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju funkcji turystycznej, w którym każdy z 3 wymienionych komponentów ma takie samo znaczenie (taką samą wagę).

Durydiwka (2005, 2006, 2007), badając poziom rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w skali całego kraju, zastosowała metodę hierarchicznej analizy skupień, biorąc pod uwagę od 4 do 7 zmiennych (tab. 7), czego efektem było wyznaczenie od 4 do 6 poziomów rozwoju funkcji turystycznej.

Tabela 6. Cechy (zmiennie) składające się na wskaźnik poziomu rozwoju funkcji turystycznej w badaniach Derek (2008)

Cecha	Elementy wskaźnika i wagi	Zmienna	Źródło danych	Rok
Walory turystyczne	Walory przyrodnicze (½)	% obszarów chronionych w powierzchni gminy	GUS	2004
		% lasów	GUS	2004
	Walory antropogeniczne (½)	Liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków w gminie w przeliczeniu na powierzchnię	KOBiDZ	poł. 2005
Zagospodarowanie turystyczne	Miejsca noclegowe (½)	Liczba miejsc noclegowych per capita	GUS Departament Turystyki	2004 2005
		Branża turystyczna w gminie (½)	% osób zatrudnionych w sekcji H w systemie REGON	Spis Powszechny
		% firm zarejestrowanych w sekcji H w systemie REGON	GUS	2004
Ruch turystyczny	½	Liczba osób korzystających z noclegów per capita	GUS	2004
	½	Liczba udzielonych noclegów per capita	GUS	2004

Źródło: Derek (2008, 63).

Tabela 7. Zmienne określające poziom rozwoju funkcji turystycznej w badaniach Durydiwki

Wyszczególnienie	2005	2006	2007
	Zmienne		
Walory turystyczne	–	–	Udział powierzchni lasów (%)
	–	–	Udział powierzchni obszarów chronionych (%)
Baza noclegowa	Liczba miejsc noclegowych na 1000 mieszkańców	Przeciętna wielkość obiektu noclegowego (liczba miejsc noclegowych na 1 obiekt) Udział miejsc noclegowych całorocznych (%)	
Ruch turystyczny	Korzystający z noclegów na 1000 mieszkańców Średni czas pobytów turystycznych		
Aktywność ekonomiczna społeczności lokalnych	Liczba firm sekcji G i H zarejestrowanych w systemie REGON na 1000 mieszkańców		
Liczba wyznaczonych poziomów rozwoju funkcji turystycznej	4	6	5

Źródło: Durydiwka (2012: 65).

W kolejnych badaniach cytowana autorka w celu kwantyfikacji funkcji turystycznej zastosowała miernik syntetyczny (F_t) według procedury Ziioły (1973):

$$F_t = \frac{\sum_{j=1}^m x'_{kj}}{m}$$

gdzie:

x'_{kj} – znormalizowany j-ty miernik empiryczny k-tej jednostki przestrzennej,

$\sum_{j=1}^m x'_{kj}$ – suma mierników znormalizowanych w k-tej jednostce przestrzennej,

m – liczba mierników znormalizowanych.

Jednocześnie – ze względów metodycznych – autorka ograniczyła liczbę branych pod uwagę zmiennych do dwóch: liczba turystów korzystających z noclegów (x_1) oraz liczba firm zarejestrowanych w systemie REGON w sekcji H (x_2). Na podstawie wartości syntetycznego miernika F_t wyznaczonych zostało 5 poziomów (klas) rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich, przy czym przy wyznaczaniu granic przedziałów klasowych uwzględniono wartości średniej arytmetycznej i odchylenia standardowego (Durydiwka (2012)).

Warto też dodać, że dzięki określeniu procentowego udziału poszczególnych mierników (cech) znormalizowanych w ogólnej wartości miernika syntetycz-

Tabela 8. Typy obszarów wiejskich według relacji między udziałami procentowymi mierników znormalizowanych w ogólnej wartości miernika syntetycznego

Typ obszaru wiejskiego	Udział cechy	
	x_1	x_2
0	0	0
A	$\langle 0,0; 25,0 \rangle$	$(75,0; 100,0)$
B	$\langle 25,0; 50,0 \rangle$	$(50,0; 75,0)$
C	$\langle 50,0; 75,0 \rangle$	$(25,0; 50,0)$
D	$\langle 75,0; 100,0 \rangle$	$(0,0; 25,0)$

Źródło: opracowanie własne na podstawie Durydiwka (2012).

nego (F_i) dla każdej jednostki przestrzennej uzyskano informacje, która z cech wyjściowych (x_1 czy x_2) i w jakim stopniu determinuje wielkość tego miernika. Umożliwiło to stworzenie swego rodzaju typologii obszarów wiejskich w Polsce według funkcji turystycznej. Wyróżniono bowiem 5 typów gmin (tab. 8) w zależności od relacji między udziałami procentowymi cech znormalizowanych, przy czym w 4 z nich funkcja turystyczna została zdefiniowana, czyli przynajmniej jedna wartość jednego z dwóch mierników empirycznych jest większa od zera (Durydiwka 2012).

Badania funkcji turystycznej obszarów wiejskich w ujęciu przestrzennym

W badaniach funkcji turystycznej obszarów wiejskich za podstawową jednostkę odniesienia autorzy przyjmują wieś w znaczeniu miejscowości (np. Drzewiecki 1980, Jackowski 1981, Dziegieć 1988, 1990, 1991, Kurek 1987, Śliwa 2007), gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej (np. Stola 1993, Bański, Stola 2002, Faracik 2006, Derek 2007a, 2008) bądź obszaru wiejskiego w ujęciu administracyjnym, tzn. gminy wiejskiej i obszarów wiejskich wydzielonych z gmin miejsko-wiejskich (np. Durydiwka 2005, 2006, 2008, 2012).

Należy również zgodzić się z opinią Derek (2008), że badania te w znacznej części mają charakter „wycinkowy”, ograniczając się co najwyżej do poziomu regionalnego. Wiele prac ma wręcz charakter opracowań typu *case studies*. Są to z reguły bardzo szczegółowe opracowania, poparte wieloletnimi badaniami terenowymi, jak chociażby opracowania Dziegieć dotyczące miejscowości Chałupy i Kuźnica (1988) oraz Cisna i Wołkowyja (1990), Kurka (1987) dotyczące Białki Tatrzańskiej, Guzika (2003) dotyczące Białki i Bukowiny Tatrzańskiej czy Śliwy (2007) dotyczące gminy Cisna. Powstały też opracowania przedstawiające zróżnicowanie funkcji turystycznej w skali regionu (województwa), zarówno w starym, jak i obecnym podziale administracyjnym. Przykładem takich opracowań są m.in.: praca Jackowskiego (1981), prezentująca zróżnicowanie funkcjonalne miejscowości turystycznych dawnego województwa nowosądeckiego; praca Hegarty i Przezbórskiej (2005) na temat obszarów wiejskich województwa

wielkopolskiego czy prace Durydiwki poświęcone funkcji turystycznej obszarów wiejskich województwa pomorskiego (2008) i podlaskiego (2010). W nieco mniejszej skali przestrzennej były prowadzone badania przez Drzewieckiego (1980). Dotyczyły bowiem funkcji turystycznej we wsiach położonych w Borach Tucholskich. Z kolei Faracik (2006) analizował funkcję turystyczną i jej strukturę dla gmin strefy podmiejskiej Krakowa, do których zaliczył – zgodnie z zasadami podziału strefowego obszarów podmiejskich na potrzeby wypoczynku – te gminy, których przynajmniej 25% powierzchni znajduje się w promieniu 30 km od centrum miasta (Dworzec Główny PKP).

Stosunkowo mało liczną grupę stanowią opracowania charakteryzujące funkcję turystyczną obszarów wiejskich w skali całego kraju. Należą do nich m.in. opracowania Derek (2007, 2008) oraz Durydiwki (2005, 2006, 2007, 2012). Szczególną pozycję w tej grupie opracowań zajmuje też praca Wojciechowskiej (2009), w której autorka zestawiała wsie letniskowe oraz wsie agroturystyczne.

Badania funkcji turystycznej obszarów wiejskich w ujęciu przedmiotowym

W ujęciu przedmiotowym opracowania dotyczące funkcji turystycznej na obszarach wiejskich można podzielić na trzy zasadnicze grupy. Pierwszą z nich stanowią prace traktujące o aktywizującej roli turystyki na terenach wiejskich (m.in.: Drzewiecki 1980, Kurek 1987, 1990, 1996, Dąbrowska 1996, Wzyńska-Ludian 2000, Durydiwka 2004, Derek 2007b, Górz 2007), a funkcja turystyczna jest w nich rozpatrywana w kategoriach społeczno-gospodarczych. Autorzy szczególnie dużo uwagi poświęcają związkowi turystyki z produkcją rolną oraz rybacką jako funkcją sprzyjającą lub wykluczającą ich współwystępowanie. Popularność takiego ujęcia problematyki funkcji turystycznej w dużej mierze wynika „z nasilających się negatywnych procesów gospodarczych na terenach wiejskich i wyludniania się wsi w wielu regionach. (...) Aby zahamować te procesy, koniecznym stało się wprowadzenie nowych funkcji społeczno-gospodarczych na terenach wiejskich, wśród których – zdaniem wielu autorów – istotną rolę spełnić może turystyka” (Durydiwka 2012: 69). Podkreśla to m.in. Wzyńska-Ludian (2000), przytaczając określenie efektu „śnieżnej kuli”, przyspieszającego powstawanie nowych miejsc pracy związanych z obsługą ruchu turystycznego. Z kolei Górz (2007), analizując dochody gospodarstw rolnych położonych w Bieszczadach i Beskidzie Niskim uzyskiwane z wynajmu miejsc noclegowych oraz ze sprzedaży gruntu na działki letniskowe, mówi – w odniesieniu do tych gospodarstw – o ekonomicznej funkcji turystyki. Zresztą, jak podkreśla Kurek (1990, 2005), właśnie w Karpatach turystyka jest funkcją dominującą, a jej rozwój na terenach wiejskich stał się ważnym czynnikiem hamującym migrację ludności do miast i przyczynił się do poprawy warunków życia mieszkańców.

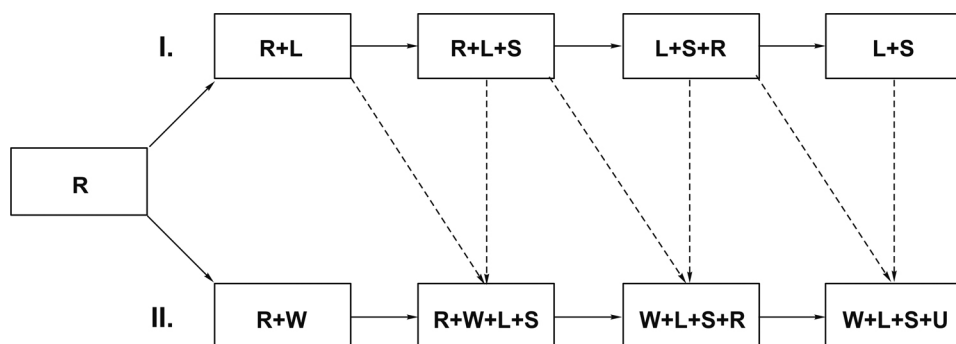
Drugą grupę stanowią opracowania o przemianach przestrzennych zachodzących na terenach wiejskich pod wpływem turystyki (m.in.: Kosiński 1980,

1983, Liszewski 1987, 1988, 1990, Dziegieć 1988, 1990, 1991, 1995, Kurek 2005, Faracik 2006, Duda-Gromada 2009) oraz rozwoju osadnictwa letniskowego (m.in.: Matczak 1984, 1991, Liszewski 1987, Wiluś 1991, Kowalczyk 1993, 1994). Przemianom zachodzącym na obszarach wiejskich pod wpływem turystyki dużo uwagi poświęciła zwłaszcza Dziegieć. Badania autorki dotyczące wsi rybackich na Mierzei Helskiej i Wiślanej (1988, 1991) oraz wsi Cisna i Wołkowyja w Bieszczadach (1990) wykazały m.in. wzrost kubatury budynków oraz zmiany w zagospodarowaniu siedlisk rolniczych. Autorka – na podstawie badań własnych oraz analizy literatury przedmiotu – przedstawiła również schemat przemian morfologiczno-funkcjonalnych osiedli rybackich, uwzględniający 9 typów wsi (ryc. 1).

Istotne znaczenie w sferze poznawczej miało też opracowanie Dziegieć (1995), w którym autorka zestawiała procesy urbanizacji turystycznej obszarów wiejskich nie tylko w płaszczyźnie przestrzenno-fizjonomicznej, ale także ekonomicznej i demograficzno-zawodowej według stref krajobrazowych Polski (ryc. 2).

Znaczna część prac z zakresu przestrzennych aspektów rozwoju funkcji turystycznej dotyczy obszarów wiejskich położonych w strefach podmiejskich dużych miast, w tym: Warszawy (Król 1981, Kowalczyk 1993), Łodzi (Liszewski 1987, Matczak 1984, 1986, 1991) i Krakowa (Faracik 2006). Należy też dodać, że badania prowadzone przez wyżej wymienionych autorów często wskazują na dynamiczny charakter stref wypoczynkowych wokół miast, w tym transformację funkcji wypoczynkowej w funkcję mieszkaniową na obszarach bezpośrednio przylegających do miasta oraz przesunięcie funkcji wypoczynkowej na tereny bardziej odległe.

Trzecia grupa prac rozpatruje funkcję turystyczną w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej na obszarach wiejskich oraz zachowania dziedzictwa kulturowego (m.in.: Małek 2002, Przybyś 2006, Ziółkowska-Weiss 2013, Kupiec 2014, Pabian 2014). W tej grupie opracowań warto zwrócić uwagę na te, w których

Ryc. 1. Etapy przemian morfologiczno-funkcjonalnych osiedli rybackich
 Objasnienia: I – przemiany „ewolucyjne”: R - wieś rybacka; R+L – wieś rybacko-letniskowa; R+L+S – wieś rybacko-letniskowo-sypialna; L+S+R – wieś letniskowo-sypialno-rybacka; L+S – wieś letniskowo-sypialna; II – przemiany „rewolucyjne”: R+W – wieś rybacko-wczasowa; R+W+L+S – wieś rybacko-wczasowo-letniskowo-sypialna; W+L+S+R – wieś wczasowo-letniskowo-sypialno-rybacka; W+L+S+U – wieś wczasowo-letniskowo-sypialno-usługowa.

Źródło: Dziegieć (1991: 118).

Strefy krajobrazowe Regiony turystyczne	Płaszczyzny urbanizacji turystycznej												
	ekonomiczna				przestrzenno-fizjonomiczna				demograficzno-zawodowa				
	Zakup działek letniskowych	Inwestycje budownictwa wypoczynkowego	Wynajem mieszkań, domów na letniska	Zakupy w placówkach handlowo-gastronomicznych	Nowa forma użytkowania terenów pozamiejskich	Budownictwo wypoczynkowe	Rozbudowa układów przestrzennych wsi	Zmiana fizjonomii i wielkości budynków	Zmiana zabudowy i zagospodarowania siedlisk	Rozwój infrastruktury społeczno-technicznej na wsi	Zaludnienie terenów wiejskich przez mieszkańców miast	Zahamowany proces starzenia się ludności	Zwiększona imigracja ludności w wieku produkcyjnym
Pobrzeże Bałtyku													
Pojezierza													
Drawsko-Szczeciński													
Kościerzynsko-Kartuski													
Suwalsko-Augustowski													
Nizinne													
Strefy podmiejskie													
Wyżynne													
Roztoczański													
Górskie													
Karpacki													

Natężenie zjawisk i procesów: wyraźne zaznaczające się nie występuje

Ryc. 2. Płaszczyzny procesów urbanizacji turystycznej według stref krajobrazowych Polski według Dziegieć (1995)

Źródło: Durydiwka (2012: 92).

autorzy akcentują znaczenie wykreowania nowych atrakcji kulturowych dla rozwoju funkcji turystycznej. Atrakcje te mogą mieć różny charakter. Mogą to być: nowe obiekty sakralne, np. sanktuarium w Licheniu Starym (Durydiwka 2014), obszary militarne z różnych okresów historycznych, np. pole bitwy pod Sarbinowem (Kupiec 2014) czy też tzw. wioski tematyczne utworzone w oparciu o różne pomysły i przedsięwzięcia (Idziak 2009, Durydiwka, Duda-Gromada 2011). Jednakże w ostatnich latach coraz większą rolę przypisuje się rozwojowi turystyki kulinarnej na obszarach wiejskich poprzez tworzenie szlaków kulinarnych oraz organizację festiwali i festynów kulinarnych (m.in. Czarniecka-Skubina i in. 2010, Dubińska 2013).

Podsumowanie

Kwerenda literatury pozwala na stwierdzenie, że badania dotyczące funkcji turystycznej obszarów wiejskich odgrywają istotną rolę w dorobku geografii turystyki i geografii obszarów wiejskich. Znaczenie tych opracowań powinno być dostrzeżone zarówno w wymiarze metodycznym, jak i poznawczym, tym bardziej, że zmianie ulegają nie tylko metody pomiaru funkcji turystycznej, ale także ujęcia badawcze pod względem merytorycznym i przestrzennym.

Literatura

- Bański J., 2004, Możliwości rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich, *Studia Obszarów Wiejskich*, 5: 9–22.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce, *Studia Obszarów Wiejskich*, 2.
- Czarniecka-Skubina E., Grochowicz J., Koniuch E., 2010, Wpływ różnych narodów na kuchnię podlaską i jej atrakcyjność turystyczną, [w:] D. Orłowski, E. Puchnarewicz (red.), *Turystyka kulturowa a regiony turystyczne w Polsce*, Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych w Warszawie, Warszawa, s. 181–197.
- Dąbrowska M., 1996, Przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich pod wpływem turystyki, *Turyzm*, 6, 1: 49–62.
- Derek M., 2005, Rozwój turystyki na obszarach wiejskich a wpływy budżetowe gmin, [w:] B. Sawicki, J. Bergier (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki związanej z obszarami wiejskimi*, Wydawnictwo PWSZ im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska, s. 26–30.
- Derek M., 2007a, Gmina turystyczna – ujęcie metodologiczno-metodyczne, [w:] W. Kurek, R. Pawlusiński (red.), *Studia nad turystyką. Prace ekonomiczne i społeczne*, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków, s. 27–32.
- Derek M., 2007b, Od wioski rybackiej do turystycznej enklawy? Turystyka a rozwój lokalny na przykładzie Mikołajek, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(28): 112–127.
- Derek M., 2008, *Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa (http://www.wgsr.uw.edu.pl/uploads/f_turyzm/1_pdfsam_doktorat%20w%20pdf.pdf; dostęp: 10.11.2014).
- Drzewiecki M., 1980, *Rola turystyki w rozwoju ekonomicznym wsi pomorskich*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Dubińska A., 2013, Kreowanie nowego produktu turystycznego na bazie szlaku tematycznego – Małopolska Ścieżka Winna, *Turystyka Kulturowa*, 8: 47–62 (www.turystykakulturowa.org; dostęp: 10.11.2014).
- Duda-Gromada K., 2009, *Wpływ sztucznych zbiorników wodnych na poziom rozwoju turystyki w polskich Karpatach (na przykładzie Jeziora Solińskiego i Jeziora Żywieckiego)*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa (maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Durydiwka M., 2004, Rural tourism as a factor of regional development, [w:] J. Makowski, R.M. Sánchez Nájera (red.), *La otra cara de la región: Región y desarrollo regional en el contexto de la globalización*, Facultad de Geografía y Estudios Regionales de la Uni-

- versidad de Varsovia, Facultad de Planeación Urbana y Regional de la Universidad Autónoma del Estado de Mexico, Warszawa, s. 145–156.
- Durydiwka M., 2005, Zróżnicowanie rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce, [w:] B. Sawicki, J. Bergier (red.), *Uwarunkowania rozwoju turystyki związanej z obszarami wiejskimi*, Wydawnictwo PWSZ im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska, s. 17–21.
- Durydiwka M., 2006, Differences in the development of the tourist function in Poland's rural areas, *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 48: 179–188, Univerzita Komeniského, Bratislava.
- Durydiwka M., 2007, Kształtowanie się funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce, [w:] W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze. Geograficzne, społeczne i ekonomiczne aspekty turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 259–268.
- Durydiwka M.**, 2008, Tourism classification of rural areas in Poland (on the example of the Pomeranian region). A methodological proposal, [w:] J. Makowski (red.), *On the social, economic and spatial transformations of the regions*, University of Warsaw, Faculty of Geography and Regional Studies, Warsaw, s. 207–219.
- Durydiwka M., 2010, Poziom rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich Podlasia a atrakcyjność środowiska przyrodniczego, [w:] Z. Młynarczyk, A. Zajadacz, M. Słowik (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Aspekty przyrodnicze rozwoju turystyki*, Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace, 5: 53–63.
- Durydiwka M., 2012, Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Durydiwka M., Duda-Gromada K., 2011, Między autentycznością a kreacją – tendencje i przyczyny zmian w przestrzeni turystycznej, [w:] M. Durydiwka, K. Duda-Gromada (red.), *Przestrzeń turystyczna – czynniki, różnorodność, zmiany*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 53–63.
- Dziegieć E.**, 1988, Przemiany wsi Chałupy i Kuźnica pod wpływem rozwoju turystyki, *Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm*, 4: 69–95.
- Dziegieć E.**, 1990, Przemiany wsi Cisna i Wołkowyja pod wpływem funkcji turystycznej, *Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm*, 6: 83–102.
- Dziegieć E.**, 1991, Przemiany wsi rybackich pod wpływem rozwoju turystyki. Przykład Mierzei Wiślanej i Helskiej, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica*, 14: 107–120.
- Dziegieć E., 1995, Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce, *Turyzm*, 5, 1.
- Faracik R., 2006, *Turystyka w strefie podmiejskiej Krakowa*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Fischbach J., 1989, Funkcja turystyczna jednostek przestrzennych i program jej badania, *Turyzm*, 5: 7–26.
- Górz B., 2007, Funkcje turystyki na obszarach wiejskich, [w:] W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką. Tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 223–235.
- Guzik C., 2003, Agrotourism in Podhale region (villages of Białka and Bukowina Tatrzańska example), *Prace Geograficzne*, 111: 61–69.
- Hegarty C., Przezbórska L., 2005, Rural and Agri-Tourism as a Tool for Reorganising Rural Areas in Old and New Member States – a Comparison Study of Ireland and Poland, *International Journal of Tourism Research*, 7: 63–77.
- Idziak W., 2009, Wioska tematyczna w aspekcie ekonomicznym, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka. Wspólnie zyskać*, Wydawnictwo WSTH, Łódź, s. 51–60.

- Jackowski A., 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa nowosądeckiego)*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kosiński W., 1980, Kształtowanie zespołów wypoczynkowych na obszarach wiejskich, *Miasto*, 5.
- Kosiński W., 1983, Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki na przykładzie Polski południowej, *Biuletyn KPZK*, 122: 157–175.
- Kowalczyk A., 1993, Modele lokalizacji wypoczynku podmiejskiego i próba ich zastosowania dla Warszawy, [w:] D. Jędrzejczyk, W. Kusiński (red.), *Studia z historii i metodologii geografii ekonomicznej*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 87–107.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Król B., 1981, Funkcje, program oraz zasady kształtowania struktury przestrzennej rekreacji na obszarach podmiejskich, [w:] *Problemy zagospodarowania rekreacyjnego i uzdrowskiego*, TUP, Warszawa, s. 32–63.
- Kupiec M., 2014, Pole bitwy pod Sarbinowem (Zorndorf) jako obiekt turystyki kulturowej, *Turystyka Kulturowa*, 9: 59–74 (www.turystykakulturowa.org; dostęp: 10.11.2014).
- Kurek W., 1987, Turystyka jako czynnik społeczno-gospodarczych przemian wsi podhalańskiej (na przykładzie Białki), *Prace Instytutu Geograficznego UJ*, 90: 53–67.
- Kurek W., 1990, Wpływ turystyki na przemiany społeczno-ekonomiczne polskich Karpat, *Rozprawy Habilitacyjne*, 194, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kurek W., 1996, Agriculture versus tourism in rural areas of the Polish Carpathians, *GeoJournal*, 32, 2: 191–196.
- Kurek W., 2005, Turystyczna funkcja obszarów górskich, *Turyzm*, 15, 1–2: 151–162.
- Kurek W., Mika M., 2007, Turystyka jako przedmiot badań naukowych, [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 11–49.
- Liszewski S., 1987, Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi, *Acta Universitatis Lodzianis, Turyzm*, 3: 33–54.
- Liszewski S., 1988, Funkcja osadnictwa nadmorskiego w świetle analizy ruchu turystycznego. Przykład Mierzei Helskiej, *Acta Universitatis Lodzianis, Turyzm*, 4: 39–67.
- Liszewski S., 1990, Wpływ turystyki na rozwój miejscowości Polańczyk w Bieszczadach Polskich, *Acta Universitatis Lodzianis, Turyzm*, 6: 103–111.
- Małek J., 2002, Fenomen turystyki jeździeckiej w dyskusji nad autentycznością wizerunku Bieszczad, [w:] A. Szwichenberg (red.), *Kreowanie wizerunku turystycznego regionów, gmin i miast*, Politechnika Koszalińska, Koszalin, s. 169–179.
- Matczak A., 1984, Próba wykorzystania analizy morfologicznej do określenia funkcji wypoczynkowej osiedli w strefie podmiejskiej Łodzi, *Problemy Turystyki*, 2: 93–97.
- Matczak A., 1986, Budownictwo letniskowe w strefie podmiejskiej Łodzi, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 7: 137–165.
- Matczak A., 1991, Przemiany przestrzenne wsi położonych w strefie podmiejskiej Łodzi na przykładzie rejonu Grotnik, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 14: 33–46.
- Matczak A., Suliborski A., 1984, Funkcja turystyczna regionu Zbiornika Otmuchowskiego, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 3: 99–117.
- Pabian B., 2014, Folklorystyka i mistyfikacja w kulturowej działalności gospodarstw agroturystycznych – nieformalny sposób przekazywania wiedzy o kulturze ludowej, *Turystyka Kulturowa*, 9: 32–45 (www.turystykakulturowa.org; dostęp: 10.11.2014).
- Przybyś J., 2006, *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej na obszarach wiejskich (na przykładach z Polski)*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa (maszynopis rozprawy doktorskiej).

- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 1993, Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski, *Dokumentacja Geograficzna*, 3, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Swianiewicz P., 1989, Sytuacja finansowa miast i gmin turystycznych, *Biuletyn Informacyjny Instytutu Turystyki*, 2(88): 2–8.
- Szwichtenberg A., 2006, *Gospodarka turystyczna polskiego wybrzeża*, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Śliwa K., 2007, Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki na obszarach chronionych (na przykładzie gminy Cisna), *Prace Geograficzne*, 117: 153–164.
- Warszyńska J., 1985, Funkcja turystyczna Karpat Polskich, *Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica*, 13: 79–104.
- Wiluś R., 1991, Osadnictwo turystyczne w otoczeniu sztucznych zbiorników wodnych na przykładzie miejscowości Rynia, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 14: 71–88.
- Wiluś R., 1997, *Rozwój funkcji turystycznej w dolinie rzeki Warty na odcinku od Działoszyna do Uniejowa*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Włodarczyk B., 2009, *Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcje, determinanty rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wojciechowska J., 2009, *Procesy i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wysocka I., 1975, Funkcje turystyczne gmin w świetle wielkości i rodzaju bazy noclegowej, *Biuletyn Informacyjny Instytutu Turystyki*, 4/5.
- Wyzińska-Ludian J., 2000, Związki agroturystyki z rozwojem ekonomicznym obszarów wiejskich, [w:] M. Dobrowolska-Szefler (red.), *Gospodarcza aktywizacja regionu międzyrzecza Wisły i Sanu przez rozwój turystyki i rekreacji*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Nisku, Nisko, s. 72–83.
- Zioło Z., 1973, Analiza struktury przestrzennej i form koncentracji przemysłu województwa rzeszowskiego w świetle wybranych mierników, *Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica*, 6: 95–116.
- Ziółkowska-Weiss K., 2013, Wiejska turystyka kulturowa na przykładzie Nadwiślańskiego Parku Etnograficznego w Wygiełzowie, [w:] R. Pawlusiński (red.), *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 393–401.

Źródła internetowe

http://old.stat.gov.pl/gus/definicje_PLK_HTML.htm?id=POJ-3880.htm [dostęp: 10.11.2014]

Summary

Tourist function of rural areas in Poland in geographical research

The tourist function of spatial units is an important subject of research in tourism geography. The importance of this study is the delimitation of the areas of tourist function, so those of spatial units, where tourism is an important form of economic activity. In addition, this type of research are used to determine the role that tourism plays in these areas, as well as the characteristics of the tourist function. In recent years, in a lot of geographical research attention is paid to rural areas in the context of their multi-functional development. The purpose of this paper – based on an analysis of the literature – is to present a short description of the tourism function studies of rural areas in Poland in plane of methodology, of the spatial and subject-matter.

Key words: rural areas, tourist function, geographical research

Małgorzata Durydiwka
Zakład Geografii Turyzmu i Rekreacji
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski
e-mail: mdurydiw@uw.edu.pl

Jolanta Wojciechowska

Badania nad polską agroturystyką w łódzkim ośrodku geograficznym

W artykule omówiono najważniejsze wyniki badań prowadzonych w łódzkim ośrodku geograficznym w dziedzinie agroturystyki. W okresie 1990–2014 została prześledzona tematyka badań w kontekście rodzajów podejmowanych studiów, stosowanych podejść badawczych oraz opracowanych koncepcji teoretycznych. Przegląd taki, wraz z prezentacją wybranych ujęć modelowych, pozwala jednocześnie na prześledzenie ścieżki rozwoju polskiej agroturystyki. Nadanie studiom badawczym porządku zgodnego z rokiem publikacji wyników (tab. 1) pozwoliło wyłonić wśród nich trzy grupy. Pierwsza grupa dotyczy zagadnień badawczo zamkniętych, druga – uśpionych, ale ponownie podejmowanych, trzecia – stale aktualnych. Przyjęta klasyfikacja odnosi się do wyznaczonego okresu, a więc nie można przesądzać o jej niezmienności w przyszłości.

Słowa kluczowe: agroturystyka, badania empiryczne, koncepcje teoretyczne, łódzki ośrodek geograficzny, Polska

Wprowadzenie

Stanisław Liszewski, analizując w jednej ze swoich prac stan i kierunki badań nad turystyką w łódzkim ośrodku akademickim, zaliczył opracowania z zakresu agroturystyki do innych nurtów badawczych opisywanego ośrodka (Liszewski 2013). Opracowania te, zdaniem tego autora, pozostają poza obrębem głównych kierunków badań prowadzonych najpierw przez Zakład, później Katedrę, a obecnie Instytut Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego. Nadmieniał ponadto, że nurt ten w wymienionym ośrodku naukowym jest przedmiotem zainteresowania praktycznie jednej osoby, czyli autorki niniejszego opracowania, która w 2009 r. w rozprawie habilitacyjnej przeprowadziła od strony podaży syntezę wieloaspektowych zagadnień agroturystyki w Polsce (Wojciechowska 2009). Autorka postanowiła więc spojrzeć na uzyskane wyniki badań w kontekście rodzajów podejmowanych studiów i podejść badawczych, a także ich chronologii oraz uwzględnienia nowej perspektywy zainteresowań.

Celem artykułu jest omówienie najważniejszych wyników badań prowadzonych w łódzkim ośrodku geograficznym w dziedzinie agroturystyki. Omówienie to obejmuje zarówno badania empiryczne, jak i koncepcje teoretyczne, uporządkowane według poznawczego wzorca, zawierającego kryterium czasu i określoną

klasyfikację. Przegląd taki wraz z prezentacją wybranych ujęć modelowych pozwala jednocześnie na prześledzenie ścieżki rozwoju polskiej agroturystyki.

Początki badań w dziedzinie agroturystyki w łódzkim ośrodku geograficznym

Zmiany związane z transformacją systemu polityczno-gospodarczego naszego kraju po 1989 r., szybko stały się polem zainteresowań naukowych badaczy ówczesnej Katedry Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego. W katedrze tej, kierowanej przez prof. S. Liszewskiego, w 1990 r. został powołany zespół pracowników zainteresowanych wypracowaniem metod służących aktywizowaniu środowisk wiejskich poprzez turystykę. Założeniem ówczesnego programu badawczego Zespołu była próba niesienia praktycznej pomocy oraz doradztwa konkretnym gminom lub pojedynczym miejscowościom na terenach wiejskich znajdujących się w pobliżu aglomeracji łódzkiej w zakresie tego, co należy robić i jak, aby turystyka mogła stać się znaczącym czynnikiem aktywizacji społeczno-gospodarczej. Do gmin współpracujących z katedrą należały: Inowłódz, Nowe Miasto nad Pilicą, Uniejów, Tuszyń oraz lokalne związki gmin, np.: Związek Gmin Pilica z siedzibą w Nowym Mieście oraz Związek Komunalny Gmin Nadpilicznych w Tomaszowie Mazowieckim (Wojciechowska 1995a).

Zespół wybrał na „poligon doświadczalny” gminę Inowłódz, o bogatych i różnorodnych tradycjach turystycznych, położoną w dolinie rzeki Pilicy w odległości około 60 km na wschód od Łodzi. W 1991 r. na jej terenie przeprowadzone zostały, zgodnie z założeniami programu badawczego zespołu, praktyki specjalizacyjne dla studentów III roku geografii turystyki. Zamierzone badania terenowe uzyskały aprobatę władz gminy oraz zaowocowały dalszą obustronną współpracą¹, która zaczęła się od prezentacji na sesji Rady Gminy wyników materiałów zebranych przez studentów. Na tym spotkaniu również została wygłoszona przez autorkę piszącą te słowa prelekcja na temat: *Metod i sposobów aktywizacji mieszkańców terenów wiejskich poprzez turystykę*. Ciekawa dyskusja, która rozwinęła się po prelekcji, uświadomiła wszystkim uczestnikom sesji ogromną potrzebę wydania poradnika, w którym byłyby szczegółowo opisane przedstawione formy aktywizacji. Z tak postawionym zadaniem prelegentka postanowiła się zmierzyć.

Źródłem inspiracji do przygotowania zamierzonego opracowania (a wcześniej prelekcji na sesję) były przede wszystkim wyniki badań terenowych. Pokazały one niepokojąco niską aktywność mieszkańców w podejmowaniu działań inwestycyjnych czy nawet organizacyjnych związanych z turystyką. Unaocznili, że ogólnie pozytywnemu nastawieniu mieszkańców do rozwoju turystyki na swoim terenie silnie towarzyszyło stanowisko (61%) negatywnego lub niezdecydowanego stosunku do podejmowania jakichkolwiek własnych działań w tym zakresie. Badania

¹ O pracy zespołu w gminie Inowłódz i innych można więcej wyczytać w artykułach Wojciechowskiej (m.in. 1995a, 1996).

uświadomiły wręcz, że respondenci siebie samych nie widzieli w roli organizatorów wypoczynku dla turystów. Dotyczyło to nie tylko kwestii wynajmu kwater i związanych z tym usług, jak na przykład gotowania posiłków czy sprzedaży produktów rolnych pochodzących z własnego gospodarstwa, ale także przygotowania reklamy lub promocji swojej kwatery albo usługi turystycznej. W ogromnej większości uzyskanych wówczas wypowiedzi pojawiała się nastawienie, że to „ktoś”, bliżej nie określony przez respondentów, powinien się zająć rozwojem turystyki w ich miejscowości oraz przejąć odpowiedzialność za ten rozwój (Wojciechowska 1996).

Tak mało optymistyczny obraz lokalnej społeczności co do samodzielnej aktywności gospodarczej był przypuszczalnie wynikiem jeszcze niewykształconej umiejętności działania w nowych realiach ekonomiczno-prawnych kraju i związanych z tym dużych obaw ryzyka, które pogłębiała niska świadomość miejscowej ludności w problematyce turystyki. Dlatego też zamierzone opracowanie zostało napisane w formie konkretnych porad odnoszących się do metod i sposobów aktywizacji środowiska wiejskiego, z wyraźnym przypisaniem zadań dla samorządu lokalnego i mieszkańców wsi.

Jego napisanie poprzedziły studia literatury w tym zakresie, zarówno krajowej, jak i obcojęzycznej. Szczególną inspirację stanowiły publikacje prezentujące rozwój turystyki wiejskiej we Francji (m.in. Coulet 1991, Dziegieć 1987) i innych krajach Europy (m.in. Fischer 1987, Travis 1988, Jansen-Verbeke 1990). Pierwszoplanowym celem poradnika była prezentacja metod mobilizujących lokalną społeczność do działań w turystyce, takich, które wymagały przede wszystkim zabiegów organizacyjnych i były ukierunkowane na osiąganie zysku przy niewielkich nakładach finansowych. Zaproponowane metody zostały usystematyzowane według siedmiu kierunków działania:

- kształtowania świadomości turystycznej mieszkańców wsi,
- kształtowania odpowiedniego wizerunku wsi i jej zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowego,
- odpowiedniego wykorzystania walorów przyrodniczych terenu,
- odpowiedniego wykorzystania walorów kulturowych terenu,
- odpowiedniego prowadzenia promocji oraz wykorzystania działalności informacyjnej,
- organizacji sprzedaży lokalnego produktu turystycznego,
- inspirowania najwłaściwszych dla danego terenu form ruchu turystycznego.

Poradnikowi nadano charakter uniwersalny w sensie przestrzennym, tak aby w równym stopniu mógł być wykorzystany przez mieszkańców regionów górskich, nizinnych, jak i nadmorskich. Wymienione w nim kierunki i pola aktywizujących działań obecnie unaoczniają, jak wiele wtedy należało wykonać pracy od podstaw w kwestii rozwoju turystyki w środowisku wiejskim.

Opracowanie zatytułowane: *Aktywizacja wsi poprzez działalność turystyczną (poradnik praktyczny dla samorządów lokalnych i mieszkańców wsi)* zostało wydane w 1992 r. na zlecenie Urzędu Kultury Fizycznej i Turystyki w Warszawie. W 1993 r. na I Ogólnopolskim Sympozjum Agroturystycznym, zorganizowanym dla praktyków i teoretyków, uznano je za pierwszy w Polsce poradnik popularyzujący agrotury-

stykę, pomimo że w tytule słowo to nie występuje². Wiele idei w nim zawartych znalazło szybko przełożenie w lokalnych i regionalnych oraz krajowych informatorach popularyzujących agroturystykę w naszym kraju³. Autorce publikacja ta wyznaczyła ścieżkę najpierw poznawania od praktycznej strony wiedzy, nazywanej wówczas agroturyzmem, a następnie zainspirowała do naukowej interpretacji tej dziedziny.

Główne problemy badawcze i koncepcje teoretyczne w dziedzinie agroturystyki w łódzkim ośrodku geograficznym

Ogólnie można wyróżnić siedem nurtów badawczych w dziedzinie agroturystyki podejmowanych w łódzkim ośrodku geograficznym w latach 1990–2014. Przedstawiono je w tabeli 1 wraz z przykładami szczegółowych dla nich zagadnień.

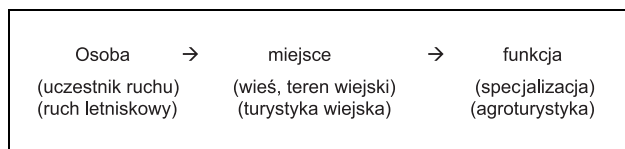
Terminologia i fazy rozwoju zjawiska turystyki na terenach wiejskich

Nurt pierwszy dotyczy kwestii terminologii nie tylko pojęcia agroturystyki, ale samego zjawiska turystyki na terenach wiejskich. Tym zagadnieniem zajęto się w 1995 r. w artykule skierowanym do czasopisma „Geografia w Szkole”, próbując w nim rozstrzygnąć, czy agroturystyka w naszym kraju jest nową formą turystyki czy też synonimem turystyki wiejskiej (Wojciechowska 1995b). Przyjęto wówczas, że jest to termin obcojęzyczny, który nakreśla nowy sposób kreowania ruchu turystycznego na terenach wiejskich w Polsce. Podkreślono, że treść definicji tego pojęcia ukształtowała się pod wpływem literatury zachodnioeuropejskiej i że często było ono stosowane zamiennie z pojęciem „turystyka wiejska”.

Kwestią wyróżnienia dystynktywnych cech typów turystyki jak najbliższej związanych z wsią i rolnictwem zajęto się w 2007 r., przed tym jednak przeanalizowano drogę ewoluowania w polskiej literaturze przedmiotu terminów określających turystykę na terenach wiejskich w trzech okresach: międzywojennym, socjalistycznym i postsocjalistycznym. Stwierdzono, że ewoluowanie pojęć, wyrażających ciągle przeobrażający się popyt i podaż turystyki na terenach wiejskich, można odnieść do symboli pokazanych na rycinie 1.

² Opinię taką wyraził m.in. Marek Kwiecień, ówczesny prezes Urzędu Kultury Fizycznej i Turystyki.

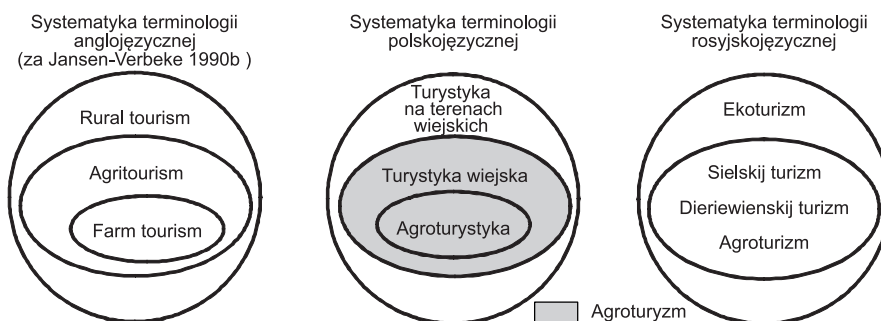
³ Na przykład: „Gazeta Rolnicza – UKFiT” (grudzień 1993 r. i kwiecień 1994 r.), „Katowickie Aktualności Rolnicze” (nr I–III, 1994 r.), „Hale i Dziedziny. Miesięcznik Ziemi Górskich” (nr 4–5, 1993 r.), „Rynek Turystyczny. Pismo Biznesu Turystycznego” (np. nr 9, 1993 r.), „Pilica. Magazyn Ekologiczny” (np. grudzień 1995) i in. Duża część treści tego poradnika została także wykorzystana w publikacji pt. *Gospodarstwo agroturystyczne. Poradnik*, wydanej w 1998 r. przez Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej.

Ryc. 1. Symbolika pojęć opisujących ewolucję zjawiska turystyki na terenach wiejskich
Źródło: Wojciechowska (2009: 19).

Symbole te (osoba, miejsce, funkcja) pokazują, że początkowo w literaturze przedmiotu stosowano terminy, które były semantycznie związane z uczestnikami ruchu (ruch lotniskowy, okres międzywojenny), kolejne – z miejscem wypoczynku (wieś, teren wiejski, turystyka wiejska, okres socjalistyczny), a obecne – z funkcją miejsca, jego specjalizacją (agroturystyka). Model ten stał się inspiracją do opracowania koncepcji hierarchizacji zakresu znaczeniowego takich pojęć, jak: agroturystyka, turystyka wiejska i turystyka na terenach wiejskich. W tym modelu zwrócono uwagę na ewolucyjne wykrystalizowanie się w dekadzie lat 90. XX w. w polskiej literaturze przedmiotu zakresu znaczeniowego wymienionych wyżej pojęć w formie zhierarchizowanego układu. Stwierdzono, że układ ten pojęcia tworzą w następujący sposób: „agroturystyka” – jako termin o największym zakresie znaczeniowym, będący składową terminów: „turystyka wiejska” i „turystyka na terenach wiejskich” – o najszerszym zakresie – oraz „agroturizm”, rozumiany jako całokształt zagadnień teoretycznych odnoszących się w aspekcie czasowo-przestrzennym do zjawiska turystyki związanej z wsią i rolnictwem. Pojęcie „agroturizmu” jest tutaj traktowane jako nadrzędne w stosunku do agroturystyki i turystyki wiejskiej (ryc. 2).

Omówioną koncepcję odniesiono do pojęć określających turystykę na obszarach wiejskich w literaturze anglo- i rosyjskojęzycznej. Porównanie polskiego modelu z anglojęzycznym wykazało, że zakres treści polskiego terminu „agroturystyka” w pewnym stopniu raczej odpowiada anglojęzycznemu pojęciu *farm tourism*. Zakres określenia „turystyka wiejska” odpowiada natomiast jednocześnie dwóm terminom stosowanym w literaturze zachodnioeuropejskiej, tzn. *rural tourism* i *agritourism*. Z kolei pojęcia: „agroturizm” i „turystyka na terenach

Ryc. 2. Zróżnicowanie systematyki pojęć określających turystykę na obszarach wiejskich w świetle literatury rodzimej i obcojęzycznej

Źródło: Wojciechowska (2009: 37).

wiejskich” wydają się dorobkiem polskich badaczy. Dla tego drugiego określenia badacze opowiadają się za szerszym jego zakresem znaczeniowym aniżeli *rural tourism* (ryc. 2). Porównując polski model z systematyką pojęć rosyjskojęzycznych, podkreślono, że w literaturze tej omawiane terminy są raczej utożsamiane i stosowane zamiennie, pomimo że w treściach definicji, często adaptowanych z zachodnioeuropejskich, odczytuje się ich zróżnicowany funkcjonalnie zakres. W definicjach rodzimych rosyjskojęzycznych dostrzega się mocny konceptualizm ekoturystyki, przez pryzmat którego podchodzi się do form turystyki występujących na obszarze wiejskim (ryc. 2).

Do nurtu systematyzacji terminologii można też zaliczyć zagadnienie dotyczące wydzielenia (w 2006 r.) faz rozwoju zjawiska turystyki na terenach wiejskich w naszym kraju. Wyróżniono pięć takich faz, czyli prekursorską (do 1873 r.) i cztery zasadnicze. Określono je następującymi periodami: 1873–1918, 1918–1939, 1945–1989 i po 1989 r. Wyróżnione fazy dały podstawy metodyczne do przeprowadzenia dyskusji terminologicznej, zaprezentowanej wyżej w dużym skrócie. Dla porównania Durydiwka (2012) wydzieliła cztery etapy kształtowania się funkcji turystycznej na obszarach wiejskich: od lat 70. XIX w. do lat 20. XX w., okres międzywojenny, okres po II wojnie światowej do końca lat 80., okres po 1990 r.

Rozwój agroturystyki w wybranych miejscowościach i obszarach kraju oraz świata

Kolejną problematyką badawczą, którą można wyróżnić w łódzkim ośrodku geograficznym, jest analiza rozwoju agroturystyki w wybranych miejscowościach lub obszarach kraju, a także świata. Dzięki ćwiczeniom terenowym prowadzonym dla studentów⁴ badania objęły ważniejsze turystyczne regiony Polski, nie tylko centralnej, ale także obszary nadmorskie, pojezierzy i górskie. Obserwacjom i badaniom miejscowości sprzyjało uczestnictwo w programach celowych typu: PHARE, SAPARD czy Program dla Odry (Ministerstwa Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa). Ten ostatni program, prowadzony pod kierownictwem S. Liszewskiego (2003) pt. *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry*, umożliwił kompleksowe poznanie agroturystyki we wszystkich gminach nadodrzańskich. Zebrane w terenie materiały, wiedza i doświadczenie dotyczące agroturystyki starano się przekładać na słowo pisane. Jak widać z tabeli 1, publikacje objęły niektóre (z wybranych do badań) miejscowości lub obszary, których łącznie było ponad 120. Spoza kraju w krąg zainteresowań weszły (po 2010 r.) Szwajcaria i Kazachstan jako wynik personalnych kontaktów. Prześledzono w tych krajach cechy i tendencje rozwoju agroturystyki, zwłaszcza w zakresie jej organizacji oraz oferty turystyczno-wypoczynkowej. Starano się dokonać porównań z polską agroturystyką, czego przykładem jest koncepcja prezentująca

⁴ Na przykład *Gmina turystyczna* czy *Rozwój turystyki na szczeblu lokalnym* na kierunkach: geografia turystyki i hotelarstwa, socjologia oraz dla słuchaczy Podyplomowego Studium Turystyki UŁ.

Tabela 1. Ważniejsze studia badawcze w dziedzinie agroturystyki w łódzkim ośrodku geograficznym w latach 1990–2014

Studia badawcze	Zakres zagadnień (rok publikacji wyników badań)
1. Terminologia i fazy rozwoju zjawiska turystyki na terenach wiejskich	<ul style="list-style-type: none"> – czy agroturystyka to nowy typ turystyki (1995, 2009), – droga ewoluowania w polskiej literaturze terminów określających turystykę na terenach wiejskich (2006, 2009), – wyróżniki pojęć określających turystykę jak najbliżej związaną z wsią i rolnictwem (2007, 2009), – chronologizacja i hierarchizacja pojęć w świetle polskiej literatury po 1990 r. (2007, 2009), – fazy rozwoju zjawiska turystyki na terenach wiejskich w Polsce (2006, 2009)
2. Rozwój agroturystyki w wybranych miejscowościach i obszarach kraju oraz świata	<ul style="list-style-type: none"> – gminy nadpilićne od Przedborza do Nowego Miasta (1995, 1996), ziemia łowicka (1999), Ślasków Mały, Ślasków Duży (2000), Wojciechów (2000), gminy: Laskowa, Stryków, Żegocina (2001), gminy wzdłuż doliny Odry (2003), gmina Wiżajny (2006), województwo łódzkie (2009, 2014), – Szwajcaria (2011), Kazachstan (2013, 2014)
3. Gospodarstwa agroturystyczne i ich właściciele	<ul style="list-style-type: none"> – rozwój ilościowy (1995, 2002, 2009), – tendencje lokalizacyjne (2003, 2009), – typy gospodarstw agroturystycznych i ich rozmieszczenie w kraju (2007, 2009), – sylwetki właścicieli gospodarstw agroturystycznych (2007, 2009), – konkursy agroturystyczne (2014)
4. Oferta agroturystyczna	<ul style="list-style-type: none"> – definicja pojęcia (2005, 2009), – oferta w łódzkich biurach podróży (2005), – typy oferty agroturystycznej (2009), – rozmieszczenie w przestrzeni kraju (2009), – pamiątki turystyczne inspirowane kulturą ludową (2014), – zróżnicowanie oferty agroturystycznej w łódzkim obszarze metropolitalnym (2014)
5. Struktura organizacyjna polskiej agroturystyki	<ul style="list-style-type: none"> – organizacja i zarządzanie na poziomie gmin procesem aktywizacji turystycznej (1992), – procesy kształtowania się struktury organizacyjnej polskiej agroturystyki (2005, 2009, 2011), – typy struktury organizacyjnej (2009), – droga kształtowania się samorządu polskiej agroturystyki (2009, 2011), – cechy strukturalne i funkcjonalne stowarzyszeń agroturystycznych (2002, 2009), – mechanizmy działań podmiotów wspierających rozwój agroturystyki (2007, 2009, 2011)
6. Efekty rozwoju agroturystyki	<ul style="list-style-type: none"> – teoretyczny bilans efektów rozwoju agroturystyki (2006, 2009), – kategorie i drogi przemian wywołane przez agroturystykę (2000, 2001, 2006, 2009, 2014), – bilans doświadczenia 20 lat rozwoju agroturystyki w kraju i jej indywidualność (2011, 2012, 2014)

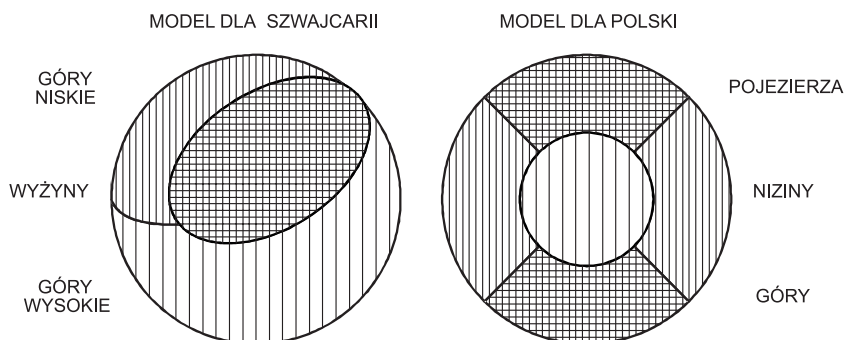
Studia badawcze	Zakres zagadnień (rok publikacji wyników badań)
7. Przestrzeń agroturystyczna w Polsce	– intensywność rozwoju agroturystyki w przestrzeni kraju (2009, 2013), – definicja przestrzeni agroturystycznej (2009), – agroturystyka w kreowaniu typów przestrzeni turystycznej: eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji (2009)

Źródło: opracowanie własne.

dwa odmienne typy koncentracji gospodarstw agroturystycznych w przestrzeni fizjograficznej Szwajcarii (wewnętrzny) i Polski (zewnętrzny) (rys. 3).

Gospodarstwa agroturystyczne i ich właściciele

Do istotnych studiów badawczych można zaliczyć problematykę gospodarstw agroturystycznych wraz z analizą sylwetek ich właścicieli. W ramach tej problematyki zajęto się nie tylko rozwojem ilościowym obiektów agroturystycznych w skali konkretnych miejscowości (np. Śladków Mały, Wojciechów) czy kraju (głównie w województwach), ale także ustaleniem tendencji lokalizacyjnych w środowisku przyrodniczym i układzie osadniczym. Zauważono, że od początku realizacji idei rozwoju agroturystyki obserwuje się w skali kraju tendencję wzrostową liczby gospodarstw agroturystycznych oraz miejsc noclegowych, przy jednoczesnym zjawisku ich dużej fluktuacji w skali lokalnej i regionalnej. Oznacza to, że w ciągu roku wiele z nich ubywa, ale też powstaje dużo nowych. Zauważono, że agroturystyczna baza noclegowa w okresie 20 lat stanowiła w kraju od 3 do 4% ogółu turystycznych miejsc noclegowych. To lokuje ją w wąskiej niszy rynku turystycznego, odznaczającej się jednak ciągle rosnącym popytem. Jednocześnie badania wykazały dużą efemeryczność agroturystyki po stronie podaży. Odnosnie do cech lokalizacyjnych obiektów agroturystycznych stwierdzono, że głównym atutem dla ich działalności jest atrakcyjne otoczenie. Zdaniem właścicieli najlepiej jest, gdy odległość gospodarstwa do wody (rzeka, jezioro) i lasu wynosi do 1 km. Ogólnie badania dowiodły, że lokalizacja gospodarstw agroturystycznych

Ryc. 3. Modele rozmieszczenia gospodarstw agroturystycznych w fizjograficznej przestrzeni Szwajcarii i Polski

Źródło: Wojciechowska (2011a).

zachowuje w przestrzeni kraju ciągłość tradycji wypoczynku, potwierdza więc sukcesję funkcji wypoczynkowej w przestrzeni wiejskiej.

W omawianym nurcie studiów zajęto się również zagadnieniem typologii gospodarstw agroturystycznych. Tutaj przyjęto wielomiarowe kryteria, a nazwy nadano w nawiązaniu do typów gospodarstw rolnych. Wyróżniono pięć typów gospodarstw agroturystycznych: tradycyjne chłopskie, rodzinne produkcyjne rolniczo, rodzinne pracowniczo-rolnicze, wielkoobszarowe (farmerskie) oraz pensjonaty agroturystyczne. Stwierdzono, że te ostatnie dotyczą obiektów, w których przedsięwzięcie agroturystyczne jest/lub powinno być zaklasyfikowane jako działalność gospodarza. Zakres prowadzonych badań pozwolił także na opisanie głównych grup sylwetek właścicieli gospodarstw agroturystycznych. Wyróżniono sześć takich grup: młodzi, w wieku średnim, w wieku starszym, małżeństwa, w których jest równowaga liderów, małżeństwa, w których jest jeden lider (on lub ona), oraz właściciele „samotnicy”.

Oferta agroturystyczna

Za kolejny nurt badawczy można uznać problematykę oferty agroturystycznej. Badano ją w kontekście rodzajów (typów) oraz zróżnicowania w przestrzeni kraju, a także występowania (ilościowego i jakościowego) w biurach podróży (łódzkich). Jednym z istotnych podejść konceptualnych w tym nurcie badawczym było sformułowanie definicji oferty agroturystycznej, przy zupełnej nieobecności zagadnienia w polskiej literaturze przedmiotu. Definicję tę przedstawiono w kontekście zasadniczych cech produktu agroturystycznego. Zaznaczono, że oferta agroturystyczna jest znaczeniowo szerszym pojęciem aniżeli produkt agroturystyczny. Każdy produkt stanowi ofertę, ale nie każda oferta może być utożsamiana z produktem. Uznano, że oferta agroturystyczna jest przede wszystkim informacją, ale również sposobem prezentacji oraz kreowania określonych zasobów turystycznych, w tym produktu agroturystycznego. Jest więc propozycją zawarcia umowy w celu zachęcenia do zakupu przeżyć oraz produktów związanych z usługami turystycznymi w czynnym gospodarstwie rolnym.

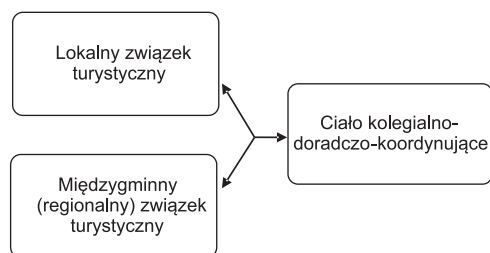
Badania empiryczne pozwoliły wydzielić trzy grupy typów oferty agroturystycznej w zależności od: rodzaju oferowanych usług, funkcji turystycznych gospodarstwa i jej odbiorców. Z uwagi na pierwsze kryterium, tj. rodzaj oferowanych usług, wyróżniono cztery typy oferty agroturystycznej, takie jak: zasadnicza (tylko nocleg), podstawowa (nocleg + wyżywienie), pełna (nocleg + wyżywienie + atrakcje) i niepełna (tylko atrakcje, tylko wyżywienie albo wyżywienie + atrakcje). Nowsze badania dotyczące zróżnicowania oferty agroturystycznej w łódzkim obszarze metropolitalnym pokazują, że w odległości do 15 km od jej granic występują obiekty agroturystyczne, których właściciele dysponują ofertą zatrzymującą gości przeważnie na kilka godzin lub cały dzień pobytu, bez noclegu. Oferta ta opiera się przede wszystkim na różnorodnych atrakcjach dostępnych w gospodarstwie oraz jego najbliższej okolicy, bazuje więc na elementach rekreacji i możliwościach prowadzenia edukacji regionalnej. Taki rodzaj oferty skierowany jest przede wszystkim do dzieci i młodzieży szkolnej oraz grup towarzyskich. Inaczej

jest w strefie dalszej od metropolii, gdzie dominuje oferta pobytowa, oparta na noclegu i wyżywieniu. Oznacza to, że w przestrzeni otaczającej metropolię da się wydzielić dwie strefy funkcjonowania obiektów agroturystycznych na zasadzie odmiennej oferty usług. Badanie sił i procesów odpowiadających za kształt oferty w wymienionych strefach jest nowym zagadnieniem badawczym.

Struktura organizacyjna polskiej agroturystyki

Kolejne studia badawcze dotyczyły szeroko rozumianej struktury organizacyjnej agroturystyki w Polsce. Ich celem było prześledzenie procesów budujących tę strukturę, a także prowadzących do uformowania się samorządu branżowego. W efekcie tych studiów wydzielono trzy typy struktury organizacyjnej polskiej agroturystyki, adekwatnie do etapów jej rozwoju, czyli wspierającą (w latach 1991–1995), scalającą (1996–1999) i destabilizacyjną (2000–2009). Określono ponadto cechy strukturalne i funkcjonalne stowarzyszeń agroturystycznych oraz mechanizmy działań podmiotów wspierających rozwój agroturystyki, takich na przykład jak: gminy czy ośrodki doradztwa rolniczego.

W omawianym nurcie warta przypomnienia jest koncepcja organizacji i zarządzania procesem aktywizacji turystycznej na poziomie gminy, opracowana w 1992 r. (ryc. 4). Inspiracją do jej opracowania stała się zatwierdzona w 1990 r. przez Sejm ustawa o samorządzie terytorialnym. Dała ona podstawę prawną do powoływania organów dbających o różne interesy gminy, co zostało uczynione w następującym zapisie: „Rada Gminy może powoływać stałe i doraźne komisje do określonych zadań, ustalając «przedmiot działania oraz skład osobowy»” (Dz.U. nr 16, poz. 95, art. 21). Głównym założeniem koncepcji, w świetle prawnie usankcjonowanych możliwości, było pokazanie idei koordynacji działalności turystycznej w terenie, opartej na mikroinicjatywach mieszkańców gminy i samorządu terytorialnego poprzez funkcjonowanie trzech jednostek prawnych (dla których role i zadania zostały szczegółowo wyjaśnione w omówionym wyżej poradniku). Pierwsza jednostka miała być powoływana na szczeblu lokalnym (lokalny związek turystyczny) i współpracować z podobną jednostką na poziomie regionalnym (międzygminny/regionalny związek turystyczny). Założono, że warunkiem skutecznej realizacji

Ryc. 4. Schemat organizacji i zarządzania procesem aktywizacji turystycznej na poziomie gminy

Źródło: Wojciechowska (1992).

zamierzonych celów przez oba wymienione związki było funkcjonowanie trzeciej jednostki, będącej dla nich ciałem kolegialno-doradczo-koordynującym. Przypomnienie tej koncepcji ma podkreślić lub uzmysłowić fakt, że początek lat 90. ub. wieku był to okres uczenia się przez polskie społeczeństwo spraw samorządności w terenie, sposobów realizacji inicjatyw społecznych, gospodarczych oraz prowadzenia biznesu turystycznego w nowych

realiach polityczno-ekonomicznych. Przywołana tu koncepcja, a zaprezentowana w poradniku aktywizacji turystycznej, miała wówczas pomóc we wspólnym procesie uczenia się, miała spełniać swój aplikacyjny cel. Zdobywanie takich nowych doświadczeń umożliwiało właśnie agroturystyka, co wykazały studia badawcze prowadzone nie tylko w zakresie struktury organizacyjnej.

Efekty rozwoju agroturystyki

Kolejny nurt badawczy podejmowany w ośrodku łódzkim to efekty rozwoju agroturystyki przedstawiane na płaszczyźnie teoretycznych oraz rzeczywistych osiągnięć, a także barier i zachodzących przemian. Celem tychże badań było więc uchwycenie i opisanie mechanizmów, które w procesie rozwoju agroturystyki odpowiadają w płaszczyźnie podaży za uzyskiwane efekty, ich rodzaje oraz ograniczenia. Wynikiem tych studiów jest nakreślenie kilku ogólnych koncepcji teoretycznych odnoszących się do skutków rozwoju agroturystyki, takich jak na przykład:

1. postrzeganie efektów w miejscowości przez dwie różne grupy społeczne, tj. rodzinę i lokalną społeczność oraz odwiedzających ich turystów, zaprezentowanych w układzie dwóch piramid o odwróconej wzajemnie do siebie wadze płaszczyzn (przestrzennej, społecznej, gospodarczej i kulturowej), odzwierciedlających dostrzegalne efekty z perspektywy *in situ* oraz *ex situ*;
2. kompleksowy bilans efektów w ujęciu statycznym, czyli uwzględnienie w hierarchii wymienionych płaszczyzn, osi „zysków” i „kosztów” dla omawianych grup społecznych, wynikających z rozwoju agroturystyki;
3. bilans efektów rozwoju agroturystyki w ujęciu dynamicznym, czyli odniesienie piramidy efektów w wpisana doń osią „zysków i kosztów” do faz rozwoju ruchu turystycznego w świetle koncepcji Butlera (1980).

Oдноśnie do przemian wywołanych przez agroturystykę również sformułowano kilka koncepcji teoretycznych, pokazujących na przykład:

1. rodzaje czynności podejmowanych w gospodarstwie agroturystycznym, które odpowiadają za jego przemiany, tzw. $3 \times P$ (**przygotowanie** miejsca pod agroturystykę, **powiększanie** miejsca na skutek rozwoju agroturystyki, **pomniejszanie** funkcji produkcyjnej gospodarstwa rolnego);
2. proces integracji i dezintegracji mieszkańców wsi wokół działalności agroturystycznej, bazujący na społecznych zachowaniach typu: obserwacja, symptomy zazdrości, próby naśladowania, przyłączania się, integracji, przejścia do konkurencji;
3. klucze uwarunkowań rozwoju agroturystyki w kontekście czynników jako zmiennych zależnych i niezależnych (klucz: wzorcowy, elastyczny, sztywny).

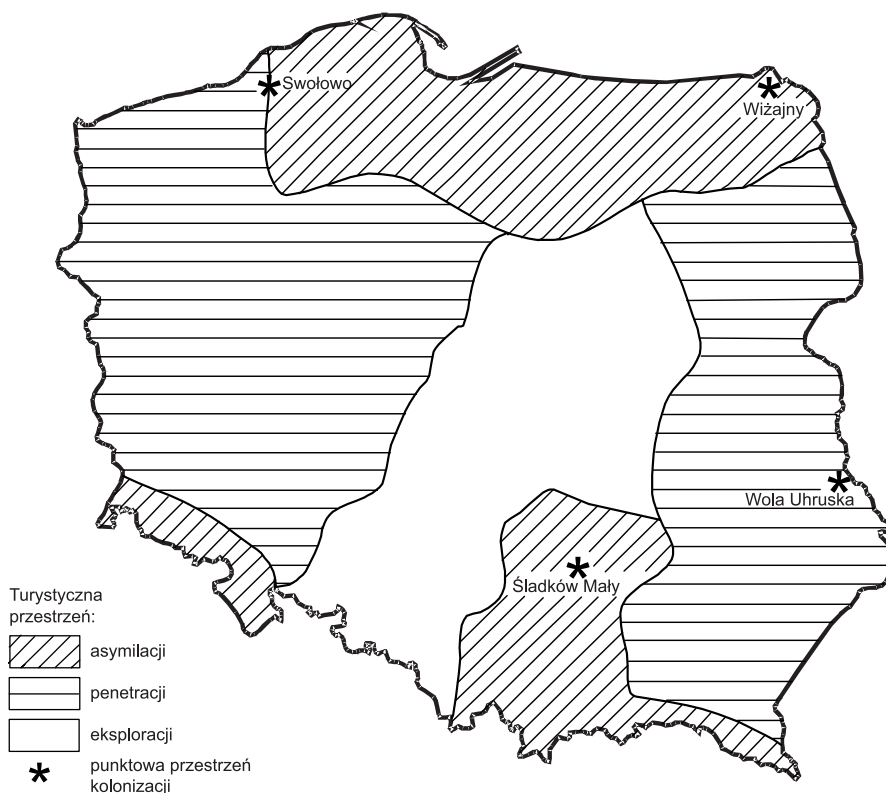
W omawianym nurcie mieszczą się badania dotyczące próby bilansowania 20 lat rozwoju agroturystyki w Polsce jako doświadczeń zdobywanych zarówno przez praktyków, jak i akademików (Wojciechowska 2011b). Bilans tych badań został wprowadzony do międzynarodowego dyskursu poprzez publikacje oraz uczestnictwo w konferencjach zagranicznych w Kazachstanie, Rosji, Portugalii oraz na Międzynarodowej Unii Geograficznej w Krakowie (Wojciechowska 2011c,

2012, 2014a, b). Starano się tam zwrócić uwagę na indywidualne cechy polskiej agroturystyki, dostrzeganej w jej genezie, etapach, koncepcjach, a także efektach rozwoju.

Przestrzeń agroturystyczna w Polsce

Do ostatniego nurtu badawczego zaliczono zagadnienie przestrzeni agroturystycznej, w ramach którego starano się sformułować definicję tego zjawiska, pokazać jego intensywność w ogólnej przestrzeni kraju oraz odnieść jego relacje do typów przestrzeni turystycznej, wyróżnionych przez Liszewskiego (1995). Za efekt tych badań należy uznać koncepcję pokazującą rozmieszczenie w Polsce takich typów agroturystycznej przestrzeni, jak przestrzeń: asymilacji, penetracji, eksploracji oraz kolonizacji (ryc. 5).

Model zróżnicowania agroturystycznej przestrzeni w Polsce, pokazanej na rycinie 5, wynika z rozmieszczenia gospodarstw agroturystycznych, badanego w różnych okresach, tj. dekady lat 90. i 2000. Jednak w celu egzemplifikacji typów

Ryc. 5. Zróżnicowanie agroturystycznej przestrzeni w Polsce w pierwszej dekadzie XXI w. w świetle typów przestrzeni turystycznej autorstwa Liszewskiego (1995)

Źródło: Wojciechowska (2009: 143).

przestrzeni wzięto dane statystyczne z 2002 r., gdyż wtedy można było z Instytutu Turystyki uzyskać je w zakresie kilku cech jednocześnie. Należy zauważyć, że model wykazuje dużą zbieżność z usytuowaniem w naszym kraju walorów turystycznych, głównie przyrodniczych i krajobrazowych. Gospodarstwa agroturystyczne w badanym roku skupiały się przede wszystkim w strefie pojeziernej, wyżynnej i górskiej, w których były rozmieszczone w formie rozproszonej lub pojedynczej. Najmniej licznie rozlokowane były w rolniczym pasie nizin Polski środkowej, a wiosek o zwartym i zintegrowanym występowaniu gospodarstw agroturystycznych było zaledwie kilka. Nowsze badania innych autorów, np. Bańskiego (2012) czy Bednarek-Szczepańskiej (2011), pokazują, że model ten jest nadal aktualny.

Zakończenie

Zamiast podsumowania proponuje się jeszcze jedno spojrzenie na zawartość tabeli 1. Można z niej wyczytać rok publikacji wyników omawianych zagadnień badawczych. Rok staje się więc tutaj pewnym miernikiem, określającym obrzeża czasu w zajmowaniu się danym tematem. Analizując prezentowane zagadnienia w powiązaniu z czasem, zauważa się, że niektóre z nich są badawczo niejako zamknięte bądź uśpione i ponownie podejmowane albo ciągle aktualne.

Takim zamkniętym badawczo zagadnieniem wydaje się „terminologia”, o której rozważania zakończono w 2009 r. Podobnie można potraktować niektóre kwestie odnoszące się do „struktury organizacyjnej agroturystyki”, ich publikowanie kończy się na 2011 r. Zagadnień uśpionych, ale ponownie podejmowanych jest więcej. Na przykład problematyka „gospodarstw agroturystycznych i ich właścicieli” została ponowiona w 2014 r. w tematyce konkursu na najlepsze gospodarstwo agroturystyczne w regionie łódzkim (Wojciechowska, Reczyńska 2014). W zakresie „oferty agroturystycznej” podjęto dwa nowe wątki, czyli pamiątki turystyczne inspirowane kulturą ludową w regionie łowickim oraz zróżnicowanie oferty agroturystycznej w łódzkim obszarze metropolitalnym⁵. Ciągłe żywym (aktualnym) badawczo zagadnieniem jest bilans doświadczeń rozwoju polskiej agroturystyki oraz analiza jej rozwoju w wybranych miejscowościach i obszarach, w tym zwłaszcza w innych krajach (Szwajcaria i Kazachstan).

Trudno definitywnie przesądzać, że przyjęta klasyfikacja studiów badawczych w określonych kryteriach czasu będzie niezmienna, że to, co jest obecnie zamkniętym bądź uśpionym zagadnieniem, nie stanie się ponownie atrakcyjne badawczo. Trudno też dziś wyznaczać perspektywę badań w analizowanej dziedzinie. Generalnie jest ona szeroka i stwarza dużo możliwości, jednak wybór konkretnych „ścieżek” naukowych bywa dziełem przypadku.

⁵ Pierwsze zagadnienie jest sfinalizowane artykułem złożonym i przyjętym do druku w czasopiśmie „Folia Turistica”, a drugie rozdziałem do książki wydawanej przez organizatorów seminarium naukowego pt. *Rural Tourism and Agritourism in the Metropolitan Areas*, 10–12 June 2014, Kirsztajnów, Poland.

Literatura

- Bański J. (kierownik projektu), 2012, *Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Projekt finansowany ze środków pochodzących z Funduszy Counterpart Funds (CPF) Sektorowych Agrolinia (PL9005), wykonawca: Agrotec Sp. z o.o., Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M., 2011, Mit o agroturystyce jako szansie rozwojowej dla polskiej wsi, *Czasopismo Geograficzne*, 82, 3: 249–270.
- Butler R.W., 1980, The Concept of a Tourism Area Cycle of Evolution. Implications for the Management of Resources, *Canadian Geographer*, 24: 5–12.
- Coulet L., 1991, Turystyka wiejska turystyką swobodną, *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Geographica*, 14: 47–53.
- Durydiwka M., 2012, *Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*, UW Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Dziegieć E., 1987, Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury, *Acta Universitatis Lodzianis, Turyzm*, 3: 7–31.
- Fischer D., 1987, *Leitbild und Marketing – Konzept für den Kurort Saas-Fee*, Oktober 1987.
- Jansen-Verbeke M., 1990, Znaczenie turystyki na terenach wiejskich w Europie, *Problemy Turystyki*, 1/2: 36–48.
- Liszewski S., 1995, Przestrzeń turystyczna, *Turyzm*, 5, 2: 87–104.
- Liszewski S. (red.), 2003, *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Liszewski S., 2013, Stan i kierunki badań nad turystyką w łódzkim ośrodku akademickim, [w:] L. Butowski (red.), *Badania naukowe w turystyce – stan i perspektywy rozwoju*, Szkoła Główna Turystyki i Rekreacji, Warszawa, s. 115–142.
- Travis A.S., 1988, Nowe formy turystyki a sposoby godzenia wartości i stylów życia turystów i ich gospodarzy, *Problemy Turystyki*, 42.
- Wojciechowska J., 1992, Aktywizacja wsi poprzez działalność turystyczną (poradnik praktyczny dla samorządów lokalnych i mieszkańców wsi), UKFiT-KGMiT, Łódź–Warszawa.
- Wojciechowska J., 1995a, Formy aktywizacji i promocji środowisk wiejskich przez turystykę w programie działalności badawczej Katedry Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, [w:] J. Raciborski (red.), *Rola i zadania państwa w gospodarce turystycznej*, Materiały seminarium w Trzemeśni, 4–6.06.1993 r., Zeszyty Naukowe, 71, AWF w Krakowie, Urząd Kultury Fizycznej i Turystyki, Kraków.
- Wojciechowska J., 1995b, Turystyka wiejska – nowa forma turystyki?, *Geografia w Szkole*, 5: 267–270.
- Wojciechowska J., 1996, Koncepcje rozwoju turystycznego gmin nadpilnicznych w opinii użytkowników terenu, [w:] S. Bosiacki, J. Grell, J. Sikora (red.), *Samorządowa koncepcja rozwoju turystycznego gminy*, AWF w Poznaniu, Poznań.
- Wojciechowska J., 2009, *Procesy i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wojciechowska J., 2011a, Agroturystyka w Szwajcarii, [w:] B. Włodarczyk (red.), *Turystyka. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 169–184.
- Wojciechowska J., 2011b, 20 lat polskiej agroturystyki: o przeszłości i przyszłości, Twenty years of polish agritourism: the past and the future, *Turyzm*, 21, 1–2: 67–73.
- Wojciechowska J., 2011c, Polska agroturystyka, [w:] *Kazachstanskiy turizm; wczera, siegodaynia, zaytra*, Sbornik matierialow IV mezhdunarodnoj konfierenciji, poswiaszczennoj

- 70-letiu profesora S.R. Erdawlietowa, Kazachskij Nacionalnyj Uniwersitet, Ałmata, s. 166–171.
- Wojciechowska J., 2012, Polish agrotourism in the light of science and practice, [w:] W.I. Kruzhalin (red.), *Turizm i rekreacija: fundamentalnyje i prikladnyje isliedowanija*, Trudy VII Mieżhdunarodnoj Nauczno-prakticzeskoj konferenciji, Moskowskij Gosudarstwienyj Uniwersytet im. Łomonosowa, Rosijskaja Akademija Nauk, Nacionalnaja Akademija Turizma, Rosijskaja Mieżhdunarodnaja Akademija Turizma, Rosijskij Sojuz Turindustrii, MGU Geograficzeskij fakultiet, D.A.R.K, St. Petersburg, s. 76–83.
- Wojciechowska J., 2014, A summary assessment of the Agritourism Experience in Poland, *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, 12 (3), Special Issue: 565–579.
- Wojciechowska J., 2014b, *The uniqueness of the Polish agritourism*, referat wygłoszony na International Geographical Union, Regional Conference, Changes Challenges Responsibility, Kraków, 18–22 August 2014.
- Wojciechowska J., Reczyńska K., 2014, Konkurs agroturystyczny „Złota Grusza” w województwie łódzkim wydarzeniem dla jego kreatorów i głównych aktorów, [w:] B. Krakowiak, A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka, w kręgu wydarzeń*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Łódź.

Summary

Studies on Polish agritourism in Lodz research geographical center

The paper analyses the most significant research results conducted in Lodz research geographical center in the field of agritourism. Subjects connected with types and topics of researches, applied research approaches and theoretical research concepts were discussed in a period 1990–2014. Such a review together with model approaches of selected research results enables to trace the development of Polish agritourism. The proposed order according to the year of publication (tab. 1) allowed to distinguish three groups amongst them. The first group concerns closed research issues, the second one – not active but again undertaken, the third one – still current issues. Presented classification refers to strict period, therefore it can be modified in the future.

Key words: agritourism, empirical studies, theoretical concepts, Lodz research geographical center, Poland

Jolanta Wojciechowska
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki
jolwoj@geo.uni.lodz.pl

Florian Plit

Normalność? Turystyka polska od peryferii, przez krajoznawstwo, do taniej rozrywki

Niemal przez cały czas od początków państwowości polskiej aż do schyłku XX w. rozwój turystyki w Polsce przebiegał odmiennie niż w Europie Zachodniej. Polska włączona została w krąg cywilizacji zachodniej stosunkowo późno i zajmowała w niej miejsce peryferyjne, co owocowało większą aktywnością wyjazdów turystycznych do miejsc uznawanych za znaczące centra kulturowe. Później, w czasie zaborów, wyjazdy zagraniczne często oceniano negatywnie, jako niepotrzebny wywóz kapitału przydatnego w kraju, w okresie rządów komunistycznych były one ograniczone formalnie (ograniczenia paszportowe) i w nie mniejszym stopniu niewymienialnością waluty. Natomiast większą rolę niż na Zachodzie odgrywało w Polsce krajoznawstwo: w czasie zaborów zastępowało ono nauczanie geografii i historii, a w XX w. pozwalało poznać ziemię ojczyste, które wcześniej znajdowały się za granicą (po 1918 r. – w innym zaborze, po 1945 r. – ziemię należące przedtem do Niemiec). Dużemu zainteresowaniu krajoznawstwem w epoce komunistycznej sprzyjało też ściśle reglamentowanie turystyki zagranicznej. Po 1989 r. zmniejszyło się zainteresowanie krajoznawstwem, początkowo nasiliła się fascynacja możliwością wyjazdów za granicę, następnie – stopniowo – rosło także zainteresowanie krajowymi parkami rozrywki. W ten sposób polska turystyka upodobniała się do zachodnioeuropejskiej turystyki masowej.

Słowa kluczowe: Polska, peryferyjne położenie, krajoznawstwo, odmiennosc od Europy Zachodniej

Wprowadzenie

Zdawać by się mogło, że niewiele zagadnień zostało tak dobrze zbadanych, jak historia turystyki polskiej. Poświęcono jej całe podręczniki, skrypty i monografie (np. Kulczycki 1968, Gaj 2003), omawiano w licznych podręcznikach poświęconych turystyce i geografii turystyki (np. Kowalczyk 2002), powstały tysiące artykułów badających szczegółowe zagadnienia, np. historię turystyki w poszczególnych regionach i miejscowościach, dzieje organizacji, początki turystyki kobiecej, biogramy pionierów i propagatorów turystyki itd. itp. Mimo to, a może właśnie dlatego, mnogość szczegółów utrudnia dostrzeganie ogólnych prawidłowości i syntetyczne spojrzenie. Wydaje się, że zbyt często umyka nam – podkreślającym swą europejskość – podstawowy fakt: drogi rozwoju turystyki w Polsce przez wieki

przebiegały odmiennie, czasem nawet przeciwnie niż w Europie Zachodniej. Przyczyny były różne i zmienne w czasie, a dopiero ich prześledzenie pozwala na uchwycenie specyfiki polskiej turystyki.

Okres „turystyki peryferyjnej”

Chrzest Polski w 966 r. wprowadził nasz kraj w krąg cywilizacji łacińskiej, umożliwił nam korzystanie z jej dorobku. To banalne zdanie dobrze określa nasze miejsce w tym kręgu: cywilizacyjny aport Polski był początkowo niewielki, to myśmy mogli korzystać z dorobku innych. Wprawdzie dwory Mieszka I czy Bolesława Chrobrego budziły podziw, ale daleko im było do dworu cesarskiego, sanktuaria nowej religii znajdowały się poza Polską, podobnie najwspanialsze jej świątynie, klasztory itd. Byliśmy kulturową peryferią cywilizacji łacińskiej i mimo wielkich wysiłków, mimo zmniejszania dystansu, podobna sytuacja utrzymywała się przez wieki. Opóźnienia kulturowe niwelowane są przez wieki, dlatego też byliśmy peryferią nawet wtedy, gdy Rzeczpospolita Obojga Narodów stanowiła największe terytorialnie państwo Europy i jedną z jej największych potęg militarnych. Pierwszy europejski uniwersytet powstał w Bolonii w 1088 r., a w Polsce niemal trzy wieki później (1364 r.), wiele lat po najznamienitszych uniwersytetach Francji, Anglii i Niemiec. W dobie odrodzenia to do Polski sprowadzano z Włoch architektów, nie zaś odwrotnie, a okres ten nazwano u nas z francuska renesansem. Białostocki Pałac Branickich pochlebcy zwali Wersalem Podlaskim, ale nikt Wersalu nie nazywał Francuskim Białymstokiem itd. Nawet w okresach największego rozkwitu Krakowa, Gdańska czy Warszawy miasta te ustępowały wielkością, a nade wszystko splendorem metropoliom europejskim: Akwizgranowi, Rzymowi, Paryżowi, Londynowi czy Wenecji. Polska była peryferią kulturową, ale zarazem i geograficzną: leżała na krańcach cywilizacji łacińskiej, dalej ku wschodowi była już cywilizacja bizantyjska (Ruś) bądź Tatarzy.

Owa peryferyjność nadawała swoiste piętno polskiej turystyce zagranicznej. Odgrywała ona rolę stymulującą, bowiem aby odwiedzać znane sanktuaria, obcować z tzw. wysoką kulturą, trzeba było udać się za granicę. Przykładowo, u schyłku średniowiecza rozkwitła nietypowa forma turystyki, którą stanowiły wyjazdy na turnieje rycerskie. Nietypowa, bo wyjazdy te łączyły element turystyczny (poznawczy – ciekawość świata) z nauką zawodu (ćwiczenie rzemiosła wojennego), nabieraniem oglądy na dworach, a także były formą zarobkowania (zwycięzca otrzymywał nagrody, zabierał też zbroję, broń i konie pokonanego). Przykład takiej „turystyki turniejowej” (eventy?) świadczy, że nie tylko w odniesieniu do czasów współczesnych mamy trudności w orzekaniu, co jest, a co nie jest turystyką. W turystyce turniejowej możemy zresztą zauważyć wiele analogii z dzisiejszą turystyką biznesową, można ją nawet uznać za wczesną jej odmianę. Turnieje rycerskie odbywały się wówczas w całej niemal Europie, również na dworach w Polsce (głównie w Krakowie), ale najbardziej znane turnieje toczne były na dworach dzisiejszej południowej Francji. Tam też szczególnie bujnie

kwitło życie dworskie, poezja dworska i rycerska, a na turnieje zjeżdżali najświetniejsi rycerze z Europy, w tym z Polski¹.

Dalekie wędrówki łączone z turystyką podejmowano także wówczas, gdy model kształcenia szlacheckiej młodzieży uległ zmianie. Znamienne, że nawet w okresie świetności Akademii Krakowskiej w dobie renesansu powszechnie wyjeżdżano na studia do Włoch. Po ich ukończeniu (bądź nie) wielu polskich studentów wracało do rodzinnych domów przez Paryż. Była to już wtedy podróż typowo turystyczna, poznawano dworskie maniery, zwiedzano „osobliwości”. Również Jan Kochanowski po zakończeniu pobytu w Padwie wracał do kraju przez Neapol, Marsylię, Paryż.

Jednak peryferyjność sprawiała, że takie wyprawy były nie tylko wymarzone, ale też kosztowne i czasochłonne. Dlatego nie są z naszego kraju znane niektóre formy ówczesnej turystyki, np. masowe pielgrzymki z Polski do Santiago de Compostela. Z południowych obrzeży Masywu Centralnego po jesiennych zbiorach wyruszały tam całe wsie, po drodze zimując u stóp Pirenejów (patrz np. Jacomet 2005). Natomiast z Polski wybierali się tam głównie wielmoże (szerzej patrz np. Kalinowska 2004, Plit 2014), tacy jak chociażby chorąży płocki Paweł z Radzanowa i wojewoda czerski Jan Pilik z Sierpca (1380 r.), a znacznie później Jerzy i Stanisław Radziwiłłowie (1579 r.) oraz Jakub Sobieski, ojciec króla (1611 r.). Znamienne, że pielgrzymki do Santiago de Compostela szczególną popularność zyskały u nas wówczas, gdy zainteresowanie nimi na zachodzie Europy zdecydowanie już zmalało. Zresztą pielgrzymki Radziwiłłów czy Sobieskiego stanowiły element wielkich objazdowych podróży po Europie, Jakub Sobieski poświęcił na nią 4 lata (1607–1611). Były to raczej wyprawy szkoleniowo-turystyczne, niż typowe turystyczne czy też religijne wyjazdy. W czasie ich trwania odwiedzano dwory, miejsca święte, oglądano osobliwości, nawiązywano kontakty z zagraniczną arystokracją, uczono się języków itd. Dzięki rozlicznym dziariuszom i zachowanej korespondencji wiemy, że były one bardzo liczne, zapewne liczniejsze niż wielmożów z Europy Zachodniej, którzy przecież też wiele podróżowali. Potwierdzenie tej tezy wymagałoby jednak szczegółowych studiów porównawczych w stylu Ferdynanda Braudela. Zachodnioeuropejscy arystokraci, w odróżnieniu od polskich, po pierwsze wiele renomowanych atrakcji mieli w zasięgu ręki, a po drugie – nie mogli wyzbyć się swoistego poczucia wyższości, przeświadczenia, że na dalekich krańcach Europy nie ma niczego godnego uwagi. Polska dla obcokrajowców była krajem odległym i egzotycznym, ale niezbyt atrakcyjnym pod względem turystycznym. Za to licznie do nas przybywali, by użyć współczesnego określenia, przedstawiciele *middle class*, by zdobyć atrakcyjną pracę (architekta, rzeźbiarza, malarza, nauczyciela nadwornego, ale także rzemieślnika, kupca itd.). Była to atrakcyjna ścieżka kariery, ale nie turystyka. Dopiero w XVIII stuleciu szerszym strumieniem napłynęli do Polski „turyści” –

¹ Największym echem odbiło się zwycięstwo Zawiszy Czarnego z Garbowa. Na turnieju w Perpignan (ówczesna Aragonia) pokonał on w październiku 1415 r. Jana z Aragonii, syna króla Ferdynanda, cieszącego się do owego momentu opinią niepokonanego. Zawisza towarzyszył wówczas królowi węgierskiemu Zygmuntowi Luksemburskiemu (patrz m.in. Klubówna 1978).

wszelkiego rodzaju obieżyświaty, oszuści i poszukiwacze przygód itp., a wśród nich Casanova.

Wyjazdy z Polski odbywały się nie tylko do zachodniej i południowej Europy, co najmniej od czasów Jaksy z Miechowa ważnym krajem docelowym stała się też Ziemia Święta. Udali się tam m.in. Piotr Wysz Radoliński, biskup krakowski w 1410 r., Jan Długosz w 1450 r., a w latach 1582–1584 Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, którego opis podróży zyskał wielką popularność. Ta destynacja była wspólna dla większości nacji europejskich, pielgrzymki z Polski nie wyróżniały się niczym specjalnym. Wyjątkowa jest natomiast szczególna popularność destynacji tureckiej w wieku XVIII. Zainteresowanie, moda na Orient w Polsce rozkwitły po wiktorii wiedeńskiej, a po pokoju karłowickim wyjazdy te stały się bezpieczne. Swoistym ewenementem w skali europejskiej jest typowo turystyczna wyprawa 12 dam polskich do Stambułu w 1787 r. zorganizowana przez Urszulę z Zamoyskich Mniszchową (Reychman 1959). Uczestniczyły w niej same kobiety. Ostatnią barwną kartą turystycznych eskapad arystokracji na Bliski Wschód były podróże emira Wacława Seweryna Rzewuskiego już w początkach XIX w.

Jednak generalnie rzecz biorąc, aż do schyłku XVIII w. w Polsce rozwijały się te same rodzaje turystyki, co w Europie Zachodniej. Występowało u nas wprawdzie pewne opóźnienie i naśladownictwo wzorców zachodnich, ale peryferyjność w niczym nie ograniczała turystycznych zainteresowań najbogatszych, co więcej – sprzyjała częstszemu podejmowaniu wędrowek i stymulowała powstanie oryginalnych ich form.

Czas rozchodzenia się dróg turystyki polskiej i europejskiej

Jakościową zmianę przyniósł wiek XIX. Na niemal dwa stulecia (z krótkimi przerwami) drogi rozwoju turystyki w Europie Zachodniej i w Polsce rozeszły się diametralnie, uzasadnione jest nawet twierdzenie, że w pewnej mierze pozostawały one w opozycji.

Czas zaborów

Na Zachodzie był to okres niebywałego rozkwitu turystyki zagranicznej. Kongres wiedeński zakończył okres wyniszczających wojen, w Europie zapanował długotrwały pokój, przerywany tylko lokalnymi i regionalnymi konfliktami. Podróżowanie stało się bezpieczne, dzięki szybko rozwijającej się sieci kolejowej i parostatkom na morzach – dużo szybsze, a wymiennalność pieniędzy w bankach znacznie je uprościła. Ale turystyce sprzyjał również fakt, że warunki higieniczne w wielkich metropoliach i okręgach przemysłowych Europy były tragiczne. Zanieczyszczenie powietrza sprawiało, że na gruźlicę masowo umierali zarówno najbiedniejsi, jak i bogaci. Ponieważ nie umiano skutecznie jej zwalczać, lekarze zalecali w miesiącach zimowych, gdy warunki były najgorsze i nie tylko lon-

dyńczyków dusił smog, opuszczanie wielkich miast, wysyłanie rodzin nad Morze Śródziemne. Nie przypadkiem pierwsze biuro podróży Cooka stawiało przede wszystkim na organizowanie wycieczek zagranicznych, zwłaszcza nad Morze Śródziemne, nie przypadkiem reprezentacyjny bulwar w Nicei do dziś zwie się Promenadą Anglików (*Promenade des Anglais*), a wiele ekskluzywnych hoteli na Lazurowym Wybrzeżu i włoskiej Riwierze nazwano imionami monarchów brytyjskich.

Nowinką XIX w. jest jednak rozkwit turystycznych wyjazdów Europejczyków na inne kontynenty. Kolonializm, żegluga parowa i wyeliminowanie piractwa otworzyły przed europejskimi turystami cały świat. Wyprawiano się do Indii, podziwiano piramidy, polowano na lwy w Afryce. Być może swobodnie przemieszczać się, niemal wszędzie wystarczała znajomość angielskiego lub francuskiego. Zainteresowanie dalekimi krajami wzrosło niepomierne, popierane było przez instytucje państwowe i spółki (kompanie) handlowe. Był to naprawdę złoty okres geografii i geograficznych towarzystw naukowych (nieprzypadkowo archipelag na Pacyfiku nazwano Wyspami Towarzystwa). Europejczycy bogacili się, a w większości krajów pozaeuropejskich czuli się panami. Krąg ludzi mogących podejmować egzotyczne wyprawy rozszerzył się znacznie, obejmował już nie tylko wąskie elity arystokratyczne, ale też np. menedżerów, renomowanych inżynierów, rodziny wyższych urzędników kolonialnych.

Fascynacja egzotycznymi wyprawami nie ominęła także Polaków. Konstanty Branicki wraz ze starszym bratem Aleksandrem podróżował po Egipcie, polował na lwy w Algierii. Józef Mikołaj Potocki polował w Indiach i na Sri Lance (Cejlonie) oraz w Somalii, wyprawił się do Sennaru nad Nilem Błękitnym, a swe wspomnienia myśliwskie opisał w paru książkach (m.in. Potocki 1891), niektóre z nich doczekały się ostatnio reprintów. Przemiany społeczne sprawiły, że podróżować mogła nie tylko arystokracja, czego przykładem może być wyprawa Juliusza Słowackiego do Rzymu, Neapolu, przez Grecję do Egiptu i Ziemi Świętej, a z powrotem do Florencji (1836–1838, większą część podróży odbył z Zenonem Brzozowskim) oraz Henryka Sienkiewicza do Stanów Zjednoczonych (1876–1878) oraz do Egiptu i Afryki Wschodniej (1891). Podróże Sienkiewicza, z których reportaże publikowała prasa, wydawane później kilkakrotnie w wersji książkowej (np. Sienkiewicz 1949, 1950), odbiły się wielkim echem w Polsce, znacznie wolniej torowały sobie drogę do kraju poezje Słowackiego, ale i one weszły w skład naszego kanonu literatury pięknej.

Wprawdzie listę podobnych wypraw można znakomicie wydłużać, jednak nie ulega wątpliwości fakt, że w XIX w.² Polacy podejmowali egzotyczne wyprawy znacznie rzadziej niż mieszkańcy zachodniej Europy. Stosunkowo słabo rozwijała się też turystyka do krajów europejskich, chociaż peryferyjność ziem polskich uległa wyraźnemu powiększeniu. Polska była teraz peryferią już nie tylko względem Włoch, Anglii czy Francji, ale też – mimo wysiłków naszych elit inteligentnych – wobec metropolii państw zaborczych: Warszawa względem Petersburga

² Dla wielu historyków „wiek XIX” kończy się dopiero w 1914 r. w momencie wybuchu I wojny światowej. Ta cezura bardzo dobrze nadaje się do opisu ewolucji turystyki polskiej.

i Moskwy, Kraków i Lwów w zestawieniu z Wiedniem, Poznań – Berlinem. Polska nie tylko nie miała kolonii, ale także warstwa ludzi wystarczająco bogatych była u nas znakomicie węższa. Zniszczenia wojenne, kontrybucje popowstaniowe, rekwizycje uczyniły swoje. Nie bez znaczenia pozostawał wreszcie jeszcze jeden fakt – dalekie podróże i wydawanie pieniędzy za granicą były przez część naszego społeczeństwa piętnowane. Uznawano je za niepotrzebny wywóz kapitału z kraju, niezbędnego do odbudowy gospodarki i do utrzymania „polskiej ziemi w polskich rękach”. Odbicie takich postaw znajdziemy nie tylko w ówczesnej publicystyce, ale i w literaturze pięknej. Z dalekich turystycznych wojaży powrócił Hrabia z *Pana Tadeusza* – ukazany jako nie rozumiejący sytuacji miejscowej dziwak. Nie jest on jednak postacią ocenianą negatywnie, w ostatniej księdze budzi nasze współczucie, ale nie cieszy się specjalną sympatią autora. Z kolei Telimena tak długo przebywała w Petersburgu, że według obecnych kryteriów nie może być już zaliczona do turystów. Jej pobyt w stolicy początkowo miał jednak zapewne charakter turystyczny. Nie przyniósł on niczego dobrego. Natomiast zdecydowanie negatywnie przedstawiony został Teofil Różyc w *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej. Jego turystyczne wojaże doprowadziły tylko do roztrwonienia znacznej części majątku, zepsucia moralnego i uzależnienia od morfiny. Tak krytyczne przedstawianie turystów w literaturze byłoby nie do pomyślenia w ówczesnej Anglii czy Francji.

W Polsce społeczny poklask zdobywały jednak te wyprawy, w wyniku których powstawały np. kolekcje muzealne udostępniane później szerokiej publiczności. Przykładem może być działalność Konstantego Branickiego, który upolowane w Nilu krokodyle podarował Gabinetowi Zoologicznemu w Warszawie, wspierał finansowo liczne egzotyczne wyprawy przyrodników, a syn jego Konstanty udostępnił zbiory ojca w muzeum prywatnym (obecnie stanowią one istotny element zbiorów Muzeum Instytutu Zoologii PAN).

Specyfiką turystyki polskiej XIX w. był wyjątkowy rozwój turystyki krajowej, przede wszystkim krajoznawstwa. Początki krajoznawstwa w Europie Zachodniej przypadają na drugą połowę XVIII w., jednak pozostawało tam raczej w cieniu innych rodzajów turystyki. W Polsce pojawiało się ono w tym samym czasie (patrz np. Lipniecki 1995), ale rozwijało niesłychanie dynamicznie, m.in. za sprawą takich pragmatyków epoki Królestwa Polskiego (prekursorów pozytywizmu?), jak Stanisław Staszic (przyrodoznawstwo) czy Julian Ursyn Niemcewicz (pamiętki historii). Wyeliminowanie geografii i historii Polski ze szkół sprawiło, że właśnie krajoznawstwem starano się wypełnić powstałą lukę edukacyjną. Ogromną rolę odegrało tworzenie zbiorów pamiątek historycznych (np. przez Izabelę Czarotorską w Puławach; krótkie zestawienie takich „znaków pamięci” patrz m.in. Pisarska 2014). Wprawdzie pierwsze organizacje turystyczne powstały w Polsce później niż w wielu krajach Europy (Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie 1873, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze 1906, podczas gdy np. londyński Alpine Club w 1857, norweski Poznaj Swoj Kraj i Austriackie Towarzystwo Alpejskie 1862; patrz np. Oleśniewicz, Widawski 2013), ale to „zasługa” zaborców, którzy trafnie ocenili zagrożenie, którym było dla nich polskie krajoznawstwo, i różnymi sposobami starali się je ograniczać. Historia rozwoju krajoznawstwa w Polsce

doczekała się tak wielu opracowań (szczególnie cenne są kolejne tomy *Studiów i materiałów z dziejów krajoznawstwa polskiego*, 1990–2013), że nie trzeba jej przypominać. Warto jedynie zauważyć, że utworzona w 1849 r. uniwersytecka katedra Wincentego Pola, powszechnie uznawana za drugą na świecie katedrę geografii, niewiele miała wspólnego ze swą berlińska poprzedniczką. Była ona raczej pierwszą w świecie katedrą krajoznawstwa i właśnie dlatego została zamknięta przez zaborcę.

Dwudziestolecie międzywojenne – trudny okres poszukiwania nowych dróg

Po odzyskaniu niepodległości zmieniło się nastawienie wobec podróży zagranicznych, zwłaszcza egzotycznych. Teraz stały się one przedmiotem swoistej dumy narodowej: nasi potrafią dotrzeć nawet w tak odległe zakątki świata. Dużym zainteresowaniem cieszyły się np. książki Ferdynanda Ossendowskiego, Mieczysława Lepeckiego czy Arkadego Fiedlera, a po zakończeniu wielkiego kryzysu wielu Polaków miało nadzieję na powolną, acz stałą poprawę swej sytuacji materialnej i szanse odbycia podobnych podróży. Jednak krajoznawstwo i turystyka krajowa wciąż przeżywały okres rozkwitu, wciąż stanowiły *differentia specifica* turystyki polskiej. W kraju, który powstał na styku trzech dawnych wielkich imperiów, znajomość geografii, historii i kultury regionów innych niż własny była znikoma nawet wśród elit. Wiele miejsc było nie tylko nie widzianych osobiście, ale też nieobecnych bądź słabo obecnych w sztandarowych dziełach narodowej kultury, stanowiących o jej tożsamości. Polska międzywojenna odzyskała dostęp do morza, ale „polskiego morza” nie widział i nie uwiecznił w swych utworach ani Juliusz Słowacki, ani Adam Mickiewicz (Bałtyk oglądał on tylko w Petersburgu). Piewcą polskiej więzi z morzem mógł stać się dopiero Stefan Żeromski (1922), co przyniosło mu państwową nagrodę literacką. Tatry do kultury polskiej wprowadzili Wincenty Pol, Stanisław Moniuszko, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Stanisław Witkiewicz i inni poeci młodopolscy. Znów nie widzieli ich ani Adam Mickiewicz, ani Juliusz Słowacki, który akcję *Kordiana* umieszcza m.in. w krajobrazie dzikich gór – na szczycie Mont Blanc. Dwudziestolecie międzywojenne to okres, w którym wychowane pod zaborami społeczeństwo starało się gwałtownie nadrobić zaległości w poznawaniu ojczyzny. Wyjazdy na teren należący wcześniej do innego zaborcy (i przez to trudno dostępny) nosiło pewne znamiona eksploracji ziem egzotycznych.

W okresie międzywojennym podjęto w Polsce próbę, by nasza turystyka stała się po prostu normalna, by zatrzeć różnice dzielące ją od zachodnioeuropejskiej (przykładem utworzenie biur podróży), ale był to okres zbyt krótki, by zaległości można było usunąć.

Okres turystyki reglamentowanej

Dominacja turystyki krajowej i krajoznawstwa pozostała też wyróżnikiem polskiej turystyki lat 1945–1989, co wynikało, niewątpliwie, z ówczesnej silnej re-

glamentacji wszelkich form turystyki, ale zagranicznej w szczególności. W większości wydawanych po 1989 r. podręczników turystyki, geografii turystyki itd. zwraca się uwagę na jedną istotną przyczynę tego stanu: ograniczenia paszportowe. Rzeczywiście, do roku 1956, a właściwie do 1954, mieliśmy praktycznie całkowitą blokadę wyjazdów. Jak podaje Stola (2001), w 1951 r. zezwolono tylko na 9630 wszelkiego rodzaju wyjazdów czasowych z Polski, w tym ledwie 1980 do państw kapitalistycznych. Autor ten zakłada, że te oficjalne dane mogą być niekompletne, ale liczba wyjazdów i tak nie miała przekroczyć kilkunastu tysięcy. Jednak później następowało stopniowe rozluźnienie, przykładem może być szybki wzrost liczby wyjazdów do ZSRR (409 w 1954 r., ale już prawie 94 tysiące w 1956; Stola 2001). Niebawem pojawiła się możliwość wyjazdów do strefy przygranicznej w Czechosłowacji (konwencja o ruchu przygranicznym), ograniczone wyjazdy do krajów demokracji ludowej, a nawet w końcu (lata 70. XX w.) pewna liberalizacja w otrzymywaniu paszportów na wyjazdy na Zachód. W miarę zmniejszania prymitywnych ograniczeń paszportowych (ponownie obostrzonych w czasie stanu wojennego) znaczenia nabierały inne czynniki, tak oczywiste, że aż nie dostrzegane. Pierwszy to ograniczenie wymiany i różnice w kursach walut. Wartość dewiz (w praktyce: dolarów) była w Polsce niewspółmiernie zawyżona w stosunku do ich realnej siły nabywczej na Zachodzie. W sytuacji, gdy miesięczne wynagrodzenie pracownika naukowego – adiunkta – pozwalało na zakup na czarnym rynku dewiz wystarczających na jeden nocleg w tanim hotelu w Paryżu, stwarzało to barierę skutecznie zniechęcającą do wyjazdów nie tylko turystycznych, ale np. na seminaria naukowe, nawet jeśli można było uzyskać paszport służbowy i zwolnienie z opłat konferencyjnych. Skłaniało też do maksymalnego oszczędzania podczas podróży służbowych: stypendiów, staży, kontraktów zagranicznych. Wprawdzie takich wyjazdów nie można uznać za turystyczne, ale do krajów, w których pracowali polscy eksperci, często nie zapraszano rodzin, nie uczestniczono w wycieczkach itd. Za zaoszczędzone pieniądze, o niewielkiej sile nabywczej na Zachodzie, można było istotnie poprawić standard życia w kraju. Wprawdzie „w epoce Gierka” umożliwiono legalny zakup 130 dolarów przeznaczonych na wyjazd zagraniczny, ale możliwość skorzystania z tego przywileju mieli tylko nieliczni (abstrahując od faktu, że była to kwota skromna). Nawet w wyjazdach do „demoludów” obowiązywały książeczki walutowe (z limitami kwotowymi) i vouchery.

Drugim czynnikiem, ważnym zwłaszcza w początkowym okresie, była ponowna zmiana granic Polski i przesiedlenie milionów ludzi. W granicach Polski znalazły się, między innymi, obszary o bardzo dużych walorach krajozrazowych (Pomorze, Sudety, Mazury i Warmia), uzdrowiskowych (Sudety), z bazą turystyczną przed wojną silnie rozbudowaną, a mimo zniszczeń wojennych lokalnie niezłe zachowaną (Pomorze) bądź też nawet prawie nietkniętą (Sudety). Motywy rozwoju krajoznawstwa w okresie komunistycznym były, acz tylko pod pewnymi względami, podobne do tych, którymi kierowano się w okresie międzywojennym. Ziemie te przed wojną, choć bliskie terytorialnie, pozostawały słabo znane Polakom, i to nie tylko tym mieszkającym na Kresach Wschodnich. Leżały one przecież na terenie nieprzyjaznego Polsce państwa. Natomiast zainteresowanie nimi

rozbudzone było jeszcze przed wojną, o czym świadczy chociażby ogromna popularność i kolejne wznowienia *Na tropach Smętka* Melchiora Wańkowicza (dziewięć wydań przed wojną, pierwsze 1936)³. Prasa międzywojenna zamieszczała szereg reportaży o życiu Polaków w granicach Niemiec, mimo szykan aktywne były tam polskie towarzystwa kulturalne. Dlatego po wojnie łatwo było podsycać zainteresowanie tymi ziemiami i inspirować wędrówki w poszukiwaniu śladów polskości. Miało to równocześnie służyć odwróceniu uwagi od Ziemi Utraconych, ułatwić ich zapomnienie.

Okres komunistyczny (1945–1989) trwał jednak znacznie dłużej niż międzywojnie, a propaganda, którą usiłowano nasycić krajoznawstwo (elementy polskości na Ziemach Odzyskanych, miejsca martyrologii, pamiątki ruchu robotniczego, pamiątki leninowskie itd.), była wyjątkowo nachalna. Częściową ucieczką od tego stało się poszukiwanie innych wzorców ideologicznych w krajoznawstwie nieformalnym, a właściwie – pozarządowym, czego przykładem mogło być np. wiele pielgrzymek⁴, niektóre działania Sekcji Rodzin Klubu Inteligencji Katolickiej itd. Stopniowo jednak krajoznawczy zapal zanikał, zwłaszcza młodzież wykazywała coraz mniejsze nim zainteresowanie.

U wrót normalności?

W takiej atmosferze zniechęcenia do krajoznawstwa i blokowania możliwości wyjazdów zagranicznych nastąpił rok 1989. Wkrótce potem każdy obywatel mógł mieć w domu paszport, coraz więcej państw znosiło obowiązek wizowy dla Polaków, złotówka odzyskiwała swą realną siłę, a jej wymiana na inne waluty stała się znacznie łatwiejsza, niemal bezproblemowa. Wreszcie wstąpiliśmy do Unii Europejskiej i do strefy Schengen. Wydarzenia te zaowocowały nie tylko gwałtownym wzrostem liczby zagranicznych wyjazdów Polaków, ale też jakościową zmianą ich charakteru i destynacji. W turystyce, zarówno zagranicznej, jak i krajowej, zmalała rola turystyki poznawczej (w tym krajoznawstwa), wzrosło natomiast zainteresowanie różnymi formami zabawy i wypoczynku. Polacy wyjeżdżają na narty nie tylko w góry w Polsce, ale i w Alpy, Pireneje, Góry Betyckie czy do Turcji, opalają się nie tylko na brzegach Bałtyku, a nawet nie tylko Morza Śródziemnego, Czerwonego i na atlantyckich wybrzeżach Europy, ale i na egzotycznych plażach całego świata, np. na Karaibach, Mauritiusie, w Omanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Równocześnie popularność zyskują mod-

³ A równocześnie o niedostępności terenów położonych tuż za granicą świadczy fakt, że przed wyruszeniem na swoją wyprawę kajakiem M. Wańkowicz postarał się o poparcie dziennikarzy niemieckich.

⁴ Na marginesie warto przypomnieć, że po 1978 r. i wyborze Karola Wojtyły na papieża nastąpił bujny rozkwit pielgrzymek do Rzymu. Także one miały w dużej mierze charakter poznawczy, niekiedy nawet dominujący nad religijnym. Odróżniało to pielgrzymów z Polski, odwiedzających nie tylko sanktuarium we Włoszech, ale też np. Wenecję czy Weronę, od pielgrzymów z Europy Zachodniej, którzy w znacznie większym stopniu rozdzielały turystykę pielgrzymkową od zwiedzania. W przypadku wielu Polaków była to, nie negując motywów religijnych, forma odreagowania wieloletniego uniemożliwiania normalnej zagranicznej turystyki poznawczej.

ne rozrywki i sporty, nie tylko pływanie na bananie i windsurfing, ale też kitesurfing, canyoning, zjeżdżanie na desce z wydm, jazda na rolkach po pustyni i wiele innych. Polacy licznie odwiedzają miejsca masowej rozrywki w kraju i za granicą: Disneyland, Legoland, Tropikalną Wyspę w Berlinie, przeróżne zooparki, dino-parki, muzea figur woskowych, jeżdżą na masowe imprezy sportowe i muzyczne (do największych należy Przystanek Woodstock). Ta radykalna zmiana zainteresowań budzi u wielu osób niepokój. W fakcie, że większą popularnością cieszą się spływy po Kamiennej i dinopark w Białowieży oraz zespół pałacowy, hodowla bizo-nów i zoosafari w Kurozwękach, niż muzea Henryka Sienkiewicza w Oblęgorku czy zegarów w Jędrzejowie, dostrzegają oni zanik kultury wysokiej, triumf kiczu i popkultury. Oczywiście, wszelkim gwałtownym zmianom towarzyszą zjawiska patologiczne. Rodzi się jednak pytanie, dla ilu osób odwiedzających wcześniej muzea i miejsca pamięci był to wynik rzeczywistych zainteresowań, ile czyniło tak wprawdzie dobrowolnie, lecz głównie dlatego, że nie mogły one realizować swych rzeczywistych zainteresowań, ile zaś z poczucia obowiązku, traktując to niczym odrabianie pańszczyzny. Obecnie możemy – i potrafimy – i bawić się, i zwiedzać, i czcić pamięć, i oddawać cześć, o czym świadczy sukces Muzeum Powstania Warszawskiego. Przestaliśmy być peryferią, izolowaną wyspą, mamy w szkołach możliwość normalnego nauczania geografii i historii, jesteśmy częścią Europy i sytuacja, także w turystyce, staje się normalna. Inna rzecz, czy potrafimy tę normalność wykorzystać.

Literatura

- Gaj J., 2003, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.
- Jacomot H., 2005, Chemin d'Auvergne, [w:] *Chemin de Saint-Jacques de Compostelle. De l'Auvergne au Quercy*, Chamina, Clermont-Ferrand, s. 8–15.
- Kalinowska S., 2004, Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku, *Peregrinus Cracoviensis*, 15: 65–74.
- Klubówna A., 1978, *Zawisza Czarny w historii i w legendzie*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2002, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kulczycki Z., 1968, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Sport i Turystyka, Warszawa.
- Lipniecki W., 1995, *Elementy teorii krajoznawstwa*, t. 1, Zarząd Wojewódzki Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Szczecin.
- Oleśniewicz P., Widawski K., 2013, *Turystyka edukacyjna w kontekście turystyki szkolnej. Wybrane zagadnienia*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Pisarska B., 2014, W poszukiwaniu idei rozwoju turystyki; „przeszłość – przyszłości”, [w:] B. Krakowiak, J. Latosińska (red.), *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Warsztaty z geografii turystyki*, t. 5, Instytut Geografii Miast i Turystyki UŁ, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 131–144.
- Plit F., 2014, Drogi św. Jakuba we Francji i w Polsce – pamięć i próby reaktywacji pamięci, *Studia Krajobrazowe*, 4A: 43–54, Wrocław.
- Potocki J., 1891, *Notatki myśliwskie z Indyi przez Józefa hr. Potockiego...*, Nakładem autora, druk Wł. L. Anczyca i spółki, Kraków.

- Reychman J., 1959, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Sienkiewicz H., 1949, *Listy z Afryki*, Dzieła zebrane, t. XLIII, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Sienkiewicz H., 1960, *Listy z podróży do Ameryki*, Dzieła zebrane, t. XLI–XLII, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Stola D., 2001, Międzynarodowa mobilność zarobkowa w PRL, [w:] E. Józwińska-Motyłska, M. Okólski (red.), *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Scholar, Warszawa, s. 62–100.
- Studia i materiały z dziejów krajoznawstwa polskiego*, t. 1–7, 1990–2013, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Zarząd Główny i Komisja Historii i Tradycji, Warszawa.
- Wańkiewicz M., 1936, *Na tropach Smętka*, Towarzystwo Wydawnicze „Rój”, Warszawa.
- Żeromski S., 1922, *Wiatr od morza*, Wyd. J. Mortkowicza, Warszawa.

Summary

Normalcy? Polish tourism's way from the periphery, through sightseeing up to cheap entertainment

Virtually over the entire period, starting from the beginnings of the Polish statehood, until the end of the 20th century, the development of tourism in Poland has been taking a different course than in Western Europe. Poland entered the realm of the western civilisation relatively late and occupied in this realm a peripheral place, this fact having resulted in a higher activity regarding travelling to the places considered to be the significant cultural centres. Later on, during the time Poland was partitioned by the three neighbouring powers, foreign travels were often seen in a negative perspective, as an unnecessary outflow of money that could be used on place. In the period of the communist rule foreign travels were limited in formal terms (passport issuance regulations) and, in a similar degree, by the lack of convertible currency. On the other hand, a higher role than in the West was played in Poland by the sightseeing activity: during the period of partitions this kind of activity would replace the teaching of history and geography of Poland, and in the 20th century it allowed for the cognition of the Polish lands that had been beyond the frontiers before (in the pre-war period – regarding the parts of the country occupied during partitions by the other powers, and after 1945 – the areas, which had belonged to Germany). High interest in sightseeing during the communist period was also motivated by the strict regulations concerning foreign tourism. After 1989 the interest in sightseeing tourism decreased, this being caused initially by the fascination with the possibility of going abroad, while afterwards an increase in the domestic entertainment parks has also been observed. In this way Polish tourism has become similar to the western European mass tourism.

Key words: Poland, Peripheral place, Sightseeing activity, Different course than in Western Europe

Florian Plit
Instytut Geografii
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
e-mail: fplit@ujk.edu.pl